

SORSOK

PETHŐ SÁNDOR

BUDAPEST

A SZENT-ISTVÁN-TÁRSULAT KIADÁSA

Nihil obstat. *Dr. Dederius Bita*, censor dioecesanus. Kr. 7767. Imprimatur.
Strigonii, die 2. Decembris 1913. *Ludovicus Rajner*, episc., vic. generalis.

Stephaneum nyomda

ELŐSZÓ.

KISSÉ elfogódottan és félénken bocsátom útjára ezt az igénytelen kötetet, a te szemed elé, nyájas olvasó. A múlt avarjáról néhány szerény és egyszerű virágot szedtem össze s attól tartok, hogy amint olvasod, túlságosan hervadt-nak, színtelennek és egyenetlen értékűnek fogod, találni ezt a gyűjteményt, amelynek egyes darabjait alig tartja össze más kapocs, mint az írójuk egyénisége. Nem tudom, hogy a napi értékek árfolyamán túleső, maradandóbb értéket talál-sz-e ezekben a történeti tárgyú tárcákban. Én megelégszem azzal is, ha lelkedben ezeknek az igénytelen, töredékes, végig nem gondolt cikkeknek a lírája konzonáns rezdüléseket okoz. Ezer bajunk közepette fáradó érdeklődésünk s fásuló részvétünk szinte meg sem érzi, hogy a magyar élet terebélyéről leszáradt szép levelek hullanak, hullanak. Ideáljaink és illúzióink neves alakjai, akik mellett lelkesedtünk és melegedtünk s akiknek élete a nemzeti javaink ideálisabb részét teszi, eltünedeztek. Egy nagyobbszabású, előkelőbb, fenköltebb kor hamvad el szemünk előtt napról-napra s az irodalomban és politikában alig maradt hátra oly név, melynek pompás árnyéka eddig valamiképen eltakarja a gyümölcs-telen barázdákat. Körülöttünk minden alacsony és szürke lesz lassankint s annál sivárabb a legközelebbi jövő, mert —

miután egy ünnepélyes oszlopsor dőlt ki közéletünkől — nem tudunk helyébe méltót állítani.

Jobbadán a jelen puszta siványán való e szemlélődésnek eredményei e tárcák, amelyek bizonyára elérték céljukat, ha olvasóikban a történelem tanulságaira való érzéket és hangulatot ébresztenek.

MAGYAR ELÉGIA.

«Bánatos érzéssel nézek vissza rátok.
Ti szelíd, szerelmes s vidám nyájasságok
Örömmel telt órái!
Nem ad vissza nékem már semmi titeket,
Evezzem bár körül a mély tengerekét,
Mint Magellán gályái!

Hív szívünk csendesebb intését nem halljuk.
Az előttünk nyíló rózsát ietapodjuk,
Messzebb járnak szemeink.
Bámulva kergetjük álmunk tarka képét,
Örökre elvesztjük gyakran éltünk szépét
S későn hullnak könnyeink.»

HÁRMAN heverünk az illatos sarjún, egy kődobásnyira a Balaton somogyi partjától. A látóhatár párás szürkületében bizonytalan, elmosódó színsávok váltakoznak a Balaton csendesedő, egyre halkabb neszt verő hullámain. Az égbolt fakó kéksége csak a veszprémi part irányában bomlik elevebb, a pirosnak és a lilának változataiba rezgő színekre, amint a túlsó hegyek felhős tetőin pazar sugárözönbe tört a leáldozó nap fénye. Egyik barátom, nyírségi termés, akinek érintetlen magyar lelkét és elméjét a fővárosi újságíró élet sem betegítette kávéházi literátorrá, percekig hangtalanul bámult a levegőégbe és megjegyzés nélkül hallgatta a mi politizálásunkat, a magyarság jövőjéről a külső politikai horoszkópon észlelt aggodalmas megállapításainkat, a magyar problémák fejtegetéseinek ama szakadatlan folyamában, amelyek oly hamar vetődnek föl diskurálási témák gyanánt gondolkozni szerető magyar emberek, közt.

Belefáradtunk és szinte belekábultunk a saját szavaink által gerjesztett lázas benyomásokba és a narkózisnak ama bódultságába, amit az egymás gondolataihoz fűzött s egymás szavait kiegészítő vitatkozás mámora keltett s amely szívünk komor zenéjének visszhangja gyanánt a naiv hittel teljes

intuáció káprázatait játszotta velünk. Fáradságtól-e, vagy a tárgy kimerítésétől-e — egyszerre elnémultunk. A beszéd fonala elszakadt s magunk is belesüppedtünk az andalító csend által eltompított érzékek édes aléltóságába, a tárgy és cél nélkül kalandozó elmélkedés fájdalmas gyönyörébe, amikor a természet grandiózus szépségeinek fölséges kitarulása leigázza, semmivé teszi az embert. Mintha a szomorúságnak amaz atomjai, amelyek a magyar tenger s a zalai hegykúpok várromjai körül szállonganak, egyszerre leereszkedtek volna lelkünkre is: a tájkép egyre mélyülő melankóliája, a csendnek hatalmas orgonája zúgott a fülünkbe. Nyírségi barátom egyszerre megszólalt s Berzsenyi versének idézésével mintha egyszerre fölrezzentette volna a Balaton mitológiájának alvó szellemeit s vérmes fantáziájának varázsvesszejével egyszerre életre keltette volna a vizek szunnyadó életét, Tihanynak riadó leányát s amint hevesen, meggyőződéssel beszélt, azt vettük észre, hogy a jelen «puszta siványából» a múlt hervadt avarjára jutottunk. Igaznak kell lennie, amit mondanak, hogy ama tájakon, hol nagy férfiak éltek, mulattak valamikor, szellemükből ott marad valami és körülengi azt a helyet az időknek végéig. A *genius loci* ihlette meg ezt a rugalmas elméjű ifjút s a magyar történelem nagy összefüggéseinek és lélektani értelmezésének érdekes adalékait egy sajátos, vonzó és igazságának átérzésétől izzó előadásban rögtönözte előttünk. A népek — úgymond — oly hangyabolyok, melyeknek az általuk lakott talaj kölcsönöz vérmérsékletet, szervezetet, működésmódot, törvényt. A természet, mely most oly virágos zöldnek látszik, mindenütt iszonyatos mélységű alapokon nyugszik. Csak hatoljunk abban lejjebb s Pán fuvolájában, melynek zenéjére a nimfák táncolnak, van oly sikoltó hang is, amely minden embert örültté tehet. Bettenetes az, midőn egy nemzet, félrevetvén alkotmányát és törvényeit, amelyek halotti ruhává váltak reá nézve, transcendentálissá^ lesz s kénytelen szilaj vadsággal utat törni magának az Ujon és Zűravaron keresztül, ahol az erő még nincs elkülönítve megengedetre és megtiltottra, hanem Erény és Bűn szét nem választva örvénylenek a szenvedélyek ama birodalmában, ahonnan erednek. Az angol mese azt mondja, hogy ha a süket földnek nadragulyagyökereit meghúzza valaki, az démoni, megőrzítő nyögést hallat. Száz meg száz jelenség mutatja,

hogy a mai nemzedék Erebusz sötétségében bukdácsol. Nincs kiút semerre. A letűnt nemzedékek — miért, miért nem, azt most ne kutassuk — elmulasztották megoldani a magyar állam fönmaradásának a legfőbb, mert legbájosabb problémáját: a nemzetiségi kérdést. Egy generáció emberöltője pergett le az idő homokóráján, anélkül, hogy a máról-holnapra élés gondján kívül a reá várt nagy történelmi föladatot elvégezte volna. Az új Magyarország, amely oly nehezen tud megszületni s amelynek irodalmi vajúdása eddig csak amorális dekadenciát szült, mert Ady Endre néhány tatáros és bús-magyar elkáromkodásán kívül ennek az új költészetnek semmi köze sincs a magyar nemzeti lélekhez, mondom, ez az új Magyarország, amely eddig a jövő dalául egy korcsiromalmat hozott nekünk, egyszerre szemközt találja magát imminens szociális erők felébredésével, az uralkodó házzal való kölcsönös bizalmatlanság előre vetített árnyékával, az el nem intézett zsidókérdéssel, amelyről soha senki itt komolyan nem gondolkozott és a közlélek egészségtelen, a korrupció férge által összeroncsolt, minden ízében elfajulásnak indult tényivel.

Hol van a magyar természet régi, szűzies szemérmetsége, a szívnek az az isteni gyermeksege és a saját élethivatásába vetett hitének ama felhőtlen, szkepszis nélkül való egyenessége, amely képes még meleg és szép lendületekre — és bocsánat a megkoptatott szó-presztizsért — de ezt szeretném hangosan kiáltani s helyzeti energiával ellátni — amely képes nagy akarásokra és megindulásokra? Mintha e sivár nemzedék egész léte egy irtózatossá kificamodása és eltévelyedése volna a természetnek és providenciális rendeltetésének. Talán a szervezete volna szélhűdéses, erei elmeszesedőben? Vagy az ótestamentumi zsidók szörnyű nyavalyája gyötörte-cel, az a tompult, önmagát megadó melankólia, amellyel a próféták fenyegették a vétkeiben megátalkodott Izraelt, mondván: «Adok e népnek bánattól elhervadt szívet, lesütött és bágyadt szemeket s fájdalomtól elemésztett lelket.» Helyzetünk hibás-e vagy a lelkünk? A lelkek távolsága, a kis nemzetek zárt akusztikája, a magyar lélek keleti csökönysége és meddősége bénított-e meg bennünket? Ki tudná azt megmondani? ...

Ha ezekre a feleletet nem találó kérdésekre gondolok.

a ti aggódástok bennem rémületté tarajosodik. Ott nálunk, az én vármegyémbe, az Alföld rengeteg ember-medencéjének kellős közepén, magam se gondolok a ti elégiátoknak ezekre a motívumaira. Odahaza a homokon valahogy biztosabban érzem magam, a magyarság sövényén belül, oda nem hat el Bécs gravitációs ereje s ha felszáll a délibáb, tündérajátékot űz velünk a képzelet. Imperialista Nagy-Magyarországról révedezünk, nem fekszik meg ködképek kedélyünk látóhatárát. Ott, mifelénk születnek azok a hetyke, vérpezsdítő magyar nóták, amelyeket csak a mi boldog nomád magyarjaink tudnak énekelni messze a .kalásztermő nagy síkságon, amelyre sohasem esik rá az erdélyi nagy hegyek fenyegető árnyéka, melyet seholsem szakítanak meg sötét szakadékok. Az Alföld magyarja — bármit is mondjanak — nemcsak a politikában romantikus. Én nem találok véletlennek, hogy a magyar függetlenségi küzdelmek megvihatatlan öv-várai, a hajthatatlan, dacos, kuruc érzés sásfészkei, a nagy róna mérhetetlen horizontjaiban újabb és újabb lendületre kapó tragikus erőfeszítései — milyen elenyészően kicsinynek látszik a pusztáról Bécsnek büszke vára! — a Tiszántúl érintetlen magyar talajában vertek kiirthatatlan gyökeret. Rákóczi és Kossuth intranszigenziája csak úgy, mint Petőfi vagy Csokonai költészetének a fejedelmi magyar paraszt gögijében szinte felmagasztosult magyarsága valóban anteuszi erő forrását találta itt. Az Alföld választási térképe ma is vörösre van festve s a végső dolgokon függő gravaminális politikának épp úgy, mint a nemzet nevében konventeskedő, a maga lelki korlátoltságát ősi magyar virtusnak hazudó, rövidlátó honboldogítás ma épp oly lelkesedéssel követi a nyeglét, a hebehurgyát, a politikai szegénylegényt, mint előbb a magyar história csodálatos romantikusait. A kuruc szellem stigmáját úgy hordják ezek a délibábok hősei a tagjaikon, mint Lucifer homlokán a csillagfényt. E nép politikai szükséglete a romantika és hőse az olyan ember, aki mint üstökös fényben és ködben vándorol a maga szabálytalan útján, akit a távcsöves «józanész» szemmel kísérelhet sokáig, de felsőbb matézis nélkül nem fog megérteni soha! . . . Akik vasarcukkal szembenéznek a vésznek és viharok, nem tranzigálnak és nem alkuszak és a maguk roppant, szédületes, mert a politika kozmikus űrébe vesző pályájukon vakon

vonszolja magukkal a népeket, fel a csillagokba vagy a mélységek mélységébe.

De hát mi sohasem jutottunk ennyire. A mi nagy idealistáink, a félistenek és Don-Quijoteok lelkének ez a furcsa keveréke, sohasem tudták elvezetni népüket az ígért földjére. Sőt Rodostó és Torino jelzik ama karrierek végső görbületét, amelyekre oly mélabús csodálattal tekintünk fel. A pusztai tanyák politikájának irracionális, mert nagyzási hóbortba fülő politikai elrévedéseit csaknem mindig alkalmas időben a ti áldott földetek rögében fogant nemzet gazdálkodása követte. A Dunántúlé, a Deák Ferencek, Széchenyiek, Zrínyiek hazájáé, amely nemcsak földszerkezetileg az osztrák Alpok folytatása, hanem a politikában is a rómaiak által való meghódíttatása óta több-kevesebb kapcsolat állott fenn közte és az örökös tartományok között. A római uralom legtovább állott itt s kitörölhetetlen nyomai, a romok szelíd fenségének képével, egy ősi, rengeteg erejű kultúrának történeti lenyomatai, amelyek megfosztották ugar jellegétől és a pannonok földje a kultúra első tűzhelye gyanánt szinte magától kínálkozott. Hej, virágos kert vala egykor Pannónia, mondja a Szent Istvánról szóló régi ének. Én azt hiszem, hogy a honfoglalóknak fontosabb ténye volt a friauli és az ostmarcki frank határgrófságok, területének visszaszorítása, mint az alpári diadal. Ha Árpád csak a Dunáig foglalt volna, ha csak a jazyguszok egykori hazáját hódította volna el, a magyarság pár évszáz múlva alig lett volna egyéb, mint egy etnográfiai zug, egy érdekes diaszpóra. A Duna völgyének biztosítása a dunántúli vidék megszállása által avatta a honfoglalást honalapítássá és a IX. század középeurópai történetének legkimagaslóbb eseményévé. A dunántúli vidék politikai jelentőségének csak királyi szóval való hangsúlyozása volt Esztergom rezidenciális várossá tétele, négy püspökségnek, több monostornak és káptalannak alapítása, jelölül annak, hogy nemcsak a politikai, hanem az egyházi súlypontja is az új királyságnak, a Dunántúl volt. Csak még azt említem meg, hogy a fentiek igazolásául kell tekintenünk Szent László és Könyves Kálmán imperialista terjeszkedését.

Ez az egyik érve a dunántúli magyar guvernementális érzéke fejlettebb voltának és — ha szabad így mondanom — történeti ösztönösségének. Azután, ha nem csalódom, Buckle

állította fel azt a tételt, amelyet nem mernék ugyan dogmának vagy törvénynek tekinteni, de kétségtelenül van benne valami morzsája az igazságnak. Azt mondja a civilizációról írt könyvében egy helyen, hogy az élesen körvonalazott látóhatáru és terepalakú vidékek elősegítik az egyéniség kialakulását, a fogalmak szabatosságát és az erőfeszítés tartósságát. Azon egyszerre szilaj és fékezett fantázia, a világszemlélet ama komoly, a téli nap világához hasonló derüje, amely épp oly kevésbé hajlik a székszisre, mint az indokolatlan optimizmusra, a kedély nyájas egyensúlyozottsága, a józan ész tiszta, de inkább szintézisre, mint boncolásra hajló és valami enyhe humortól szikrázó fénye, érzék a valóság iránt — íme ilyen lélektani ívekből állíthatjuk össze a dunántúli magyar karakterológiai lényét, amely átverődik Vörösmarty és Berzsenyi költészetén épp úgy, mint a Deák-iskola politikai hagyományain. A magyarság alig lakik itt nagy, összefüggő, egymáshoz záródó tömegekben: nemzetiségi szirtek meglehetősen széttördelik a magyarság tömbjeit, gyöngítik összetartozásának és magába vetett hitének erejét. Ezenkívül, ha szertelenségekre ragadtná magát, a császárváros, amelynek fény küllőin, gráciát és jóllétet sugárzó ragyogásán nem vesz erőt a távolság, hamar észretérítené. Az opportunist, magyarán: labanckodó politika itt némileg a földrajzi helyzet függvénye. A régi deák-magyar példaszó szerint: *Nolentes, volentes proteget vos sua caesarea majestas.* A dunántúli politika a rezón politikája, Deák Ferenc a meggondolás és óvatosság, a bölcsesség és szilárdság atlétája és Deák Ferenc még akkor is Deák Ferenc, ha nem Dunántúlról jön, hanem Felső-Magyarországról, mint az Andrássyak, Erdélyből, mint Bocskay István, az Alföldről, mint Károlyi Sándor, aki, mint maga írta: «se nem kuruc, se nem labanc, hanem igaz magyar». A kivételek csak azt bizonyítják, hogy bizonyos korszakokban a történelmi szükség motora erősebb volt, mint a földrajzi környezetben gyökerező dépendance. Történelmünkben a Dunántúl felsőbbsege az epikus korszak, az Alföld felülkerekedése a politika lírai műfaját virágoztatta fel. Ész és szív realitás és illúzió, próza és költészet, Deák és Kossuth, Vörösmarty és Petőfi, férfikor és ifjúság, mint a magyar történelem északi és déli pólusa a Dunántúl és az Alföld, az absztrahált labancság és az absztrahált kurucság. Mintha erre a magyar

glóbusban az ember azon égitestek egyikét látná, amelyre két ellenkező irányú vonzóerő gyakorol befolyást. S mintha ez a magyar világ kettészakadt volna s az egyik töredék a távoli csillag felé sietne, amely hívja, a másik fele azonban tovább is a közelebb eső naprendszer szféráiban akarna megmaradni. Hogyan egyesülhet e két világtöredék egymással az űrön át s az ellentétes irányban ható erők ellenére?

Hát Erdély mit jelent a magyar história ismeretelméletében s egyáltalán jelent-e valamit?

Barátom egy pillanatra ismét mély hallgatásba merült. Azután nehezen, fáradtan odavetett néhány gyűjtő, rapszodikus szót, hosszú és intuitív elgondolkodásának egypár törmelékét: Erdélyország. A politikai darwinizmus fölvetéseinek szinte klinikai este az egész zeg-zugos múltja. Az idegen hatások alá került magyar jellem különös, szinte misztikus elváltozásaival! . . . Egy sereg név jut hirtelen eszembe: milyen skálájával és örökké egy muzsikájával az erdélyi életnek. Martinuzzi, Bethlen Gábor, Teleki Mihály, Bánffy Dezső, Kemény Zsigmond, Bartha Miklós, Ugron Gábor, Salamon Ferenc, a székelyek ... Az érdes, kíméletlen, hallgató, ravaszdi, gögös erőnek, az önzésnek és már a költői világba kínálkozó, transylvanus hazaszeretnek, a lemondásnak, hősiességnek, a megbízhatatlanságnak, az éleslátásnak, a zord, fanyar humornak, a hintapolitikának e virtuózai, Machiavelli e lelki rokonai, akiknek kezében klasszikus remekművé avatódott a politika. Erdély szerepe a magyar história drámája. De könyvet kellene erről írni. Sokszor zsbong bennem az a gondolat, hogy elkészítem, megtervezem nemzeti történetünk alapvonalait, hogy az oknyomozásban elmegyek a lélektani, geológiai, állat- és növénytani, irodalmi, földrajzi, prehistorikus elemek ama csomójáig, az őstörténeti és jellem-tani adalékok ez őskaoszába, az ősi turáni alföldig, a kínai nagy falakig, a mandzsúriai királysírokig, ahol a volgamenti lovas, a magyar huszár ükapja, az urak e népe otthagya keze-lába nyomát, akár mint tokuzujgor, akár mint skitha, akár mint szabartoiaszfalosz, akár mint türk, akár mint *Hunni Volgares*, akár mint magyar. Elvégzem-e, hozzákezek-e? E percben alig látszik előttem kivihetetlennek. Most úgy érzem, hogy felelnem kellene a ti s az én rettentő két-

ségeinkre, amelyek víziós balsejtelmekkel töltenek el bennünket a jövőről . . .

A nyírségi maga is elszédült saját hangos gondolkodásának e szikraesőjétől. Szeme kigyúlt, a nemzeti nagyralátás betegségének láza sugárzott szinte izzó halványságú arcán, fél-szavak és fél-gondolatok, amelyeknek kikerekedését hagyományos látomásainak szakadatlan zuhatagja akadályozta meg, látszólag összefüggés nélkül kergették egymást . . .

Most érkező emberek, asszonyok riasztanak fel magányunkból. A tervek, az ötletek, az eszmék, a látomások e ködös tejútjáról egyszerre — mintha a földre zuhantunk volna. A nyírségi vállat vont, azután fáradtan, kicsit keserűen ezzel a magyaros fordulattal fejezte be: Ej, sohse volt úgy, hogy még valahogy ne lett volna ...

II.

»Az Ön barátjának történelmi elrévedései a Balaton fájdalmas szépségei körül, az egész beszélgetés borongó eszmeisége úgy hatott rám, mint egy méla bariton, amely mikor elhal is, mintha még mindig tovább zendülne a levegőben. Ha a megélhetés gondja nem apasztaná eszemnek és energiámnak savát, javát, ha a naponként megismétlődő kenyérmezei harc nem hervasztaná érzékemet nemzetünk dolgai iránt, az agyam valamelyik fájó rekeszében lappangó rémképek elborítanák egész életemet, ha az Önök témáiról elmélkedném. Engedje meg azonban, hogy megkérdezzem Öntől, hogy a beszélgetésük történelmi metafizikájának hűs és metszően éles levegőjű magasságából miképpen látják és magyarázzák meg a ma magyarságának viszonyaiban fölcsomózott problémákat? A soraikból kitekintő elábrándozásuk borulatának van-e tüzetesebb értelme? A rembrandti párázatban szétfolyó képek a jelen palettájától nyerték-e színeiket? Mert bár szeretem a finom okoskodást és a gondolat szép gyakorlatait, az írás euritmiaját szintúgy, de az Önök módszere nem elégített ki teljesen. Az Ön barátja ugyanis a történelemből felmázol egy seprőszín, zavaros-szürke, bizonytalan festéket, egy-egy élénk foltot szűr közbe és felizgatta velük létünk legbensőbb részeit. De én

úgy érzem, mintha e görgeteges, szuverén, nagy összefüggések huzaljain tova-gördülő gondolatmenet megokolásában — legalább a jelenhez való viszonyában — nagy hézagok lennének . . . »

Ha néhányan e lapok olvasói közül a kérdéses cikknek a napi értékek árhullámain felülérő, publicisztikai becset tulajdonítottak, ennek az oka kétségkívül abban van, mert mindegyikük saját gondolatának, elmélésének és aggodalmainak Doppelgangerjével találkozott benne. A veszedelem intuíciója vetett lobot lelkükben s az önmagukkal tépelődő elmék vizionárius balsejtelmeivel látni vélik, hogy a fejsze már a fa gyökerére tétetett. A dolgok félelmetes látványa nemcsak amaz állandó történelmi erőviszonyok kedvezőtlen megváltozásából ered, amelyek közt a magyar, mint földrajzi állásának vaskényszerű feltételei közt, elhelyezkedett. Valamely nép politikai alakulása nagyobb mértékben függ országának helyzetétől és alkatától, mint ahogy ezt a természetjogi felfogás varázsa alatt valaha is sejtették. Ebből a szempontból nézve azt kellene hinnünk, hogy nép alig foglalt kedvezőbb körülmények közt politikai létalapul alkalmas földet, mint a magyar s e tekintetben elég, ha utalunk területének páratlanul centrális jellegű földrajzi tagosultságára, a közös vízmedence népeinek automatikus összefogására. A fizikai környezetnek a politikai egységre mutató e lehetőségét azonban szeszélyes módon neutralizálták határainkon túl oly népfaji és vallási alakulatok történelmi képződményei, amelyeknek határainkon belül lerakódó törmelékei az egységes társadalmat függélyes és vízszintes irányban egyaránt darabokra bontották. A germán, szláv és latin fajták, a nyugati és keleti kereszténység, a római egyház és a protestáns felekezeteknek csaknem amerikai sokfélesége össze-vissza szaggatták és mintegy ellensúlyozták a magyar uralom és a földrajzi helyzet viszonyának abszorbeáló hatalmát. Akár, mert az Alföldön megtelepedett uralkodó faj természetének fölényes és elfogult renyhése miatt képtelen volt ezeket az idegen adalékokat beolvasztani, akár, mert e sokféle s egyaránt a centrifugális érvényesülést kereső történelmi masszívumokkal nem volt elegendő ereje elbánni, az újkor elején két világhatalom hódításra berendezett szervezetének szipolyai közé jutottunk

akkor, mikor államfejlődésünkben — a Mátyás-féle korszakot leszámítva — legfeljebb a patriarkális korban tartotunk. Erdély egyik híres bekecses diplomatája, Teleki Mihály ezt írta 1670-ben: Isten bűneinkért két nagy és ravasz nemzetség közé vetett s ezért óvatosságból úgy kell tettetnünk, mintha mi együgyűek volnánk.

E faji és vallási kémiának törvényei ekkor még nem bontakoztak ki államiságunkra fenyegető arányokban. A nyugati rendszerhez, illetőleg a Habsburgok birodalmához való csatlakozás pillanatában még nem kölcsönözték magukat oda a dinasztikus politika olyatén emeltyűjének, amellyel sarkaiból vethetik ki a magyar államiságot. A nemzetiségi kérdés akkor még nem volt a magyar demokrácia archimedesi pontja s állami létünk középponti problémája, amelynek lyukas horodóján keresztül oly rengeteg pénz és energia folyt el. Kétségtelen, hogy a történeti magyar ellenzéknek gravaminális politikája egészen II. Rákóczi Ferenc szabadságharcáig valamilyen az osztályharcok marxista szemüvegén keresztül, a magyar rendiség szellemének összeütközése volt a rendiségnél haladottabb felfogást jelentő fejedelmi abszolutizmus szellemével. A magyar rendiség szívós erőfeszítéseinek népszerűsége nemcsak abból a körülményből fakadt, hogy a lelkiismereti szabadság jelében indult meg; egyetemességét és tartóságát kiváltképp annak köszönhette, hogy hősei a faji érzés humuszából merítették erejüket az idegen uralom ellen. Az egymással szemben álló elvek feszültségéből és viszonyításából oly maximák jöttek létre, amelyeknek igazsága felől senkinek sincs kétsége — ma se s amely a mai hanyatlásnak — úgy látszik történelmi korrelatívuma. A királyhoz való vonzalom másutt a nemzethez való ragaszkodás természetes következménye. A király másutt a faj és nemzet erőfeszítéseinek, érdekeinek és vágyainak a megtestesülése; nálunk azonban a király iránt való szeretet csak a faji érzés korlátozása és szinte tragikus mérséklése útján fejlődhetett. Másfelől a nemzeti királyság s az önálló állami lét hiánya, a viszonyok kisszerűsége eltörpítette a szellemeket s egy nagyobb hatalom erkölcsi és politikai vonzásának folytonossága a jellemek függetlenségében vitt végbe irtózatos rombolást. A felülről kecsegtető jutalmaknak, kedvezéseknek, kitüntetéseknek, megfélemlítéseknek s az emberek gyöngeségére épí-

tett egész rendszernek kevesen tudtak ellenállani. A hidegvérű csúszó-mászó megbűvölte a melegvérű nemes állatot. Csaknem minden szabadsághősünknek, aki a nemzet jobbik lelkét a maga golgothájáig sem szűnt meg képviselni, de kivált Rákóczinak volt alkalma tapasztalnia, hogy a siker pillanatában a nemzet hamar támaszt messzemenő követeléseket és lelkesedéssel követi azt a vezért — ha mindjárt a demagógia ősmocsarából származott is — aki céljául a legtöbb és leg-tetszetősebb jelszót tűzi ki, de mostoha időkben s a balsors üldözései közben nem tart ki mellette. Újra meg újra bebizonyult, hogy a magyar valóban heroikus erőfeszítést csak a politikai defenzívában: csak létének és jogainak védelmében fejt ki. Ami a világpolitika nyelvén azt jelenti, hogy a magyar fajnak az európai konstellációban a saját országának határain túlmenő hivatása nincsen s a fajok harca közé ékelt keleti típus megelégedhetik helyzetével, ha egyszerűen bele tud kapcsolódni a kontinentális gépezet gazdasági üzemébe és biztosítani tudja saját fenmaradását.

Mikor ekép a magyar lecsúszott az önálló nemzetek magaslatáról, az állami életnek nagy viszonyai és céljai megszűntek s ezzel kiszáradt az a forrás, amely egyedüli éltetője az államférfíui nagyságnak. Valamint az ember nagy célokkal nő, úgy zsugorodik össze a kicsinyekkel. A magyar embert és pénzt áldoz hadseregekre, amelyek nem az ő hadseregei, s háborúkra, amelyek nem az ő háborúi. Ha e hadseregeket megverik, nem az ő szégyene, ha győznek, nem az ő dicsősége. Ezenkívül a gazdasági elnyomás és kizsákmányolás az idegen hatalom által a legtúrhetetlenebb sors, ami nemzetet érhet, a függésnek legvégzetesebb és legszégyenletesebb formája egy nemzetre nézve. Nem öli meg, de szükségkép nyomorékká sorvasztja. E rezignált tanulságok szegélyezte ösvényen valószínű, hogy előbb-utóbb elvérzett volna jajszó nélkül és talán a katasztrófa minden robaja nélkül, megadva magát sorsának, miután kétségbeesve látja, hogy hiába minden küzdelem. A magyar léleknek annyi rejtett, fölfedezésre váró, évszázadokon leszűrődött, öröklött árnyalatai imbolyognak itt szemünk előtt, de amelyek bizonyára a mai sülyedésnek, az emberöltők e fakó puhaságának miliő-rajzában háttérkellékek gyanánt tűnnek fel. Miként érthetetlen, nagy zene-művek, amelyekben óriási távolságok zúgnak, amelyekben

epopeikus múlt viszontagságairól énekelnek a hegedők s a jövőről vagy inkább a jelenről ad titokzatos, nagy perspektívát sejtető képeket a melódia.

A derékség, a független jellem hiánya, a nagy koncepciókra való képtelenség, a laza epikureus életmód hajszája, párosulva az anyagiakban való hagyományos faji léhasággal, intellektuális züllöttség, napi fogyasztásra szánt irodalmi termelésével: betegsége a mai nemzedéknek, amely ritka tökélyben egyesít most ennek a kénesőtermészetű népnek valamennyi atavisztikus fogyatkozását. Szemünk előtt esnek meg napról-napra a hatalom táborába való átfafolások s a mai magyarban hiányzik a súlyedő korszakok egyetlen ereje: az undor is, amely néma megvetéssel sújtaná az árulót, a politikai hitehagyottat, a közéleti bélpoklosok kasztjának a magyar társadalomban hemzsegő e rothadt söpredékét, amely döglétes miazmákat párázik magából s a korrupció finom mérgével fertőzi meg a levegőt. Az emberek közönnyel, erkölcsi felháborodás nélkül szemlélik a leleplezett Panama-szobrot a fórumon s az a gyalázatos látvány rémes pusztítást visz végbe a magyar életnek eddig érintetlen zugaiban is. A lelkiismeretnek, a becsületnek és meggyőződésnek árjegyzéke van s a hiúság vásárának e mennydörgő zenebonájában a kereslet alig képes egyensúlyt tartani a bőséges és szemérmetlen kínálattal. Jól tudjuk, hogy ma már az országglás alapelvéné vált nálunk a mindenkori opportunistáknak és gutgesinnteknek az a sivár politikai bölcsessége, mely szerint bárki legyen is a kormányhatalom felelős letéteményese: a helyzet rabja lesz s a lappangó (sőt már nem is lappangó) korrupció terhét lesz kénytelen vállalni. Valamely nemzet — úgymond Guizot — meghajolhat egy kormánycsiny előtt a veszély napján, mint elkerülhetetlen szükség előtt; de gyalázat és hanyatlás nélkül nem fogadhatja el a kormánycsinyek elvét közjogának valóságos alapjául.

Az idegen Petőfi dalaiban az emberi szív ifjúságának hasonlíthatatlan és halhatatlan hangjait hallja. Mi többet látunk bennük. Az igazságban, függetlenségben és hősiességben megifjodott és felszabadult magyar szellem szárnyacsattogását. A mai idők vezérlantosának — aki pedig a Csokonai és Petőfi lelki atyafiának hirdeti magát — szubsztanciája csak duhaj pózában, vérmes és füstölgő temperamentumában, nyers

és hányaveti taglejtéseiben emlékeztet független kuruc remi-niszcenciákra. Hol van itt a nagy költők, a *Vatesek* világ-szemléletének szemérmes, a szív isteni naivságából fakadó és nagy erkölcsi teljesítményekre képes tisztasága? Hát a politikusok, a törvényhozók «e tisztos areopagos?» Tacitus beszéli el, hogy egy alkalommal egy szenátor így szólt Tiberius császárhoz: Quo loco censebis Caesar? Si primus, habebis quod sequar, si post omnes, vereor ne imprudens dissentiam? Milyen gondolkodol Cézár? Hajszavasztál, tudom, hogy hova szavazzak; ha pedig utolsó vagy, attól tartok, hogy véleményem nem fog megegyezni a tiédde. Ami enyhe gúnyval szólva avagy az allegória burkolatában idézve sem jelenti azt, hogy a hatalom mindenkori birtokosának vezetése alatt követői azért kényszerítették magukra ezt a sacrificio deli' intelletto-t, mert biztonságban érzik magukat: mint a hajós nép, mely a nap fáradalmi után nyugodt lélekkel adja át magát az üdítő álomnak, tudván azt, hogy vezetőjük kormány alatt veszedelem nem fenyegeti őket.

Ez a hatalom instrumentum regni gyanánt teremtette meg a tőle függő vállalatok, hivatalok és tisztségek hálózatát, az önzés, gőg és korlátoltság, de leginkább az aktákon kérődzés és mindenek fölött a szavazó gépet költő közigazgatás apró kis delej tüit, amelyek egyszerre nyugtalan vibrálásba kezdenek, ha a nagy mágnes megmozdul. Ez a hatalom, vagy ennek oly méltó reakciója teremtette meg azt a furcsa és nagyétű sajtót, amelyben az igazságot, de legfőképp a hazugságot árusítják. A dolgok nem szűnnek egyebet, mint ami bennük van. Mint ahogy az alkoholisták agyveleje is a boncoló orvosok szerint alkohol szagú szokott lenni, úgy, ha e társadalom egyedeit boncolnák fel, nyilván a bankófesték illata érzene az agyukon és a fölfelé kapaszkodás bacillusai szállonganának szerteszt a levegőben.

Igen Uram, hideg harmat csapódott le az árnyékba borult magyar földre. Az emberek kevésbé követelők eszmék, mint igények tekintetében s mind szkeptikusabbak a programokkal szemben. Naponkint ritkul azok száma, akik hisznek az ideálok megváltó erejében. «Hasonlók vagytok a megfehé-ritett sírokhoz, amelyek kívül ékeseknek látszanak az emberek előtt, belül pedig tele vannak holtak csontjaival és minden undoksággal!»

Az erő, ha úgy tetszik: az erőszak az, aminek e heloták-ból álló társadalom nem tud ellenállani s amelynek a státusquo pállott vize, korrupciós hínárja az élete föltétele. Szükségünk van arra, amit Saint-Simon pokoli gúnnyal a közügyek jó illatának nevezett. Igaz, hogy az ember született jobbágya minden erős akaratnak, amelyet önmaga előtt lát. De ez azután az egyetlen szürke fény a magyarok e fekete éjszakájában.

A CAMPAGNA ROMANA.

TALÁN csak a Jeruzsálemet körülfogó tájra bélyegződött annyira történeti végzetének komorsága, mint ama szik-kadt, hullámos felületű *ager romanusra*, mely szabálytalan ívekben terül szét a héthalmú város körül. Az ifjú Disraeli kemény és ragyogó és fajához hű szellemerokonnak érezte magát a szent város száraz, forró talajával. Jeruzsálem és a Sión hegye úgy tűnt föl az ő zsidó lelke előtt, mint a kövek városa a vas országában, ahova a népek zarándokolnak. A tüzes ég alatt, a környezet vadul sugárzó ragyogásában, hol minden oly titokzatos és lángolóan tiszta, Juda városa a telj esenárnyaltan világban olyan volt előtte, mint egy orákulum, ahonnan az általános törvény származik. Mint az eszményi birodalom fővárosa, melynek számára a beduin patriarcha előkészítette a világ vallását a romlott világból tisztán megőrzött sátorában: s amelyet egyszerű galileai szívek megtisztulva és megegyetemese-vedve hordanak szét mindenfelé patriciusok és proletárok részére egyaránt urbi et orbi. Am e föld bibliai hangulatait sóvárgó lélek egészen más s bizonyára profánabb, de egyúttal egyetemesebb történeti emlékeken révedezik el, ha valamelyk úton — melyeknek mindegyike a Városba vezet — áthalad a római Campagnán.

Itt mindennek romszíne és romhatása van. Barnaveres fedelű házak, amelyek a néma tájon úgy tűnnek föl karcsú és magas emeletes építési módjukkal, mint valami óriásilag megnövekedett sírkeresztek a halottak e nagyszerű mezején. Mintha mindegyik magányos *osteria*, pásztorkunyhó, vagy romjaiba hanyatló *castello* reflexumai lennének a föld egyetemesebb jelentőségének az emberiség nagy küzdelmei körül. A Tevére már alsó folyásában ér ide. A *caeruleus Tiberis*, amelyet Horatius «az Ég legkedvesebb folyójának» nevezett el, amint nagy kanyarulatban leszáll az umbriai földről és

keskeny szurdokokban utat vág a szabin hegyek közé: kiterjed szabálytalan medrében és bőséges homokiszapjától különös sárgás színt kapva, lassú mozgással hagyja el az örök várost; itt aztán még fakóbb, piszkosabb, szomorúbb. A Via Appiának, «a sírok országútjának» oldalain itt-ott szántóvető ember üzi a földmivelő élet örök folyamatát. Eszébe jut-e a komoly arcú palaestrinai *contadino*-nak, az olasz föld e rákosi szántójának, ahogy sóhajtva köszönti a hősvértől pirosult térséget, hogy «itt hajdan szebb élet volt?»

Való igaz: ez a terjedelmes rét, amint az Albano-hegy tetejéről a ködöt illat gyanánt lehelí szét az alkonyat fuvalma, az önkéntelenül ébredező történelmi hangulatok klasszikus termőhelye. A világtörténelem legnagyobb temetője, ahova a Via Appia sírjai vezetnek be. A térség felszínét olyan kiemelkedések hullámvonalai szaggatják meg, amelyek talán nem tektonikai elváltozások, hanem emberi alkotások nyomait jelölik.

A csöndesen leszálló alkonyatban a római vízvezetékek árkádjai úgy remegnek szemünk előtt, mintha hatalmas cyclopsok és titánok síri árnyai lennének, ahogy a Caecilia Metella évezredes sírdombja körül sorakoznak. A különböző történelmi idők forrásai mintha itt valami óriási méretű folyammederben egyesülnének és a dicső hadi utón keresztül a városba vennék útjukat. Rómába, melyet a régiek örökvárosnak neveztek, amely átkarolja az idők két félgömbjét: az óvilágot és a keresztény világot. És innen, az uralkodó hegyoromról, valóban úgy tűnik fel Róma, mint az összes történelem *synthesise*.

Velence történetében és elmúlásában Ruskin jegyezte föl az intelmet, melyet «mintha minden hullám csobbanásában hallana, amint elhaló harangszó gyanánt e város köveihez ütődik». A világtörténelem mély melancholiája a morénák e sivár vidékén és a város körül még szózatosabban ereszkedik alá a beszélő kövekre. *Saxa loquuntur*. És mégis — ki tudná lefesteni ennek a tájképnek komoly szépségeit, midőn az estalkony rózsapírja leszáll rájuk és bíborsugaraival csokolja körül a hegyeket, amelyeknek árnyéka szétterül a völgyek sorozatán. Róma, melyet Gastelar az örök szomorúság városának nevezett el, végzetében bírja nagy múltjából

kisóhajtó tragikus emlékeit. Szívünk megtelik szomorú sejtelmekkel és valami finom mélabú vesz erőt rajtunk: talán a földi dolgok múlandóságának érzése. A szerencse, munka és gyönyör, amelyekből e nagyszerű vidék története fonódott, lehettek durván szótt, avagy hitványrostú anyagból, de a poriadásukból és enyészetükből ébredező szomorúság minden teremtett dolgok közt a legfinomabb érzésű.

Bejártam hosszabb időn át Itáliának legszebb tájait, de a természeti alakulatokban oly szép és gazdag vidékeknek egyike sem tett reám olyan mélységes benyomást, mint a római Gampagna, vagy Latium, a volszok kedves földjével. Az egyes tájképeknek néha egészen mythologikus ábrázata van, mint Ostia mellett Castel Fusano hús fenyeveseinek, amelyek a tengerig húzódnak a Tevére széles medrének folytában, amelyet a képzelet mesés és hitregés alakokkal népesített be. Más vidékeknek megint lyrai jelleme van, másoknak pedig epikai, mint Asturia romantikus várromjainak, avagy inkább homerosi, mint Capo Circeonak. Igazán, mintha sylphidek és nimphák barangolnának az árnyékos ligetekben, táncolva és dalolva, míg az öreg Saturnus nagy fehér szakállával elrejtözve pihen barlangjában. A festői hatásoknál ismerjük azt a finom fokozatot, mely Leonardónál észrevétlenül emeli ki az árny köréből a formát. Ismerjük ama heves feltűnést, mellyel Riberánál egy fényhang hirtelen feltör a gyászos homályból. Ismerjük ama nedves és sárgás levegőt, melyen Rembrandt áttöri a nap fényét vagy amelyen átcsillogtat egy elveszett sugarat. Egyik sem hatja meg azonban az embert olyan tragikus és ünnepélyes varázssal, mint ez a Gampagna. Úgy tűnik fel, mintha a história legnagyobb színpada, mint az egyetemességnek részese a nagy várossal egyetemben, amelyből Michelangelo kupolája úgy látszik, mint a történelem tetőpontja, mint a szellem koronája, mint az általános világ tiarája. Sem költői leírás, sem festő ecsetje nem tudna ideát adni azon büszke és grandiózus szépről annak, aki azt nem látta: nincs itt semmi fantasztikus, semmi romantikus. E föld minden eleme és porszeme tele van impozáns és hatalmas szépséggel, nehéz és mély benyomásokkal, mintha Polikletes Juno-szobra előtt állnának.

Az alkony lassan leszáll: a falvak, egyik a másik után, elmerülni látszanak a növekvő homályban. Az est utolsó sugarai megcsillámlanak még nyugaton Serrone, Roiate és Piglio ablaküvegein. Nemsokára a Golonnák egyik sas-fészke, Paliano várfalai is elmosádnak a barna árnyékban. A távolból még egyetlen helység látszik a leáldozó nap tükrében, amint a fáradt napsugarak színekre bomlanak a gótivű ablaküvegeken: ez a hely, magasan a magányos domb felett, fekvésével uralkodni látszik a Gampagna egész szabálytalan medencéjén. Anagni ez, VIII. Bonifácus pápa hazája. Önkéntelenül is Dante híres sorait idéztem:

«Veggio in Alagna entrar lo fiordaliso
E nel vicario suo Cristo esser catto.»

Amint az Albano-hegyen álltam, előttem északon csak a város, délen már csak Anagni bástyái látszottak, történelmi révedezéseim szinte természetszerűen a domínium mundi eszméjére és sorsára tévedtek. Róma ma is, még névleg sem város, eszmeileg pedig sokkal több ennél: a világalom gondolatának alanya és kifejezése. Az összes írók — Gregoroviustól kezdve Gastelarig, sőt Zoláig — meg-egyeztek abban, hogy ez az egyetlen hely, ahol a multak árnyai soha nyugalomra térni nem tudnak, ahol a világalom eszméje minden rombolás és új alkotás ellenére tovább kísért és hat az érzelmekre és fantáziára, egészen az idők végezetéig. A törekvés mindig létezett és — bár spiritualisztikus területeken — létezni is fog.

A kiliazmus idejéből (1000) Beda Venerabilis tartotta fenn a jóslatot, hogy ha a Colosseum romba dől, romba dől Róma — s ha Róma elvész, elvész az egész világ. De a Colosseum áll rendületlenül és mély alapjain áll Róma is, keresztény idealizmusának megújhodott erejével áll, mint amannak látszólagos paradoxa, mint királyi középpontja az olaszok nemzeti egységének. Összebékül-e a két ellenséges intézményben testet öltött két ellenséges világnézet? Béke és nyugalom csendje boronghat-e a szent kövek és romok tetején, ha izgalom és szenvedély forr a szivek mélyén? Ahol törmelésekben csak emlékezete él egykor világot erjesztő eszméknek, ahol minden megváltozott, csak a sárga Tiberis, a

szent folyó (fiume il santo) kanyarog most is változatlanul lusta folyásával fövényes medrében! . . .

A vidék, a fakó és bús Campagna, mely szélében körülövezi a halhatatlan várost, a rómaiak *Roma vetus*-at, megtanít a legszilárdabb hatalmak gyengeségére és a legnagyobb, legtiszteltebb földi felségek hiábavalósága feletti elmélkedésre. A leghathatósabb és legkifejezőbb történetfilozófiára.

ZRÍNYI ÉS MACHIAVELLI.

A TÖRTÉNELMI összehasonlításoknak és párhuzamoknak tudományos bece nagyon viszonylagos. Céljuk rendszerint didaktikai, mert a történelmi egyenlet ismeretlen mennyiségének mintegy népszerű megfejtését, illetőleg megvilágítását szolgálják. Magasabb történettudományos régiókba csupán abban az esetben emelkednek, ha az összehasonlítás tárgyaiul kijelölt egyéniségek szellemi rokonságának organikus voltát sikerül kimutatni, de szigorúan óvakodnia kell a tények megállapításából szinte csábítóan kínálkozó axiológiai elmékedésektől. Mi sem látszik meddőbb és tudománytalanabb eljárásnak, mint valamely egyéneknél az egyoldalú avagy kölcsönös hatás megállapítása után nagyságuk területi viszonyait latolgatni. A történetvizsgáló csuszamlós talajra tévedne, mivel itt minden kiváltkép a szempont, a hangulat és beállítás mértékétől függ. Alig kerülhetné el tehát a levont eredmények viszonylagosságának süppedékes ingó ványait, mert a komoly tárgyilagosság szolid logikai területeit elhagyva, munkája tulajdonképen velőtlen állítások és gyakran lendületes nagy mondások vakító csillogásává válnék. E néhány szót szükségesnek látszott előrebecsítani, mielőtt a Zrínyi és Machiavelli közti párhuzam taglalásához fognánk. E két nagyemlékü név ugyanis nem véletlenül került egymás mellé: az olasz állambölcsész és a magyar költő-hadvezér műveiben nyilatkozó lelki atyafiság kérdését, főképpen természetesen magyar részről, több jeles munkatette vizsgálata tárgyává.¹ Jelen cikk nem is kíván új adalék-

¹ Körösi Sándor: *Zrínyi és Machiavelli* c. értekezése az *Irodalomtörténeti Közlemények* 1902. évfolymában, idézve és összehasonlítva a párhuzamos helyeket. Ugyanó a *Magyar Tengerpartról*, évf. 12. sz.-ban. Széchy Károly Zrínyiről írt nagy művének III. 122-248. 1. Továbbá szól róla még Beöthy Ákos, *A magyar államiság fejlődése, küzdelmei* c. művének I. k.-ben.

kai szolgálni a Zrínyi-Machiavelli összehasonlítás irodalmának részleteihez, hanem megpróbál rámutatni azon szellemi rokonság általánosabb jelenségeire, amelyek eszmék és céljaik hasonlóságának alapelveiül szolgáltak; valamint feltüntetni a különbségeket, amelyek e két férfiú individualizációjának határozottabb körvonalait rajzolták. Köztudomású ugyanis, hogy kettejük közt Machiavelli az általánosabb hatású tartozéka a köztörténelemnek; ennek oka első sorban nem egyéni tehetségek nagyságában, hanem abban van, hogy az akkori Európa egyetlen kulturnemzetének fia, amely körülmény egymagában is szélesebb területeket vonzott az egyéni működés hatáskörébe. Hozzá még a népek ébredésének korában él, noha egy városállam szűkebb közviszonyai körében. Az önmagát fölfedező ember a tudásvágy és érdeklődés szomjúsága val és mohóságával kap Lionardo vagy Machiavelli valamely fölfedezésén; gyönyörködik a saisi fátyol föllebenítésében, amely az érett renaissance előtt eltakarta a *bel corpo ignudo* szépségeit és arányait; megpillantja az államszervezetet a maga valóságában, amint a firenzei bölcsész egy Michelangelo elfogulatlanságával boncoló asztalára helyezi és kifejti az isteni származás és egyházi szentesítés Lőmjénfüstjéből azt.

Zrínyi, nemzetének elszigetelt helyzete, mélyebb kulturális színvonala és nyelvének ismeretlensége miatt, csak hazájában verte föl «a riadó vak mélységet» szavával. Hatása tehát nem oly terjedelmes, noha látszólag intenzivebb, bár Machiavelli eszméinek árama sem lett gyöngébb azzal, hogy nagyobb területeket súrolt. Zrínyi rendileg megszakadozott társadalomhoz szól, amelyben az erős osztályöntudatot nem tették kisebbé a vallási ellentétek. Az ország nem politikai egység, mint a XVI. század elejének Itáliája sem az: Magyarországon azonban a török hódítás teljes művelődési nihilizmussal járt, míg az Olaszországot járó barbárok öntudatos folytatóivá és tanítványaivá lettek a rinascimento kulturájának, amelyet, átvéve és megbecsülve, saját nemzeti egyéniségükkel eresztettek föl. Michelet az idegen hódításnak ezt a folyamatát joggal nevezi Olaszország megnyilatkozásának Európa északibb népei előtt. Machiavelli honfitársait elpuhítja a művészet és annak luxuriája; mintegy praeparálja az erkölcsi ellazulást, ez meg az idegenek beözönlésével a férfiatlan meg-

adást és a politikai megsemmisülést. Zrínyi magyarjait hasonlóképen nagy nemzeti hibái sodorták az örvény szélére. De válságaiban és a viszonyok szédítő változásaiban a nagy földindulás fölszínre robbantotta minden kincsét, amely tán megismerhetetlenül húzódott volna meg a mélységekben: akaratának hajlíthatatlan vasércét és erkölcsi erejének tiszta aranyát. Egyszóval a cinquecento olasz: erkölcsi cadaver; a XVII. század magyarja pedig törhetetlen lélekkel kész megharcolni nemzetiségeért és családi tűzhelyéért, kettős ellenségével.

A viszonyoknak e különbsége határozta meg pályájukat: Machiavelli nemzetének bölcsésze, Zrínyi pedig nemzetének prófétája lett.

I.

Machiavelli korában Firenze amely az olasz szellem vajúadásának legérzékenyebb idegállománya volt minden időben, a politikai veszteglés idejét éli a XIV. század heves pártélete és a XV. század nagy gazdasági erőfeszítése után. A virágok városának polgársága alkalmas médiuma volt a különféle pártérdekek ütközéseinek és a népvezérek ugratásainak. Ötletszerűen cseréli urait, guelfeket és ghibellineket, fehéreket és feketéket s a szüntelen agitációk következtében máról-holnapra változtatja kormányformáját, végig próbálva az összes lehető államalakzatokat. Sem ők, sem általában az olaszok nem ismerték föl az állami és társadalmi erők organikus természetét. A politikában is formakészségük és művészi ösztönük után indultak: mintha a társadalom szervezete is carrarai kő volna, amelyet a művész inventiója és képzelőtehetsége szerint faraghat és idomíthat. Az idegen beütés készületlenül találja őket, mikor az első francia zsoldos sereg élén VIII. Károly valódi perzsa basileus módjára megjelenik köztük. A befelé csodálatosan finom érzékenységű városállam a határokon, Itálián túl, a külügyekben meglepő érzéketlenséget mutatott; nem látták a helyzet óriási változását, midőn a hegyeken túli barbár uralkodókat a saját helyi érdekű bonyodalmaikba bevonták. Mikor valódi európai nagyhatalmak jelennek meg országukban s politikai bukásukat csak a szoros nemzeti egység és az összes erőknek teljes

kifejtése akadályozta volna meg: ők még mindig a régi olaszországi egyensúly politikájához ragaszkodtak, kopott jelszavak és anachronisztikus pártkeretek vagy inkább hagyományok szerint csoportosultak és váltak szét. A négy olasz főhatalom (Velence, Milano, a pápa és a nápolyi királyság) egymás ellenőrzését és egymás erőinek közömbösítését vették politikájuk alap gondolatául.

A bukás okai legelső sorban belsők, erkölcsiek, ennélfogva szervesek, amelyekhez azután a létező erőkészlet szervezetlensége és fogyatékos kiművelése járult. Savonarola csak az elsőt, Machiavelli csak az utolsót látta, holott a dolgok természete azt kívánta, hogy az erkölcsi újjászületés helyes és okos politikai átlátással egyesüljön. Savonarola intuíciójának eredetisége abban áll, hogy míg egész Olaszország a művészeti élvezet s az epikureusi életmód mély álmát aludta, ő egyedül érezte, hogy a levegő villamossággal van teli. Az általa megsejtett végveszedelemben azonban már ő sem látta a kivezető utat. Valami deus ex machina-ra várt az Alpokon túlról, amely majd tisztító zivatar gyanánt elsöpri a Borgiák és gazzetteik szennyét.¹ Látomásainak lázrohamaiban és isteni küldetésének hevében gondolkodása automatikus, szerzetesi, közelebbről dominikánus maradt. Hitte, hogy Isten segítségével kívül egy új alkotmány, egy új szabály (reggimento) megmentheti Firenzét és Itáliát. A frateschi-ak (a barát hívei) letűnte után Firenze s vele Olaszország kész prédája az idegen uralomnak.

Dante lázas beteghez hasonlította szülővárosát, amely folyton változtatja fekvőhelyét, hogy fájdalmaitól meneküljön. Ez a Firenze most már halott. A próféták és népvezérek csendes polgárokká avagy szenttelen bölcselökké váltak; s akiket a modern történeti módszer föltalálóinak neveznek (Machiavelli, Guicciardini, Nardi, Sequi, Varchi, Vettori stb.), mindnyájan hazájuk sorsával és elbukásának oknyomozásával foglalkoznak. Symonds ezen írók türelmes, hideg, filozofikus történeti munkásságát Rembrandt híres képéhez hasonlítja,² amely a boncoló természet ábrázolja, ahol az orvosok különös érdeklődéssel boncolják az elöttük fekvő emberi hullát. E firenzei írók komoly arccal hajl-

¹ Symonds: *A renaissance tört.* I. 375.   ² Symonds, i. m. I. 183.

nak szülővárosuk kóros holtteteme fölé: az élet kihalt; a tudománynak földadata már most, hogy a boncoló késsel nyilvánosságra hozza a kimúlás rejtélyes okait. Mindegyik anatómus saját véleményét mondja el a betegség természetrajzáról, mindegyik saját judiciuma szerint jegyzi föl az észlelt dolgokat. Tehát Firenze hajlékony szellemében, attikai finomságában és páratlanul álló tragikus történetében találta föl a maga mély megfigyeléseit hazája bajairól és szerencsétlenségeiről az a férfiú, akit annyi politikus megvetett és annyi nép elátkozott.

Machiavelli egyénisége és működése a világtörténelem egyik legnagyobb problémája. Ma is talányszerű jelenség s az emberi szellem alpesi csúcsai közt a legkedvezőtlenebb és a legkevésbé megközelíthető, noha bizonyára nem a legmagasabb emelkedés. A kortörténeti lencse prizmáján három főszint tüntet föl, amennyiben az emberi életnek három nagy vonatkozását érinti: erkölcsi, politikai és tudományos tekintetben. Munkái kiváló érdeket nyernek a búskomolyság által, melyet nyilvánít mindenkor, ha hazájának balsorsán elmélkedik. Alig lehet tragikusabb helyzetet képzelni, mint e nagy emberét, kit szelleme dantei magaslatra emelt s ki most arra van kárhóztatva, hogy egy kimerült ország haldoklását virrassza, lássa vergődését s ápolja a föloszlást megelőző eszméletlenség állapotában, amint az életerő szimptomái lassan s egyenkint enyésznek el, míg beáll a kihülés és a teljes rothadás. A próféta szerint, «megőrült a látványtól, melyet szemei láttak». Elsenyvedt erkölcsi érzéke, holott kiválóan gyakorlati elméje őt a legbonyodalmasabb állami feladatok elvégzésére tette alkalmassá.

Mínt hogy életének és munkásságának központi gondolata az idegen uralom megszüntetése volt, e gondolatoknak politikai színezete magába olvasztja műveinek erkölcsi és tudományos szempontjait. Sem morális elvei, sem induktív tudományos módszere nem mások, mint az életén és tevékenységén áthúzódó abszolút érzelm függvényei. Minden abszolút eszme és érzelm, amely már lényegénél fogva abszolút, föltétlen és korlátlan érvényesülést kíván s minél erősebb az illető egyéniség, annál intenzívebbé válik. Ez mint lélektani törvény jön tekintetbe Machiavellinél, nem tekintve morális oldalait. Az idegenek kiűzésének jelszavát és vele

együtt az olaszok nemzeti politikájának alapvető kérdései nem kisebb ember vetette föl, mint II. Julius pápa, a *pontifice terribile*. De az eszme, mint az olasz közéletben forgó politikai gondolkör nehézkedésének ereje és kizárólagos célgondolata, Machiavellinél jelenik meg és több, mint háromszáz esztendőn át a jobb meggyőződésű olasz hazafiak sarkcsillaga maradt. Hatása nemcsak onnan származik, hogy a közszellemen szunnyadó egyetemes érzésnek hangot ad, hanem a logikai gondolat formulázásán kívül kijelöli és elsorolja a főbb eszközöket, melyeket ez egyetlen cél elérésére avagy megközelítésére szükségeseknek tartott. Az eszme óriás nagyságával és a hozzátapadó egyéni érzelem abszolút voltával szemben egészen másodrendűnek látszott minden kérdés, ha még olyan is, amely egyik oldalával az erkölcsi világrend törvényeibe ütközött. Az olasz egység nemzeti alapon, ezért semmi áldozat sem tetszett drágának és semmi eszköz sem aljasnak. Nem jöhet tekintetbe tehát sem a kormányforma milyensége, sem az álmot valóra váltó egyén erkölcsi jelleme. Machiavelli nagy politikai tévedése abban van, hogy nem hangsúlyozta kellő eréllyel a nemzet erkölcsi megújítását és a módszerek felsorolásában és megállapításában nem szabadult meg honfitársainak gondolkodásbeli mechanizmusától. A firenzei állambölcsész, bárminő éles elmével gondolkodott is az állam lényegéről és föladatairól, nem tulajdonított elegendő fontosságot az erkölcsiségnek, következésképp nem is kívánta azt erkölcsi alapelvekre visszavezetni és helyezni. A tudatos és mélyreható erkölcsi renaissance nem volt programjában, amivel szemben lesz módunkban rámutatni Zrínyi előkelő erkölcsi világfölfogására és egyúttal arra, hogy az ő állambölcséleti nézetei semmi gépiességet nem tartalmaznak.

Lehetséges, hogy Machiavellit ethikai fölfogásának meggyökerezésében tévedésbe ejtették korának erkölcstelen talajban fogant politikai sikerei: egy Cesare Borgia, egy Katholikus Ferdinánd, egy XII. Lajos szereplése, kiváltképp a Borgiáé, akivel szemben azon érdekes helyzetbe jutott, hogy imolai küldetése alkalmával korának legügyesebb és leglelkiismeretlenebb diplomatájával egy játszma politikai ecarte-ot játszhatott. Másrészt Machiavelli volt az első, ki az induktíve haladó természettudományos módszert az államtudományi

ideológiában érvényesítette. Az ő állambölcselete nem spekulatív jogi elmékedések származéka, hanem a történelmi tényeknek a természettani tünemények törvényeinek módjára kiválóan gyakorlati tárgyalása. A politika elmélete, a középkor tudományos fölfogásában pusztán a theologia: a vallás és erkölcs függeléke. E viszony visszahatásaképpen Machiavelli most teljesen fölszabadítja a vallás és erkölcs uralma alól. Az egyház politikai túlsúlyának az újkor elején való elbukása magával rántotta az emberek szemében erkölcstanának uralmát is, minthogy ez a hatalom az erkölcstan nevében követelte magának a meghódolást. Szóval Machiavelli antiklerikalizmusa a hibás következtetés és a fogalmak összezavarása folytán antimoralizmussá fajult. Nála a vallás csupán: instrumentum regni. Zrínyit ebben a tekintetben is egy egész világ választja el Machiavellitől.

Az erkölcsi és vallási kérdések Machiavellitől — ha szabad e kifejezéssel élni — mint negatív jelenségek szerepelnek, de rendszerének csontvázához nem tartoztak, propagatorius eszmékké nem emelkedtek. Gondolkodásának mechanizmusa és teljes anyagiassága nem szállt le az általános emberi élet nagy lelki mélységeibe és elhanyagolta vagy nem ismerte föl a politikai erők synthesisében az erkölcsi rugók szerepét. Ezek az imponderabilis jelenségek nem kötötték le gyakorlati elméjének figyelmét, hanem teljes erővel és kedélyvilágának teljes feszültségével a közelebbi, látható és megfogható politikai elemek tanulmányozásához fogott. Szerinte Olaszország függetlenségének bukása nem hosszas történelmi fejlődés végeredménye, hanem szükségszerű és logikus következése volt a nemzeti erők szervezetlenségének. Amiben tévedése, abban rejlik egyszersmind érdemeinek nagysága is. Ez a machiavellizmus, amely késő századokban is csodálattal és lelkesedéssel tölti el az embert a világtörténelem e nagy sphinxé iránt, akiről Quinet úgy nyilatkozott,¹ hogy ma sem tudni, a genie volt-e több benne vagy a perverzitás. Machiavelli lényének ez az eleme és működésének ez a része az, amely a sok tekintetben hasonló körülmények közt szerepelt magyar költőhadvezér munkásságával párhuzamba vonható s az összehasonlítás kritériuma megállapítható.

¹ Quinet: *Revolutions Italiennes*, II. k. 128.

Machiavelli a kitűzött nagy eszme elérésének módját az összes nemzeti erők koncentrikus szervezésében találta föl. Ebből a fölfogásból következnek legfontosabb politikai és katonai reformjainak gondolatai, amelyeknek helyes és következetes keresztülvitele az olaszok társadalmi és gazdasági életének mélyreható átalakítását föltételezte. Machiavelli újításainak megvalósítása legelső sorban szülővárosát érintette, teljes kifejtésökben azonban szakítást jelentett az egész olasz félszigeten hosszú történelmi múltra néző ú. n. egyensúlyozási rendszerrel is. Míg Machiavelli a politikai eszközök iránti közömbösségében a városállam kormányformájával keveset törődött, hiszen ő a politikai elvek igazságának csupán viszonylagos értéket tulajdonított: addig folyvást a polgárok egyetértésében és összetartásában rejlő nagy erő kifejlesztésére és megfelelő irányba terelésére törekedett. Az újkorban Európának egyetlen állama sem érezte politikai létezését oly élénken, egyetlen egy sem gondolkodott oly melyen történelmi múltjáról és egyetlen egy sem tanúsított oly leleményességet a jövő szabályozásának megkísérlésében, mint Firenze. Agorája a kiváló egyének, a demokratikus alkotmánytervezetek és az individuális élet ébresztésének volt termőhelye, mely pezsgő művészeti és irodalmi életet idézett elő. A XVI. század elején azonban Machiavelli egyedül helyes politikája szempontjából, az események szükségképeni okozatiságából folyó szervezkedés, egészen más államkereteket igényelt. A kormányzat egysége és a központi hatalom gyarapítása ellenszegül minden szilajabb demokratikus áramlatnak és a központban fölhalmozott erő intenzív működése az apróbb politikai egységek nedveinek és tápanyagának elvonását kívánta. Machiavelli rendszerének alapgondolata tehát: a kisebb politikai egységek decrescendója az állameszme gyűjtő fogalmának crescendójával szemben.

Viliari szerint — aki a Machiavelli-irodalom legkiválóbb művelője — Machiavelli három főműve közül a *Discorsi* főképen azt tárgyalja, hogyan kell szervezni a városállamot alkotmányos és szabad elveken, a *Principe* pedig azt, hogyan kell új abszolút kormányt alakítani, amelynek fölhasználásával a hazát egységessé és függetlenné lehet tenni.¹ A nemzeti

¹ P. Viliari: *Niccolo Machiavelli ed i suoi tempi*, illustrati con nvioui documenti. III. 72.

erőknek minél nagyobb mértékben való kihasználása, amelyei a súlyos viszonyok Itáliára nézve létkérdéssé tették, nem csupán egy város politikai életmódjának szabályozását, hanem azt is követelte, hogy a nemzeti veszedelem gyanánt létező provinciális széttagoltságot megszüntessék: azaz, mintegy a kisebb üzemű állam egységnek fölládozását és beolvasztását az egységes Olaszországba. «Nagy erő szunnyad itt a tagokban — úgymond — csak akadjon méltó fej, amely kormányozza őket.»¹ A renaissance négyes olasz ententeja, amelynek tevékenysége a nemzeti szempontból végzetessé vált apró-cseprő diplomáciai cselszövényekben, csínytevésekben és határvillongásokban merült ki, kénytelen helyei engedni az organikus szövetkezésnek, amelynek pregnáns kifejezése: az államegység. A művelődési szempontból kedvező partikuláris élet, amely a szabad versenynél fogva a renaissance változatos és gazdag művészetét teremtette meg, az erők elforgácsolására és apasztására, összetevésének lazaságára, ez pedig gyalázatos kudarcokra vezetett. El kell tűnnie az egységes Olaszország legfőbb akadályának, az egyházi államnak is, amely «nem volt elég erős és elég erélyes hogy Olaszország urává lehessen, de sohasem volt oly gyenge, hogy világi hatalma elvesztésének félelmében idegen uralkodót be ne hívjon, ki megvédelmezze őt».² Guicciardini, Firenze másik nagy politikai bölcsésze, ki Machiavelli több állítását egyenesen tagadja, élesen kikel a partikularizmus gáncsolása és Machiavelli pápaellenes iránya ellen, Machiavelli *Discorsi*-járói szülő elmélkedésében azt állítja, hogy épen a szakadozottság szerzett az olasz városoknak jólétet és dicsőséget, biztosítván függetlenségüket, gazdagságukat és értelmi erejüket.³ Az adott helyzetben bizonyára Machiavelli állásfoglalása felelt meg az olaszok nemzeti érdekeinek. Egyházpolitikai nézetei vitték őt a klérus ellenzékebe, sőt a vallás és erkölcs elhanyagolására, illetőleg tagadására és minden alkalommal keserűen kifakad, hogy «az egyháznak és papjainak köszönjük mi, olaszok, elsősorban, hogy a vallásoságot elvesztettük és romlottakká lettünk».⁴

Mint induktív módszerű bölcselő és mint gyakorlati

¹ *Principe* 26.
proemio I. 11.

² *Discorsi* I. 12.
⁴ *Discorsi* I. 12.

³ Guicciardini i. m. II

útmutatásokat osztogató politikus, Machiavelli nemcsak; i jelenségek és történelmi tények általánosítására, s a bennök iappangó törvények föltárására törekedett, hanem alapos és részletes munkálatokat szerkesztett a kivitelről, amelyek az általa fölvetett kérdések megoldásának mintegy technikáját teszik. Így a *Principe* sem más, mint azon elvek alapos és világos előadása. Nem több és nem kevesebb, mint az Itáliára vonatkozó tényeknek kritikai kezikönyve és a politikai tapasztalatoknak a legnagyobb mertekben összesített tana. Katonai iratai, első sorban az *Arte della guerra*, szintén egységes politikai koncepciójának szerves járuléka, minthogy a nemzeti erők összefoglalásának legfontosabb problémáját tárgyalja, t. i. a hadszervezetet. «Nem lehetnek ott jó törvények — hangzik a tétel — ahol nincsenek jó fegyverek.»¹ Machiavelli, akit Bruckhardt a hadi tudomány terén a legnagyobb műkedvelőnek nevezett el,² amint a nemzeti hadsereg szervezésének gondolataival foglalkozik, a hideg diplomata cinikus mosolya eltűnik ajkairól, tekintete szeméink előtt komoly és szigorú ünnepiességbe öltözik és megtelik az igazi patriotizmus lángjával, amely szívében ég és egész valóját megnesemesíti. Mekkora és milyen tiszteletreméltó foka ez az alanyi meggyőződés uralmának! Mint Savonarolának, ilyenkor az ő agyvelejét is belső tűz égette, hogy szóljon. Ugyanazon nemes pathosszal, amellyel a dominikánus szava zúgott a Santa Maria del Fiore templomban, mikor érezte, hogy az Úr szava szívében van s ha nem hirdeti, el kell emésztetnie csontjai velejét. Pedig Machiavelli szelleme egészben véve inkább tömör és bámulatosan objektív. Ment csaknem minden hangulatbeli lendüléstől. Látszólag teljes indifferenzizmussal szemléli a dráma bonyodalmaival és fordulataival, nem lágyul el a katharizis látványától és szinte matematikai műveletet végez a kifejlésnél, felbecsülve és sorakoztatva a szereplők értékét és munkáját. Ez a fegyelmezett arcú diplomata azonban, kinek nyelvén és elegáns prózáján megérzik az ünneplő ruha feszes méltósága, a próféták tüzes nyelvén szólal meg, ha a nemzeti honvédelemről, illetőleg az általános katonakötelezettségről értekezik.

Aránylag szűk keretben mozgó politikai pályafutásának

¹ *Principe* 12.   ² Bruckhardt: *A renaissance Olaszországban*, 1.128.

és fényes irodalmi tevékenységének az az eszme volt a sark-tétele, amelynek termelősége és egyetemes hatása ma épen oly eleven, mint volt saját korában. Azért is ezt az eszméjét jobban rajzolta és előtérbe állította, a többiekét pedig alárendeltebb jelentőségűeknek és a háttérbe helyezte. E fő és legbővebben részletezett gondolatára ráeresztette nagy jellemző és színező erejének egész fényét, a többiekét ehhez képest rembrandti félhomályban hagyta. Ha Machiavellinek jogosan szemére lehet vetni, hogy állambölcseleti tanításai-ban nem hangsúlyozta az állam organikus személyiségét és azt csupán anyagi elemek mechanikus szerkezetének tekintette: akkor el kell ismerni azt is, hogy egészen világos kép-zetei voltak a megismert tényezők szerepéről és földadataik-nak különbségéről. Az akkori idők nagy beteg emberének legsúlyosabb baját kétségkívül a zsoldos katonaság okozta, s ő alig tévedett a kórismében, midőn ezt az okot nyilatkoz-tatta minden csapás kútfejének, hogy «Itália meghódolt Károlynak, zsákmányul esett Lajosnak, körmei közé jutott Ferdinándnak és a svájciak kedvükre gúnyolódtak rajta.»¹ Viliari egyenesen prófétaíának nevezte Machiavellinek gondol-atát az általános katonakötelezettségről és a néphadseregről,² amelynek elfogadása a lőfegyver alkalmazása után a had-történelem legkimagaslóbb eseménye. Sajátságos, hogy Machia-velli a lőpornak nem tulajdonított kellő fontosságot és kevésre becsülte annak harcászati alkalmazását, de — bár úgy lát-szik nem tudatosan — levonta annak hadpolitikai követke-zményeit azzal az elvvel, mely a honvédelem és katonáskodás teljes demokratizálását tűzte célul. Ez a tény logikusan illesz-kedik bele az ő általános politikájának keretébe, de nem volt ellenére az olaszok társadalmi tagozódásának sem, amely hatalmas hűbéri főnemesség híján, a közpolgári eszmények és kötelességeknek legalább relativ egyenlőségén alapult. A polgári, illetőleg néphadsereg eszméje tehát tulajdonképen nem ütközött társadalmi nehézségekbe, de önmagában véve a jól egyensúlyozott társadalom nem lehet alapelve és ki-indulópontja a nemzetileg és demokratikusan szervezkedő honvédelemnek. A hűbéries és lovagias hadrendszer sorsa mér akkor eldőlt, mikor Crecy-nél (1346) a francia lovagsereg

¹ *Principe* 12.

² Viliari i. m. III. 76.

páncélos sorait elsöpörték — avagy, ami a végeredményben egyre megy — demoralizálták a kezdetleges angol ágyúk. Az első modern gépfegyver, amely a páncélos és kiválóan lovas seregeket fölöslegessékké tette, még hosszú pályát futott meg, míg az ütközetekben való hathatós és nélkülözhetetlen használata közelismerésre talált. Ha Machiavelli korának e tekintetben általános járatlanságát és az új találmány nehézségét leszámítjuk, tévedésének főokát abban lehet megtalálni, hogy Machiavellinek igen korlátolt katonai tapasztalatai voltak. Zrínyi, aki pedig professzionatus katona volt, hasonló mérvű tévedésben volt, mikor irataiban a tüzérségre oly kevés figyelmet fordított.

Leszámítva e hibáját, illetékes hadtörténeti írók (Jahns, Ghiala) mondják, hogy a modern államtudomány megalapítója egyszermind az első katonai klasszikus és hogy Machiavelli gondolatai és katonai utasításai nemcsak történeti, hanem gyakorlati beccsel és haszonnal is járnak.¹ Kétségtelesen mély belátásra vall a zsoldos hadsereg természetrajzának s a benne gyökerező taktikai hátrányoknak és félszeg háborús módszereknek fölismerése és kárhoztatása. Soha ékeőbb és igazibb szavakkal nem ostoroztak m'g elfajulásokat s visszaéléseket, mint Machiavelli tette a zsoldos hadsereg jellemzésében csaknem minden művében. Valamely rendszernek megmerevedése és értelem nélküli utánzása sehol sem boszulja meg magát annyira, mint a katonai tudományban, amely par excellence változó és hajlékony minden jelentéktelen mozzanattal és csaknem minden szociális változással szemben. Ebben az időben pedig a csata és a háborúzás nem végső eszköze és nyomatéka, hanem egyik szerve és kiegészítő része az olaszok politikájának: a condottiere-rendszer és az ütközet nem volt egyéb, mint virtuóz remekmű. Azt lehetne mondani, hogy saját tudományos módszerével ellentétben Machiavelli nem győz eleget utalni a lélektani rugókra a zsoldos hadsereg bírálatában és viszont élesen kidomborítja a nemzeti hadsereg nagy lélektani és erkölcsi előnyeit, annak egyébként való taktikai kiválóságai mellett. A jó hadsereg a siker alapföltétele. A jó hadsereg pedig szerinte: legyen nemzeti és

¹ Max Jahns, az ismert hadtörténetíró, *Machiavelli und der Gedanke der allgemeinen Wehrpflicht* és *Machiavelli als militärische Techniker* c. értekezéseiben.

általános honvédelmi kötelességen alapuljon, zömében túlnyomólag gyalogsággal, valamint megfelelő beosztással és adminisztrációval. A gyalogság fölbecsülése a lovasság fölött egészen természetesnek látszik, bár fölteszi, hogy olyan országokban, amelyek végtelen pusztaságok és rajtok nomád népek élnek (pl. Ázsia), szükséges, hogy a könnyű lovasság vigye a főszerepet. Európában azonban csupán felderítő szolgálatokra és arra valók, hogy a már eldöntött ütközetben a legyőzött ellenséget minél nagyobb energiával üldözzék.¹ Amiből következik, hogy megcsodálta a világ legtökéletesebb gyalog-katonaságát, a rómaid, aminthogy általában az ő korában a római legio a stúdiumnak és utánzatnak tárgya volt (pl. nálunk Mátyás király).

Machiavelli az állami függetlenséget és szabadságot az erős meggyőződésű hazafi kizárólagosságával és a tapasztalt bölcsész mélységes vizsgálódásával teljesen a hadseregvezetési jélességével hozta összefüggésbe, minduntalan Róma, Spárta és Svájc példáira hivatkozva. Még pedig az illető nép társadalmi és természeti viszonyainak megfelelő hadseregvezetési alakítását sürgette, mert mint a Dávid és Góliát bibliai példával szellemesen bizonyítja: «Az idegen fegyverek vagy lehullanak tagjaidról, vagy terhedre vannak, vagy veszedet okozzák».² Ebből a szempontból kíván teljesen militarisztikus szellemben nevelt uralkodókat,³ mert a főkövetelmény az, hogy a fejedelem jó hadvezető legyen, bár egyéb kiváló tulajdonságai is méltánylandók. Hangsúlyozza a stratégiai és taktikai ismeretek elsajátítását, a régi írók (Livius) olvasását és intencióiknak megértését, továbbá a hadvezetés tudományának megszerzését nemcsak elméletben, hanem a gyakorlatban. Az *Arte della guerra* tudományos fejtegetései és utasításai ezek után épen oly fenséges szólammal fejeződnek be, mint a *Principe* legutolsó fejezete. «Mindenütt rothad már a barbárok hatalma!» Fegyverre, meg kell ragadni az alkalmat s aki ezt megkezdi, akadna-e egész Itáliában csak egy ember is, aki ne követné azt? Kövessék Petrarca szózatát és bizonyítsák be:

«Che l'antico valore
NegP italici cor non e' ancor morti».

¹ L. A. *Discorsi* II. 18. és az *Arte della guerra* egész II. könyvét.

² *Principe* 13.

³ *Principe* 14,

II.

Olaszország dekadenciája szolgáltatta a léghört és talajt, amelyből Machiavelli eszméi kinőttek. Az olasz renaissance erkölceit e bölcsész sem tette jobbakká. De az egységes Olaszországot mégis ő alakította ki a szellemekben, mielőtt valósággal létrejött volna. Az ő szüntelen agitációjának lehetett tulajdonítani, hogy Olaszországot már egységben láthatták fiai extázisban, mielőtt intézményeiben a Machiavelli rókája (a diplomata Cavour) és oroszlánja (a hadvezér Garibaldi) megvalósították volna: mint a jámbor Beato Angelico azokat a titokzatos alakokat, melyeket imádott gondolatban, mielőtt képein életet adott volna nekik. Zrínyi magyar hazája számára szintén alapvető történelmi célokat tudott kitűzni és a köztudatban szunnyadó eszméknek világos kifejezést adni. Valamint a világűr mérhetetlenségében a kozmikus anyag elterjedve, szétszórva és szerteszórva van meg, de néhány központ egyesíti, összetömöríti s azután napokban, világokban és üstökös csillagokban kisértőz: hasonlóképpen vannak az emberi öntudatban az eszmék elosztva és szétszórva, de néhány, a konglomerátumból kiváló egyén fölfogja és összetömöríti őket és azt teszi velők, amit a csillagzatok a fényvel. Kisugároztatják, szétszórják és mintegy megszipítik őket. Ezen ú. n. reprezentatív man történelmi hatásának kritériuma attól függ, mennyiben volt az képes az adott idők eseményeinek logikájába behatolni és abból helyes, illetőleg: a leghelyesebb következtetéseket levonni. Az államférfiúnál, ki jogosan érez magában tehetséget a döntő pillanatokban népe sorsának vezetésére, szükséges, hogy az értelmi tevékenységnek kettős alapiránya: az analysis és synthesis, a kellő egyensúlyban legyenek. Zrínyinél kiváló mértékben tapasztaljuk ezt az intellektuális összhangot, amelyhez ezenfelül még bámulatos akaraterély is csatlakozik.

Zrínyi, miként Machiavelli, szintén komprehenzív alapon fogja föl hazájának viszonyait, teljesen tisztában azzal, amit a politikai helyzet alaprajzának lehetne mondani. A magyar társadalmat érintő és hajtó tényezők dinamikájában világosan kibontakozik előtte az erőmegosztásnak azon állapota amely a nemzetet két részről való védekezésre szorította:

sokszor nem tudva, hogy az existenciáját és családi tűzhelyét veszélyeztető török ellen, avagy a német uralom fejedelmi abszolútizmusa ellen fejtsen-e ki nagyobb erőt. A két támadás állandó volta a nemzeti erők szervezkedését és kifejlését váltságos és kényes viszonyok ütközőpontjába helyezte. A királyság nemzetietlensége s központi hatalmának nagysága a nemzeti souverainitas és nemzeti hatalom decentralizációját, a részközpontok és a vármegyék, ezen alkotmányos mikro-organizmusok szaporítását, az ozmán hódoltság állandó veszélye és terjeszkedésének meg-megújuló folyama pedig a par excellence katonai szervezést, a királyi hatalom növesztését, egyszóval a különböző erőtenyezők centripetális irányú kapcsolódását tette szükségessé. Noha alulról a vallási ellentétek destruktív hatásai is többszörösen érvényesültek, a nemzet egyéniségének összezúzódása mégsem következett be. Valóban a világtörténelem egyik legbámulatosabb jelenségének kell tartanunk, hogy a magyarság ereje, az élete és alkotmánya ellen intézett támadások szakadatlan ismétlődésével el nem ernyedtt, hanem rugékonyabbá lett: erejének megfeszítése és alkalmazása egyenes arányban állt az okkal, mely földidézte s a küzdelem folytonossága az előidéző okok ismétlődésével.

Martinuzzitól, a XVI. század legelőkelőbb magyar elméjétől, származik ez a politikai alapelv, amely a magyar politikát az ú. n. système de bascule rendszerére építette, amely a két nagy ellenséges hatalom közt a viszonyoknak valóban mély átértéséből keletkezett. E tekintetben a későbbi korok minden nagy magyarja meghódolt a Barát lángelméjű politikai koncepciója előtt, amennyiben a színtéren forgó erők arányainak és a reális viszonyoknak megfelelt. Bocskay is csak annyiban változtatott rajta, hogy az események következtében nagyobb súlyt vetett a nemzeti önvédelem politikájára abban az irányban, hogy a központi hatalom idegenségében és veszedelmes nagyságában rejlő baj ellenében a nemzeti erők centrifugális irányának hatályosabb fejlesztésével védekezzenek (Erdély önállósága). Az erők e formájában és megnyilatkozási fokában az irány merőben visszahatás, alakja szerint védelmi passzivitás volt, amelyből, egyoldalú kifejlődésénél fogva, a magyar természet és alkotmány egész sajátzerű jelleme alakult ki, amelyet tétlenségi nyomatéknak (vis inertiae) szokás nevezni.

Zrínyi nevéhez fűződik a magyar történelemben egy új politikai vezéreszme kijelölése a XVII. század közepén, amelynek végrehajtása szükségkép az erőknek más fajta csoportosítását igényelte. A dolgok közt rejlő kapcsolatokat fölismerete és a következményeket levonta: a múlt tapasztalatai alapján a két veszély közt egyelőre és viszonylag a följúló török áfium a végzetesebb és kárhozatosabb. Az idegen érzésű fejedelmek invektív kísérletei azonnal alább hagynak, ha a nemzet erélyesen sikra száll a jussáért, sőt néha az európai politikai helyzetnek csekély változása is más irányba tereli a bécsi politikát. A török hódoltság azonban hovatovább már a nemzet életszerveit támadja meg, nedveit szívja el, idegeit sorvasztja. Előbb-utóbb halálos rnellb^Qtegséggé fajul, pedig «egy országban a hecticánál nincs nehezebb és gyalázatosabb halál».¹ Másrészt II. Rákóczy György csatavesztései s ennek következtében az Erdélyben megismétlődő török dúlások miatt Erdély annyira elgyöngült, hogy azt a szerepet, amelyet Bocskay István jelölt ki számára, nem játszhatta többé. Az Apokalypsis két üvegének tartalma kiömlött a kis országra: a gyilkolás, éhség, koldusság, gyalázat kora. A veszteség, melyet vérben és vagyonban szenvedett, holtbeteggé tette s az események immár nélküle, a legtöbbször érdekei és akarata ellen fejJödtek tovább. Védtelenül ki volt téve a török és német önkényének s ezzel a Martinuzzitól kigondolt és a bécsi békében megalkotott hatalmi egyensúly rendszere megszűnt mindörökké. Lehetetlen a nemzet e sorsfordulatában és a belőle levont politikai eszmében nem találni bizonyos kapcsolatot Zrínyi családi hagyományaival is. A török elleni élet-halálharc: ez volt a Zrínyieknek apáról fiúra szálló hivatásuk és rendeltetésük. Nem volt az egyes egyéni vagy családi existenciájánakoly mozzanata, mely a törökkel való összetűzésre ne adott volna alkalmat. A állandó hadilábon élésből származó veszélynek folytonossága a fegyveres visszatorlás folytonosságát vette igénybe, mely azután bátor, férfias, halálra elszánt jellemeket nevelt, kiknek egész életét ezen küzdelem nagy eszméje töltötte be. A török önerönből való kiűzésének eszméjét Zrínyiben egy nagy jellem nemes szenvedélye szította, amely a családi hagyományok dicsősé-

¹ Zrínyi leveleiből, Széchy i. m. V. 11. 1.

ges forrásából táplálkozott. Hannibal nem gyűlölte jobban a rómaiakat, mint ő a törököt.

A török hatalom letörése kétségtelenül megkívánta a nemzeti erők statusquo-jának átalakítását, azoknak egyetlen pontban való fölhalmozását és végsőig fokozását. A változás tehát nemcsak mennyiségi, hanem minőségbeli is, ha az eddigi, inkább helyi érdekű és defenzív irányból az országos és egyetemleges offenzívába: a török elleni védekezésből a merészen támadó politikára akar az ország rátérni. A török-magyar küzdelmek 1541-től fogva némely tekintetben a spanyolok nemzeti harcaira emlékeztetnek a mórok ellen. Itt akkor éled föl a lovagkor, midőn Európa többi országaiban már egészen más társadalmi intézményekkel kísérleteznek. A magyar harcok azonban nem igen emelkedtek a vallásos fanatizmus forrponjtjára, amely a spanyolok küzdelmeinek legnagyobb hatású rugói közé tartozott. Ennek oka egyrészt a magyar természet vallásos türelmességében és megosztottságában, másrészt abban van, hogy a mozlim ellen csatázó magyar közszellemben hiányzott az egység és a közös vállalatra való elszánt tömörülés. A királyság, mely az egyes spanyol tartományokban a küzdelem központjában állott, nálunk idegen, abszolutisztikus, a nemzeti küzdelem gyöngesége, sőt akadálya ezen, az alkotmány ellen intézett hátsó támadásokkal szemben, amelyek az ország figyelmét lekötötték vagy legalább is megosztották. A legnagyobb bajt pedig azzal idézte elő, hogy a közvéleményben anyagul szolgált egy német-, sőt dinasztia-ellenes pártképződésnek és táplálta azt az ellenzéki szellemet, amely a sérelmi politikával foglalkozva, a törökellenes hangulatot és politikát mintegy paralizálta. Ez a félszeg helyzet nagyban hozzájárult ahhoz a gondolathoz, hogy a nemzet magára hagyatva nem képes a török iga lerázására, hanem a Habsburgok hatalmához és európai összeköttetéseihez kell fordulnia: az önbizalom hiánya és a követett opportunistikus politikai irány okozta első sorban a fejek megzavarodását és a nemzeti erkölcsök megfogyatkozását. Az ország már abban a helyzetben volt, hogy kezdett lecsúszni az önálló nemzeti élet magaslatáról és az emberekben a területi egység helyreállításának vágya és gondolata csökkent.

Ebben az iránytalanságban és általános dekompozíció-

ban jelenik meg Zrínyi, a költő, bogy nagy eszméjét: a töröknek saját erőnkéből való kiűzését átvigye a köztudatba. A görög bölcs fenséges álmán kívül bizonyára sehol sem volt a költőnek olyan ébresztő, védő, sőt irányzó föladata a nemzeti életben, mint a magyaroknál. Zrínyi századának legnagyobb magyar költője volt. Lénye, amely a legmagasztosabb sympathetikus érzésekből volt összeszöve, a nemzet öntudatát foglalkoztató eszmék és érzelmek hatványozottabb tisztaságú megszemélyesítése, amelyben az államférfiú objektív látását nem homályosította vagy torzította el a költői képzelet ereje. Szinte valóságos anachronisztikus jelenség a XVII. században, mert csak az antik regék ködhomályában fonódnak össze a hős halántékain a vezéri és költői hivatás koszorúi. Zrínyi politikájának alapeszméjében csakugyan nagy költői merészség volt: csodálatos sokoldalúságánál fogva azonban megvan az a tehetsége, mely egy nemzet életének válságai-ban a legnehezebb politikai és katonai föladatok keresztül-vitelére szükséges. Mikor az összes erők kooperálásával a török elleni irtóháborút teszi a közéletet mozgató ideológia középpontjába, akkor a konkrét helyzet és elérendő cél dolgában szinte magától kínálkozik az összehasonlítás a firenzei állambölcsész egyéniségével és gondolataival. Bizonyos, hogy Zrínyi olvasgatta Machiavelli könyveit, sőt alkalmasint az ő nyomán végez történelmi tanulmányokat, belemerülve Bonfinius és Istvánffy munkáinak tanulmányozásába. De más a két ember és ezért egészen más a tanulmányaikból és elmékedésükből levont eredmény, Zrínyi tanulni képes anélkül, hogy egyéniségét elveszítse; mint csaknem kétszáz év múlva egy másik nagy magyar, Széchenyi, a külföldi műveltséggel való megismerkedése révén szintén nem veszíti el fejét és magyarságát, hanem nemzetének regenerátora lesz. Machiavelli és az olasz renaissance hatása átolvadt Zrínyi lényébe s úgy látszik, ő alakítja ki magában az első magyar kultúremler példányát, mert százada műveltségének szintjén állva, a szó teljes értelmében európai. Nagyzoítás nélkül lehet állítani, hogy ő az első magyar ember, aki a kultúrának nemzetfentartó erejéről határozott véleményt formált. «Mint Juppiter a csillagok közt, mint jácint a virágok közt, úgy tündöklük ő az egykorú magyar főurak között» — írja róla egy korabeli magyar.

Zrínyi amellet, hogy egyéniségének alapeleme a hős, tanult fő, képzett ember, akire a világos elméjű és világos szavú Machiavelli nagy befolyással volt. Irány és tehetség tekintetében azonban egy egész világ választja el egymástól a két férfiút. Machiavelli tehetségének és irányzatának mechanizmusa mellett Zrínyi tehetsége és működési iránya a szó teljes értelmében organikus. Machiavelli olasz, közelebb-ről firenzei; e város a folyton egymást váltogató politikai elméletek, kísérletek és ugrások hazája. Zrínyi egy alapjában konzervatív jellemű ország történelmi osztályának tagja, amely a láthatatlan szálaknak egész tömkelege révén múltjával szerves kapcsolatban van. Firenzében erősen szubjektív meggyőződésű népszónokok kísérleteznek, minden átmenet nélkül, a Medicieket Savonarolák, a pallaschi-akat frateschiak követik minden szabályosság nélkül. A magyar alkotmányos életben a mának alapja a tegnap; a kettő történelmi okát és medrét alkotja annak, ami holnapután történni fog. A XVI. század Olaszországa csupán egy földrajzi fogalom (un nom geographic), ahol a részekre oszlás a particularis hajlamoknak egészen megfelelt; Magyarország ellenben, három részre daraboltságában is, létező és szerves valóság, amelynek mindegyik része az életegységnek és politikai közösségnek érzetével LS tudatával rendelkezett. A vármegyeiség kialakulása mindenütt fentartotta a nemzeti szervezkedés kereteit, még ott is, ahol a letarolt rónákon a török uralkodott. A magyar élet sajátosságai megakadályozták Zrínyi tehetségének tisztán machiavellisztikus és gépies tevékenységét; a köztük fennálló különbségek ebből az egyetlen alapelvi eltérésből származtak. Mindenek fölött pedig megállapítható, hogy Zrínyiben épen semmi sincs Machiavelli immoralis, illetőleg antimoralis világnézetéből. A középkori lovag érzését és fölfogását a renaissancenak szellemi felsőbbbsége sem tudta Zrínyiből kiírtani. A hadvezérnél megengedi, sőt egyes esetekben meg is kívánja a cselvetést, a rókatermészetet,¹ de a hadsereg taktikai mozdulataiból és az ellenség kijátszásából senki sem vont még erkölcsi következtetéseket, különösen nem Zrínyi korában. Az állam férfiúnál nagy eszményképéről,

¹ Zrínyi hadtudományi munkái, Rónai Horváth Jenő kiadásában. V. ö. *Principe* 18., *Aphorismák* 287., 297., 310. 1.; *Centurio* 357., *Mátyás király* 154-5., 182. és *Discursusok* 203. lapjain.

Mátyás királyról vett mértéket, amennyiben ez a magyar renaissance-fejedelem az erkölcsösséget politikájára nézve észszerűnek vallotta; mint első modern magyar politikus, aki az egészséges önzést tartotta az állami művészet céljának. Machiavelli és Zrínyi erkölcsi fölfogásának különbségére jellemző, hogy Machiavelli Gesare Borgiát teszi a *Principe* hőségnek, akit Ranke a gaztettek virtuózának nevezett; egy másik művében pedig Gastruccio Gastracanit, a korai renaissance egyik híres illegitim uralkodóját. Zrínyi hőse pedig Mátyás király, akinek erkölcsi fölényét amazokkal szemben vitatni nem is lehet.

Zrínyi egészen véve keresztény erkölcsi talajon áll, Machiavelli pedig még nem egészen világosan kifejtett bölcséleti erkölcsstan alapján. Zrínyinél a vallás nem alkatrésze egy bonyolult szerkezetű államgépezetnek, hanem mélységes morális érzés, amely az ember altruisztikus társadalmi működésének hajtó ereje. Legmélyebb és legerőteljesebb gondolata: a nemzet erkölcsi újjászületése a *Szigeti Veszedelem*-ben, az ő egyéni vallásosságából és nemes erkölcsi fölfogásából született. Mindazáltal nála a vallás az embernek nem politikai, hanem magánlelkismereti ügye, amelynek a politikában semmi szerepe nincsen, mert szenvedelmekkel, nem pedig a tiszta és higgadt értelemmel operál. Épen a Machiavellivel ellentétes oknál fogva ellensége a papok beavatkozásának az államügyekbe: antiklerikalizmusuk azonban nem ugyanazon fogalmakat fed. A Machiavelli erkölcsi fölfogása annyiban hat Zrínyire, hogy öntudatosabb politikai célokat ajánl a nemzet figyelmébe.

A machiavellisztikus erkölcsstan óvatos elkerülése mellett a tőle fölvetett eszme megragadja Zrínyit s üstökösszerű politikai és hadvezéri pályájának sarkpontja leszen. Nagy morális fogvatkozásai mellett mégis Machiavelli volt az, aki az antik világ letűntével és a középkori eszmék fölfordulásában tisztán megpillantja a modern nemzeti állam körvonalait. A világos okfejtés és a hangnak pose nélkül nyilatkozó közvetlensége, még ha sohasem állott volna is szemközt a tényeknek sohasem hazudó bizonyosságával, meggyőzte és egyúttal meghatotta Zrínyit. Az összes nemzeti erőknél egy irányban való tömörítése, ami Machiavelli korában Itáliát, Zrínyi idejében Magyarországot megmenthette: de

nagy önállósága és gondolkodásmódjának organikussága e nagyszerű erössynthesisben nem csupán anyagi természetű eszközöket ajánl, hanem — fölismerve az állam erkölcsi személyiségét — teljes erkölcsi újjászületést hirdet, mint az elkorcsosulás és dekompozicio egyetlen gyökeres orvosságát. E hatalmas és bízvást prófétainak nevezhető gondolat szüli a Zrínyiász koncepcióját és a *Török áfium ellen való orvosság*-ot, a legnemesebb szózatot, amelyet valaha egy néphez intéztek s amelyben Széchy Károly szerint Zrínyi «lelkének lelke» nyilatkozott.¹

Lehetetlen a legmélyebb megindulás nélkül végigolvasni azt a harci riadót, amelyben az államférfiú okossága a próféta viharzó lelkesedésével egyesül, amint a régi dicsőség képeinek elő varázslásával megtermékenyíteni igyekszik a jelen «puszta siványát». Az olvasó gondolata önként a sixtusi kápolna falfestményének óriási Jeremiására téved (a Világ teremtése), amint emberfölötti fájdalommal merül el baljóslatú víziójába Izrael népének sorsáról, küzdve, szenvedve, mint Michelangelo lángszellemének éskészségbeesett remegéseinek szülöttje. Machiavelli és Zrínyi saját koruknak Jeremiásai. Machiavelli szellemének objektivizmusa mintegy a dráma háttérben áll, a bölcsész nyugalmával és a diplomata fegyelmezett, látszólagos érzéketlenségével. A körülé folyó viharban egyedül marad nyugodtnak és kimért, rid^g méltósága a legfájdalmasabb helyzetekben is változatlan marad, arcizmainak megrándulása nélkül. A tényeket leszögezi és velük mint természettudományi kísérletekkel dolgozik, ráér csiszolni stílusát, hajlékonyá, komollyá avagy lágygyá alakítani beszédet. Ahogy Francesco Vettorihoz írt híres levelében mondja san casciano-i magányáról: «Mikor beköszönt az est, hazatérek és irodámba megyek. A küszöbön leteszem falusi, sárszennyezte, porlepte ruhámat és királyi udvarhoz illő ruhába öltözködöm. így méltóan fölkészülve, belépek a régmúlt fejedelmi udvarokba; lakói szeretettel fogadnak és itt oly táplálékkal élek, aminő engem megillet, aminőre születtem . . .»² Zrínyi a tettek embere, Várad elestének közvetlen hatása alatt írja az *Áfium*-ot, «mert a magyar vitézeknek dicsőséggel földbe temetett csontjai és azok nagy lelkeinek

¹ Széchy i. m. IV. 130.

² Idézi Symonds I. 204.

umbrái» nem hagyták pihenni. Teljes szívvel, lelkének egész feszültségével vesz részt abban a színjátékban, amelynek területe egész Magyarország. Nemcsak kontemplál, hanem elmélkedéseinek eredményeit szétszórja a közvéleménynek: szózatai és fejtegetései tüzes lávafolyamban hömpölyögnek le eszméinek magaslatáról az egész magyar közélet pusztaságára, hogy azt fölverje szavával. «Hallj meg engem, élő magyar! Ihol a veszedelem, ihon az emésztő tűz.» Művésziiesen ír magyar prózát, noha nem éri el Machiavelli elegáns és finom olaszosságát. De főcélja nem is tudományos, ennél fogva nem is kiváló prózai műfaj alkotása, hanem politikai, erkölcsi, nemzeti. Szabálytalan és görgeteges irányán izzik a harc heve, akár a politikus, akár a hadvezér vívja azt: egyes ötletei és ragyogó mondatai mintha kardpengék szikrázásai lennének. A célja nemcsak meggyőzés, hanem átmelegítés, megindítás, hogy a vérünkbe menjen. Hatása ma is szívhez szóló, frappáns, eleven.

Mint mondani szokták: Machiavelli is, Zrínyi is népük üterén tartották kezüket és mindkettejüknek világos föltevésök volt a baj gyógyításáról. Mikor hazájuk sebeit föl-tárták már a világ előtt, nemes komolysággal és önbizalommal viszont megóvták a csüggedéstől is. Machiavelli nyomatékosan, lelkesen ismétli könyveiben: «E necessario pero non perderai d'animo.» «De miért kelljen elvesznünk — riad a csüggedőkre Zrínyi is — míg Isten mennyországában az mi bizodalmunk lehet, míg karunkban kopját, mar-kunkban szablyát szoríthatunk?»¹ Mindketten fölvetik önmaguk előtt a kérdést: mi hát a teendő? Ha megvizsgálták az okot, amiért «csúfsága lettünk nemzeteknek és magunknak» (Machiavellinél: «il vituperio del mondó»): mi hát a szabadulás eszköze? Itália fölszabadítása és a török áfium elleni orvosság: az állandó nemzeti hadsereg az általános honvédelmi kötelezettség alapján. És ez egyszersmind a Zrínyi és Machiavelli történelmi szereplésének mintegy kiszökellő pontja. Emersontól származik az a mondás, hogy az eszme mindig annak sajátja, aki alkalmazni tudja azt, noha a kölcsönzött eszmék használatát mindig valami esetlenség árulja el. Kétségtelen, hogy az általános honvédelmi rendszer

¹ Rónai Horváth J., i. m. 90.

és a polgári, illetőleg nemzeti katonaság Machiavelli legeredetibb és legérettebb gondolata volt s e tekintetben az ő elsőségét senkinek sem sikerült elvitatni. Zrínyi átplántálta ezt a nem egészen idegen eszmét a magyar földbe. Az általános katonarendszer az ő hazájában nagy és dicső történelmi múltba tekintett vissza s azért bizonyos tekintetben nem is más az, mint a régi állapot megújítása az új viszonyoknak megfelelőleg. Machiavelli gondolata, mely Zrínyire leghathatósabb volt, alapeszméjében és kivitelében több rokonvonást tüntet föl a mai militarizmussal, mint a régi magyar nemesi inszurrekcióval. Különbözik ettől, mert egyrészt a társadalmi osztályok nagyobb körét öleli föl, másrészt tartalmilag is összetartozóbb egységekre vonatkozik. Az utóbbi az aránylag csekély számú, de jól iskolázott és fegyelmezett állandó nemzeti hadsereg, egy 12.000 emberből álló dandár, az előbbi pedig a sok tekintetben alkalmatlan és fegyelmezhetetlen nemesség ellensúlyozására a jobbágyság katonai szolgálatára is (fakultative) kiterjed.¹ A főszempontok ugyanis azon az elven nyugsznak, hogy a háborúban nem annyira a számbeli túlerő, mint inkább az értelmes vezetés, a had fegyelmezettsége és lelkesült bátorsága a fődolog.

A nemzet általános fölfegyverzésének és egyszersmind a hadi tudományok közkinccsé tételének eszméjén kívül, a amelyeknek machiavellisztikus eredete és Zrínyire egyenes befolyása minden vitán fölül áll, a két férfiú, műveiben nyilatkozó gondolatok genetikai kapcsolatát tisztázni sohasem lehet. A legtöbb katonai eszmének, valamint a taktikai és belső szervezeti mozzanatok megegyezésének forrása Zrínyire nézve épen úgy ehetett Machiavelli hadtudományi főműve, mint maga az adott stratégiai helyzet és társadalmi állapot. Machiavellinek sem volt több oka kifakadni a zsoldos seregek hitványsága és gáztettei ellen,² mint Zrínyinek, sem jobban meggyűlölnie és megvetnie a korabeli hadi módszert a methodizmust, mely kissé változott viszonyok között Zrínyi korának hivatásos hadvezéreit és katonai íróit is elfogalta. AXVII. század hadvezérei mind Gusztáv Adolftól tanultak; rend-

¹ Rónai Horváth J., i. m. 109.

³ *Principe* 12. «La rovina d'Italia non é ora causata de altra cosa, che per essersi in spazio di molti anni riposatasi in snlle arini mercenaries

szerükben azonban a háborúzás épen oly korcsművészetté fajult (*guerre pour le guerre*), mint Machiavelli idejében: menetelésekké és a döntő ütközetek kerülgetésévé. E módszer classikus képviselője és legünnepeltebb alakja, Turenne, valamint Zrínyi nagy ellensége és irigye, a különben jeles Montecuccoli, akinél már, főkép a magyarországi csatatéren, csupán torzoldalai és káros eredményei voltak észlelhetők. Bölcsellete a tiszta defenzívában állott. Nem volt szükséges a harcokban edzett és tapasztalt Zrínyinek Machiavelli olvasása annak megértéséhez, hogy ezzel a katonai taktikával sohasem fogják kiverni a törököt az ország területéről. Nem bizonyos, hogy az akkori időkben Zrínyi taktikája, mely az egyetemleges nemzeti támadás föltevésén alapult, a nyugati hatalmak seregeivel szemben kedvezőleg érvényesült volna, ahol Turennek a sakkjátszó Montecuccoli alkalmasint jobban megfelelt. De Zrínyi nem is birodalmi, hanem magyar fővezér akart lenni és nem is XIV. Lajos, hanem a török szultán ellen akart hadat vezetni. Az ő taktikája a magyar vérmérsékletnek mély ismeretéből s az ellenség katonai értékének és állásának teljes átértéséből származott. A török elleni harc folytatását és a támadásra terelését ő teszi vezérelvvé s e tény taktikai és politikai eredményeit a tizenhat éves fölszabadító török háború aratta le. Zrínyi nem akkor nyúl a fegyverhez, midőn falvai lángoltak és várait az ellenséges portyázok verték föl, hanem a támadásban a törököt megelőzni igyekezett.

Machiavellivel egyezik fölfogása a hadak fegyelmezésére és azok összetételére vonatkozólag is.¹ Az *Arte della guerra* áttanulmányozása után tapasztalásból mintegy induktive beigazolta annak tételeit. A tömeghatás lélakтанát Machiavelli is, Zrínyi is fölismerték, azért is mindkettő többre tartja a fegyelmet, a tömegeknek mintegy kollektív harcászati erényét, az egyéni kiválóságnál, amely a kellő rendtartás hijjában az olaszoknál a katonailag kétséges értékű baj vi vasi, a magyaroknál pedig hiú virtuskodási szenvedéllyé fajult. Machiavelli intenciói után szabja meg a katonailag iskolázott állandó sereg anyagát, nagyobb je'ensőséget tulajdonítva a

¹ Zrínyinél Rónai Horváth J. i. m. 103., 107., 109., 110., 111-115. és 126. 1. Machiavelli: *Arte della guerra*, IV. 14., 29., 26., 30., 48.

gyalogságnak, mint a lovasságnak (a sereg kétharmad része nála is gyalogság). Ez a föltevés meg is felelt a tényeknek, minthogy a török hadsereg gerincét és erejét a szintén gyalogos, félelmetes janicsár-hadosztály alkotta; ezt már ideálja, Mátyás király is fölismerte és ellenszerét is megtalálta a fekete sereg fölállításában. Önállósága Machiavellivel szemben abban is kitűnik, hogy nem követte mesterének a téli hadjáratra vonatkozó tétéleit, amint azt az 1664. fényes drávai hadjáratával tetteleg is bebizonyította. Zrínyi ott is eltér Machiavellitől, hogy kezdetben a nemzeti hadsereg szervezetében, a kész magyar szakértelem hiányában, tiszteken alkalmazni óhajt birodalombeli német, helvét, belga, holland és olasz származású tiszteket és katonai instruktorokat, de tisztán politikai célzattól kizárja az örökös tartományokbeli osztrákokat.¹ Csaknem ugyanazon okokból, amelyek miatt Machiavelli a lőpor katonai jelentőségét lekicsinyelte, Zrínyi is kevés fontosságot tulajdonított a tüzérségnek: a két parallel gondolat közt az oki kapcsolat nemcsak ténybeli, hanem Zrínyire nézve a szellemi hatás is kétségtelennek látszik. Általában véve Zrínyi fölhasználta és követte Machiavelli utasításait, mert kipróbálta és megfelelőnek találta, mint ahogy a modern hadseregben a fővezér a vezérkar munkálatai alapján intézi kiszámított mozdulatait anélkül, hogy adott esetekben a változtatás szükségét el ne ismerné. A hadvezér szabadon választhat az elkészített tervek közül, amelyeket mások, esetleg alantasai csináltak. Tehetsége épen abban áll, hogy azok közül a legjobbat és legcélszerűbbet válassza, valamint abban, hogy valami előre nem gondolt tényező beavatkozása esetén a kész haditervet a körülmények szerint átalakítsa. Tétélei ma is — Nagy Frigyes, Napoleon és Moltke után — nagyrészt találók, igazak, követhetők. Ha Zrínyi — így borong magában kitűnő értekezésében Rónai Horváth — egy nagy nemzet fiának születik, föllépésével talán halomra dönti a methodikus hadművészetet s neve, mint hadtudományi remekíróé,² ma világszerte ismeretes, de így szava elhangzott a pusztában.²

Katonai pályája két részre oszlik: elméletire és gyakorlatira. Munkássága e kettősoldalúságának kölcsönhatását

¹ Rónai Horváth J. i. m., 109., 111.

² I. m. 47.

meg lehet állapítani, mert elméletét a reális életben igyekezett bebizonyítani. Bár egyéniségében meg volt minden vonás, mely a nagy hadvezérnek szükséges, sokkal előbb félretették, mintsem «szabljája élivel, ellenség vérivel» megírta volna örök hírét az utókor számára. Katonai méltatója és csodálója azt mondja róla, hogy egyetlen gondolata: a töröknek saját erőnkől való kiűzése, elégséges arra, hogy őt a magyar haza legnagyobb vezérei közé emelje,¹ mert ilyen kolosszális eszme csak egy valóban nagy hadvezér elméjében születhetett meg, aki magát ezen nagyszerű mű végrehajtására hivatva érzi. Az utókor mégsem sorozta őt a hadak nagy mesterei közé, akik föllépésükkel más irányt szabhattak nemzetük előhaladásának és taktikai művészetnek, noha külföldiek elismerték, hogy a század legügyesebb, leggyorsabb és legbátrabb portyázó vezére volt, ahogy Kronos mondja róla: «Er war ein Meister des kleinen Krieges»,² tehát amolyan Bem-féle, a legcsekélyebb taktikai egységekkel dolgozó csapatvezér. Az igazságnak tartozunk azonban azon kijelentéssel, hogy hadvezéri működésével nagy és jogosult revelációkat gerjesztett és az idő és körülmények minimuma mellett az eredmények maximumát érte el a híres téli hadjáratban. De e fényesen megoldott hadi problémával hadvezéri pályája a körülmények végzetes alakulása miatt megakadt anélkül, hogy alkalmat adtak volna neki egy perdöntő csata megvívására, amelyet Napoleon bataille rangeének nevezett. A dicsőség, a katonai hírnév ellenfelé maradt, holott a szentgotthárdi győzelmet ő készíti elő; de oly fátummal küzdött, amely erősebb volt nálánál. Nem hiába vallotta: sors bona, nihil aliud! Ha idegennek születik s katonai condottiere gyanánt kerül hozzánk, seregeket rendelnek alája; de magyar létére hiába jelentette meg előre a török háborúkat, nem hallgattak reá. S mikor az bekövetkezett, nem őt állították a keresztény hadak élére, aki épen a pogány ellen jött el a szerencse különös ajándéka gyanánt, mint a század egyik legnagyobb hadvezére, hogy országa és nemzete romlásának gyógyítója legyen. Azért, mert Zrínyi egyenes ellentétben van a legfelsőbb intenciókkal, holott Montecuccoli azok szerint jár el. Ebben áll — mint Andrassy

¹ I. m. 11.

² Kronos: *Handbuch der Geschichte Oesterreichs*. III. 591.

szép tanulmányában megjegyzi — Zrínyinek és a magyar nemzetnek tragikuma.

Elete dicsőséges pillanat a nemzet történetében, de nem egy új kornak hajnalhasadása is. Noha minden képessége megvolt, hogy nemzetét jobb fordulópont felé vigye, sajnos, jelentősége inkább kitűzött céljaiban van, mint elért eredményeiben. Nemzetének nagy férfiai közé tartozik; szellemének egyetemességénél és rátermettségénél fogva azon kiváló tulajdonságok harmonikus egységét mutatja, amely utóbb, a részletekben talán intenzivebb kifejezéssel, Rákóczi, Széchenyi, Kossuth és Deák egyéniségében öltött testet. Népe, amelyért annyit küzdött és annyit csalódott, az ő balsorsában a magáéra ismert: alakja a történelemben tiszta, eszményi, csaknem absztrakt maradt; csak személyesítés, csak foglalata egy nemzet passzív reményeinek és szunnyadozó vágyainak. Mesterével, Machiavellivel együtt a történelem legmélyebb problémáját alkotják, vizsgálatásául, poláris fényűl a későbbi idők bátortalan kísérleteinek nemzeteik fejlődésében.

ZRÍNYI ÉS MONTECUCCOLI.

HARMADFÉLSZÁZ esztendő óta Zrínyi és a ma magyarja közt s alig van a magyar társadalmat nyugtalanító olyan kérdés, amelyhez nem kapcsolhatjuk az ő történelmi alakjának teljes aktivitását. A magyar problémák szekuláris mélységei csak úgy örvénylettek a lét és nemlét sarkai közt akkor, mint ma. Az embereket, noha más hatóerők okozatakép, a szétmállásnak ugyanaz a hagymázos képzete izgatja fel vagy igázza renyhességbe, mint a 17. század derekán. Azországfeldarabolása után Zrínyi idejében az a harmadik nemzedék állt a közügyek élén, amelynek emlékezetében a régi egységnek és hatalomnak pusztán csak történelmi tudata borongott. Az ő korának magyarja oly meghatározott és szinte kimozdíthatatlan politikai és lélektani viszonyok közt találta magát, hogy az érzékei eltompultak magasabb rendeltetésének rugói iránt. A rezignáció, a közöny, a nemesebb és nagyszerűbb szárnyalásra képtelen forma, a hiú erőfeszítések után a közielekben kiformalódó tragikus tanulságok *mint halálos hektika* szállta meg a nemzet szervezetét az önmagát emésztő energia tehetetlen gyötrelmeiben. Az a legnagyobb veszedelem fenyegetett hogy önmagunk nyilatkoztatjuk ki halálra ítéletésünket, lemondván az önálló nemzeteket illető és jellemző önálló életről. A szenvedő s eltörődött nemzet, egyesítő központi vezetés hiányában, elhagyatva létének és önállóságának hivatásos örétől, a nyugattal való szövetség helyes és szükséges eszméje helyett a szövetségesnek erejével való megmenekülés hiú reményében bizakodott. Impregnált és megmételezett bennünket, miként napjainkban, az a szörnyű és fatális meggyőződés, hogy e mostoha időben inkább rászorultunk a király segítségére, mint a király a mienkre s ezért kénytelenek vagyunk túrni az idegen befolyást.

A halálra szánt nemzeteket lebíró e lethargiából riasz-

totta fel a saját nemzedékét Zrínyi, akiben a magyarság állandó életerejének tiltakozása jut kifejezésre a hanyatló kor ellen. Mikor még mindenki szűk értelmi látóhatárában a status quo türelmes fentartásával kecsgettette magát, egyedül ő vette észre, hogy «a fátum nagy változásokat készít». Az erők egyensúlyának erre a megbomlására, amely a magyar nemzetet új alakulások geometriájába fogja szorítani, akarta előkészíteni fajtáját. Ő volt az első magyar ember, aki programszerűleg foglalkozott a nemzetneveléssel. A török-német hatás alatt a magyar közielek erkölcsileg is oly súlyos betegség kórtüneteit mutatta, hogy a nemzet pedagógusa egyszersmind egy erjedő társadalom orvosa kellett, hogy legyen. Zrínyi azonban nemcsak orvosa, hanem testvére is volt a betegnek, sőt «talán maga is beteg». Az egész magyar univerzum szikrázó tűzörvényként kavargott előtte, mint hajdan Patmosz szigetén Szent János előtt a jövődő titkos jelenségei. Szenvedő és rettenetes, ragyogó és torz, rég elmúlt és újabb korbéli emberek merültek fel előtte e roppant tömegekben, a miriádnyi magyar tragédiák véget nem érő sorozatában. A Barát zordon és redős homloka izzott utoljára a nemzetszervezés és nemzetnevelés reform-terveiben, de az új történelmi útvonal fárosza elhamvadt, mielőtt a magyar politika új, szerényebb és biztosabb hajlékát fölépítette. Az utána következő különben bármint ragyogó alakok csak a helyzetek által diktált politikai feladatokat oldozgatták. Az ország szervezésével és a nemzet nevelésével nem foglalkoztak, mert legelsősorban ügynevezett reál-politikusok voltak. A királyok sem szervezték a nemzetet. Az a szervezet pedig, amelyet a magyarságnál az élet körülményeihez való önkéntelen alkalmazkodás teremtett, a decentralizáció jegyében ment végbe. A vidék, a vármegyék a központi hatalomra gyanús szemmel néztek. A nemzet testén mind mélyebbre vajúdó hasadék támadt és olyan időben tette nehezzé az egyirányú működést, mikor a nemzetnek sok nagy érdeke valamennyi erőparányának centripetális működését követelte meg.

Zrínyi az első magyar, akinek eszméje nem a régi ideológia malmának volt a forgató kereke. Felismervén egyrészt az ozmán hatalom szervi hanyatlását, másrészt e pusztuló nemzetnek áfiumát a hódoltságban, a felekezeti és sérelmi vitákra pazarolt valamennyi elemét a magyar erőnek a török

front ellen akarja összpontosítani. Többször mondja, hogy megjött az alkalom a felszabadulásra, mert a félhold fénye decrescendóban van. Ezért is agresszív a határszéleken. A nemzet szervezésére és nevelésére viszont azért vet súlyt, hogy a nagy pillanat se erkölcsileg, se anyagilag ne érjen készületlenül bennünket. A felszabadulás azonban csak akkor jelent a nemzetre nézve egy morális és politikai többletet, ha saját erejével éri el, mert úgymond: «Ne tegyünk fundamentumot senki vitézségébe, hanem míg Isten ép kezét-lábat adott kinek-kinek, azon erősködjék, hogy az idegenek ne legyenek szükségesek principaliter, hanem accessorie, segítségképen.» Az idegen segítség mellőzése oly sarkalatos politikai dogmát zúzott szét, amely önértékünk felől bódultságban tartva, oka és alapelve lett annak a szövetségnek és rendszernek, amelynek 1526 óta alkotórészévé váltunk. A saját erőnkől való felszabadulás tehát nemcsak egy politikai káprázatnak vet véget, de szükségkép fölbillentí a habsburgi államrendszer egyensúlyát is. Egy tevékeny, hatalmas és jól vezettette Magyarország kétségkívül megszűnik a dinasztia államainak hamupipőkéje lenni és újból igényelheti azt a szerepet, amelyet az Anjouk és a Hunyadiak korában vitt. Zrínyi eszméjével és rendszerével áll szemben a habsburgi eszme és rendszer, még pedig politikai és dialektikai mozzanataival egyaránt. A két világnézet ormára mindkét tábor odaállítja a maga katonáját, politikusát, íróját, teoretikusát Montecuccoli és Zrínyi személyében. Az osztrák és magyar rendszer már lélektani konzisztenciájában keresztezte a két férfiú pályáját, amelyben az alapelvi eltéréseket az egyéniség koloritja, a természet és jellem különös aromája, a vérmérséklet fatális végletessége tette konkrétté és elevenné. Mindkettő főrangú származású, csakhogy Zrínyi még patrióta, Montecuccoli már szoldateszka. A magyar vezérben az újkor finomító szelleme csak megnemesíté az érdes középkori főurat (Pauler), ki ha parancsolt jobbágyainak, a királlyal szemben is kardjára tette kezét. Montecuccoli ahhoz az arisztokráciához tartozott, mely az alsóbb osztályoktól ugyanazt a rabszolgai hódolatot követeli, melyet viszont ő, mint udvaronc tanúsít a fejedelem iránt. Zrínyi nemzeti, nagy ideálokkal telt, habár talán exaltait lélek, minden kultur-zománc mellett is a középkori magyar társadalom szülöttje, a félelem

és gáncs nélküli lovag, akinek morális lénye a keresztény erkölcsan földjében gyökeredzett. Az apró, szikár modenai tábornok nemzetközi condottiere, a Wallenstein-féle katonai szerzet tehetséges tagja, impregnálva az epikurista közöny finom mérgétől, példányképe annak a megroggyant arisztokráciának, amely függetlensége s anyagi jóléte romjain elegáns és jó modorú világfívá satnyult a fejedelmi udvarokban. Zrínyi lelki alkata csupa meleg, lendületes pátosz, magasra törő erély, egyetlen noha nagyvonalú motívumból konstruált egyéniség, mint egy éposz-hős, akiben az alaphangot a fejlődése csak mélyebbé s nem szövevényesebbé tette. A gyermek Zrínyi nevével örökölte hivatását. Komáromtól a tengerpartig — úgymond Salamon Ferenc — alig volt olyan vidék, amely valamelyik Zrínyi kisebb-nagyobb csatájáról és hősi tetteiről ne lett volna emlékezetes. Két nyelven, magyarul és horvátul, dalban és regében hallotta dicsőíteni ezt a nevet. Montecuccoli annak az országnak volt a fia, amely már csak földrajzi fogalom volt s amely, mint valamikor a művészekkel és humanistákkal, most a katonai és politikai kalandorokkal árasztotta el az európai udvarokat. Ezeknél az embereknél a politikai és katonai teljesítmény nem egy magasabb cél gondolat megközelítése, hanem csupán métier, közelebről: foglalkozás és üzlet volt. Katonai vállalataik egyszerű mennyiségteni penzumok megoldása volt, amelyből mechanikus gondolkozásuk kizárt minden erkölcsi erő beavatkozását. Politikájukat pedig jóformán az emberek rossz tulajdonságaira építették. Innen van Montecuccoli természetében az ideáltalanság, az anyagi erők túlbecsülése, a morális tényezők elhanyagolása s egyáltalán a voltairei szkepszisnek az az iszapos üledéke, amely erkölcsi felfogását oly sivárrá és cinikusá tette. Szardiniának azon ártalmas földjéhez hasonlított, amelynek nagy kesernyessége — mint mondják — még a mézen is észrevehető. Jellemének fanyarsága elsáppasztja az emberi szenvedelmeket s a természet egész képére a saját földszárga színét ömlesztzi el.

Az elvi ellentéteket a politikai és katonai szempontjaik rideg különbözősége nyilván nem tompította. Montecuccoli nem volt nagy véleménnyel a magyar nemzetnek sem politikai, sem katonai képességeiről. A császárság egyházpolitikai és kényuralmi törekvései hatották át lelkét. Az érzék

hiányzott benne a magyar ügyek megértéséhez. Bonfiniusból olvasta, hogy a magyar nemzetet vasvesszővel kell kormányozni. A professzionátus katona egyoldalúságával szerelmes volt a módszeres hadakozásba, tehát Zrínyi és a magyar hadsereg tevékenységét a szakember fölényes megvetésével nézte. Ez a nyugati harctereken manőverező tábornok a töröknek más harcászati mintákon nyugvó katonai rendszerével szemben sem engedett dogmáiból. Azt tartotta, hogy a haditudomány a helyes hadviselésnek tudása és célja: «h lyesen harcolva győzni». Kommentárjaiban úgy nyilatkozik, hogy «a jó hadvezér csak ötvenezer emberrel mehet csatára a törökkel, csekélyebb haddal megütközni, várat megsegíteni, tudomány ellen való dolog». A magyar nemzet feivilianyozásától semmit sem vár, Zrínyi vállalkozásait egy dilettáns ember tökéletlen katonai rögtönzéseinek tartja. A halogatások és visszavonulások e specialistája, ez a megszábot tehetségű s csak bizonyos helyzetek katonája nem értette, utóbb megvetette és irigyelte a lángelme szokatlan iniciatíváit, háborús rendszerét megcáfoló műveleteit. Emellett Zrínyiben nemcsak vetélytársat, hanem félelmetes bírálót is látott, mert az ország első leventéje komoly és szolid tanulmányai következtében a kor egyik legkülönb hadi tudósa is volt. A XVII. századnak szinte öncélú katonai taktikája nem szolgálai másolót látott benne, nem is az akadémikus routinierk e körülkerített mezőjén mozgott, bár nincs okunk kételkedni abban, hogy kora katonai tudományának összes életrevaló elveit elfogadta. De az ő katonai tehetsége elsősorban mégis a lángész ihlettségéből fakadt. Montecuccolinak sok tanítása elavult, mint Boileau vagy Pope feszes szabályai a költészetről, Zrínyi elvei fenmaradtak, mint az örökké szép Homérosz és Dante műveiben. Ő mint katona azon elsőrendű talentumok közé tartozott, akiket Napoleon «grand abstracteur de quitesence»-nak nevezett.

A Montecuccoli-féle hadviselés azonban nemcsak mint katona érdekelte. Mint magyar embert is mérhetetlenül fölingerelte a híres osztrák vezér erdélyországi katonai sétája, az a haszontalan diverzió, amely ránk zúdította a Köpriliek támadását. Ismeretes az az irodalmi párviadal, amelyben Zrínyi a színlelt nagyrabecsülés, szemrehányás, gúnyolódás és felháborodás hangviharával játszva, a szánalomnak és

nevetségnek dobja a nagyképűsködő Montecuccolit, *a legjobb, a sértetlen és győzhetetlen hadvezért*. «Mi magyarok — úgy-mond — nem tudjuk azt a mesterséget, mikép kell húzni-vonni a háborút; engedni, hogy az ellenség garázdálkodjék; cserben hagyni a barátot, szövetségest; pénzt keresni a háborúban és megrontani az országot, csakhogy a katona megmaradjon, melyek szerinted a hadviselés elvei. De őseink, Hunyadi, Báthory, Kinizsi sem tudták azokat és védve a hazát, megverve a törököt, halhatatlan dicsőséget szereztek maguknak».

A vitát s az elsőség kérdését a módszeres hadakozás és a gyors, támadó taktika közt, amely már Zrínyi atyja, György és Wallenstein közt szenvedélyes összetűzéseket okozott, végre a francia csapatok rohama döntötte el Szent-Gotthárdnál. Goligny lovasai Zrínyi tanítása szerint verekedtek, de a győzelem dicsőségét Montecuccolinak szerezték meg. A lelke egyensúlyát veszített, elborult magyar pedig, mint az üldözött vad, elrejtette magát a magányba, ahol már-már hegedeztek sebei s csak a tompa fájdalmat érezte, mi holtuk napjáig megremegteti a megsértetteket. Hirtelen és az országra elemi erővel ható tragikus halála azonban egyszerre véget vetett újabb terveinek és valószínűleg frissebb csalódásainak is.

PÁZMÁNY PÉTER.

A NYILVÁNOSSÁG embere a cselekvés színpadán rendszerint politikai jellemének mezébe burkolva áll előttünk. L. A nagy események piedesztáljára emelt egyén olyan lény, aki eszmékből és a személyisége körül csomósodó tények visszaverődéséből van összetéve. Az irodalmi hagyatékok, főleg a bizalmasabb levelek erekyéin átszűrődik olykor egy élesebb sugár s rávillan a kóválygó általánosságok ama szürkületére, amelybe a történeti leírások foglalták. E pillanatban a történetíró nem áll közénk és a dolgok közé. Az egyént látjuk és nem annak a történetírónak szemgolyójából elénk vetített árnyékát. A szónoki és egyéni gubó, mellyel az elbeszélés elfödi a tárgyat, eltűnt: magát az igazságot tapinthatjuk, ahogy előttünk revelálódik. Ekkor legalább a történelem ajtójánál hagyva az érzelmeket, nem látunk benne mást, mint adott szellemi gépet, mely rugókkal ellátva, mozgásba jön az első lökéstől. Pázmány tehetségének és hatásának is emberileg nagy és értékes bizonyítéka az a hatalmas negyedréti két kötet, amelyekben az általa alapított egyetem hittudományi karának egyik tagja, *Hanuy* Ferenc összeszedte az ő monumentális levélgyjteményét. Ezekből a levelekből megfigyelhetjük most e nemes és hatalmas szellem eredetét, amelynek földi tevékenysége annyira a rezgést, a hatást és visszahatást jelentette, hogy az emlékezetbe burkolt halottat is csak az élet kellékeivel felruházva szeretjük elképzelni. Háromszáz esztendőnyire van tőlünk s e levélgyjtemény úgy belénk nyomja a nagy bíboros képét, mint ahogy a visszaverődő fény a látóhatárra festi azt a tárgyat, amelyből származott. Pázmánynak ismeretes arcképe eléggé magán viseli lenyomatát annak a jellemnek, melynek erkölcsi és értelmi tartalmáról beszélni alkalmoszerűnek tartjuk e levelek olvasásának hatása alatt. Úgy teszünk, mint a *rinascimento*

félpogány olasz kapucinusa, aki sohasem szokott valamely szent életéről és csodáiról prédikálni, míg föl nem keltette hallgatói figyelmét valami kegyes relikviával, egy foszlánnyal a szent ruhájából, egy fürttel hajából vagy egy cséppel a véreből. Megilletődéssel tekintünk a magas, nyílt homlokra, amelyre az elmélkedés ásta bélyegét. Ma is hódítanak, parancsolnak az erős és sötét, de nem haragos szemöldök által árnyalt száraz és nyugodt fényű szemek, amelyek míg semmit se látszanak kifejezni, mindent észrevesznek s a távolban rejtett gondolatokat fürkésznek. A gondolkodás és az egyházi élet automatizmusától sáppadt arc, a női finomsággal alkotott, de az akaraterő megfeszítésével összeszorított ajkak oly férfiúra mutatnak, ki egyaránt vállalkozó és óvatos s egyenlően jártas mások szándékainak fölfedezésében és a magáénak elrejtésében, aki félelmetes, hajthatatlan ellenfél és sima felületű, mindenki kezéből kicsúszó szövetséges. E bronzveretű egyénben az erősen kiemelkedő s a turáni urat sejtető orr bizonyítja, hogy a jellem alaprajza és keresztmetszete a magyar, amelyre a Jézus szerzetének természetrajzával elegyített, összetett és sokrétű, részben klasszikus, részben skolasztikus, sőt renaissance polgárosodás öntvénye illeszkedett. Pázmány történeti szereplésének bírálatában és értékének megállapításában akkor haladunk helyes útvonalon, ha a lényében találkozó s olykor diametrális ellentétekből jövő hatások nyomaira figyelünk s egyúttal el nem tévesztjük szemünk elől, hogy szellemi erejének karaktere és sikértartalma a magyar ethnosz mélységéből tört elő.

Pázmány szellemének tüze oly lángoló és erős volt, hogy nemcsak nem ölte el a különböző vezetékekből érkező táplálékok súlya, de sőt áthatotta saját melege fényével az egész tömeget. Jellemének gyökeres magyarságát azok sem vitatják el, akik soha sem szűnnek meg kárhozzatni politikáját s e tekintetben olyan papi fejedelmekkel állítják egy vonalba, mint Granvella, Ximenes vagy Laud. Ez a történeti iskola is elismeri benne az eredeti, bizonyos tekintetben szögletes és egyenetlen s a szép nyugodt harmóniájától elütő, a század színvonalán messze kimagasló lángelmét, egy darab magyar őserőt, amely azonban hideg és zordon lelkiületének energiáit felekezeti és egyházpolitikai súrlódásokban emésztette fel. Azok, akik sohasem felejtik el,

hogy Pázmány döntötte meg Magyarországon a reformáltak túlsúlyát, szembeállítva Bethlen Gáborral, sommásan végeznek politikájával s azzal a lesújtó záradékkal végzik, hogy képtelen volt partnerének, Bethlen Gábornak messzeágazó céljait megérteni, mert az ő akaratának egyedüli szabályozója az egyház érdeke volt. Ez a felfogás annál szilárdabbnak és tömörebbnek rajzolta jellemét, melynek tagadhatatlan fogyatkozásai annál sötétebb árnyékot vetettek. Mi ezúttal a profán és a hazai, nem pedig a katolikus egyháztörténelem szempontjából vizsgáljuk ezt az egyházi férfit, aki közéleti pályája alatt az események egyik gyújtópontjában állott. Mindenesetre túlzásnak véljük azt az állítást, hogy a Habsburg dinasztia végleges megszilárdulását a magyar trónon Pázmánynak köszönheti. Ez az uralom tudniillik oly állandó politikai körülményeknek volt a fejleménye, amelyeken a kulturális vagy nemzetközi természetes gravitáció okából egy embernek sem volt hatalma változtatni. Azt sem lehet elhallgatni, hogy Pázmány fejében gyakran olyan célgondolatok érvényesültek, amelyek inkább harcos katolikusnak, mintsem kuruc magyarnak tüntetik őt fel s hogy megszokott levegője a spanyol-osztrák világoralmi és világegyházi álmok voltak. Különösen pályafutásának első étape-jai arra vallanak, hogy lazább éberséggel állott őrt a kivételesen magyar, mintsem a kivételesen katolikus érdekek fölött.

Ám az osztó igazság nem írhatja Pázmány terhére azt, amit megbocsát, sőt folyvást dicsóít Bethlenben. A primásnál félreértéseket okozhat ugyan, hogy a XVII. században a katolicizmus, illetőleg az ellenreformáció sikerei nem voltak mindig egybevágók a magyarság nemzeti érdekeivel. De vajjon azonosak voltak-e ez utóbbiak a protestáns felekezetek szabadságának érdekeivel? A történelem csak abban az esetben lehet méltányos, ha ugyanazon buzgalommal mélyed bele a lelkiismeretekbe és vizsgálja meg az összes indító okokat, amelyek a tényeket szülik. Az egymással szembehelyezkedett dolgok feszültségében, mikor a vélemények még a kaotikus fejtelenség állapotában vegyültek össze vagy elváltak, áradtak vagy apadtak, az állam érdekének minden világnézettől elvonatkozott, öncélú latolgatása, mint Richelieunél vagy éppen a harmincéves háború folyamán a római kúriánál, nálunk képtelenség volt. Erdély bekecses

diplomatai és a királyi Magyarország feudális államférfiai, ha egyéb tekintetben nem is állják ki a versenyt a Barberinipótok vagy a nagy francia bíbornok politikai iskolázottságával, az ép és erős meggyőzések emberei voltak. Talán kevésbé komplikált lelkek, de férfias egészség és erő áradt el rajtuk s mindenekfölött egy koncentrikus világfelfogás, fátyola borult rájuk. E tekintetben Bethlen, Erdélyország Mithridatése egy haladottabb és modernebb, talán Machiavellihez is közelebb eső politikai típust jelöl s inkább szellemi rokona Richelieunek, mint Pázmány. Bethlen a vallási és országos tekintetek egyensúlyának megbomlása alkalmával habozás nélkül az állampolitikai, közelebbről: a maga hatalmi szférájának érdekeit mérlegelte. Pázmány lénye — ez már a jezsuita természet egyik attribútuma volt — szintén elég rugalmas, simulékony és készségesnek látszott a tranzigálásra, de a törésnél a katolikus hittől megkívánt odaadás és kizárólagosság játszott elhatározó szerepet.

Fraknoi sem tagadja, hogy Pázmány túllépett a loyális küzdelem határain akkor, midőn kilendítette a stabilitás helyzetéből a magyarországi felekezeteket s a jámbor Bod Péter szerint, «minden ékesszólásnak és elmés találmánynak vastag folyamat ját kiöntötte az ellenkező vallásúak ellen. A térítésben gyakran áthágta törvényes vagy inkább illendő hatáskörét. A galileai Nagy Halász példájára gyűjtötte a halacskákat a maga vizébe, de saját kifejezése szerint több esetben *aranyhoroggal* halászott. Ez a hittérítő hadjárat azonban nem jelentette azt, hogy — Beöthy Ákos nézete szerint — az egyoldalú vallási érdekeknek gyakran eszelős túlhajtása volt politikai gondolatmenetének veleje. Talán nem járunk rossz utón, ha azt az állítást kockáztatjuk meg, hogy Pázmány vette észre legelsőnek a magyar politikai erők ama determinált csoportosulását, melyben dinasztikus, katolikus és törökellenes érzelmi elemek egyrészt, sérelmi, protestáns és németellenes tendenciák másrészt, összeolvadtak, helyesebben: külön szervezkedtek. Az ő agyának valamelyik rekeszében derengő sejtelem pregnáns kinyilatkoztatását a «Szigeti Veszedelem» és a «Török Áfium» aláhúzott politikai jelentőségében találjuk föl. Zrínyinél ugyanis az a lelki diszharmónia, amely az érseket köznapiasabb, a lángész cikázásaitól ment, meggondolt, sőt megalkuvó felfogásra

kényszerítette, nem bontotta meg életének és meteorszerű pályafutásának belső egységét. Az egy időben több irányba szétszóródó figyelem és a két, olykor egymással szemközt álló politikai áram közt való közvetítés, illetőleg lelki ingadozás Pázmányban bizonyos elsekélyesedést okozott. Helyzete hozta magával, hogy gyakran állt szembe a közvéleménnyel, sőt akárhányszor elszigetelve láthatta magát. Ámde az ő előkelő egyénisége magaviseletének bizonyos fenkölt tartózkodás színét tudta kölcsönözni ilyenkor s azt a benyomást kelteni, hogy mérsékletét és töprenkedését a hazafias áthatottság idézi elő. Legérettebb és legbölcsebb politikai tételei a Bethlen István lázadásához fűződnek. Élete alkonyán jött rá, hogy a magyar politika sokkal szervevényesebb, sokkal inkább a töredékek világa s a tompított fegyverek alkalmazását követeli, hogysen teljes gözzel és mereven lehetne tovahaladni az ellenreformáció ösvényén. Egy diadalokban és elesuszamlásokban gazdag életpálya végén fejtí ki tapasztalatainak mélabús konklúzióját az ifjú Kemény előtt: «Tekintetünk van mostan a mi kegyelmes császárunk előtt — úgymond — míglen Erdélyben magyar fejedelem hallatik florealni, azontúl. . . mindjárt gallérunk alá pökik a német».

Ez a fényes tehetségű aulikus, ki hazája fennmaradásának súlypontját a Habsburgok európai összeköttetéseiben kereste, kiválóan harcos lélek volt, aki vékony röpíveivel és súlyos föliansaival, érdes és hatalmaskodó s egyszersmind gördületes és olvadékony ingeniumával fáradhatatlanul küzdött egyházáért. Nem tekinthetünk e vitairásokra, melyekben Pázmány szelleme leövezte magát, anélkül, hogy szemünkbe ne villanjon félelmes és pompás vértézete. Az első vérbeli magyar publicista a Jézus-társaságának katonája volt. A protestáns felekezet szellemi hadserege merőben helyi őrség volt, kenetes, nehézkes prédikátorokkal, kik hasznosak lehettek ugyan betörés esetében, de hódításra teljességgel képtelenek. Róma birtí ilyen helyőrséggel, de voltak olyan könnyen mozgósítható előcsapatjai is, melyeket felhasználhatott bármely percben veszedelmes és kockázatos külső szolgálatra is. A jezsuiták katonai szervezetének főereje abban állott, hogy a vezetőség mindig a kellő állomásra küldte az alkalmas erőket. Loyala fiaí először a papi fegyelem

reformálását, azután a Tridentinumban a dogmák szigorú szövegezését vitték keresztül. Történeti teljesítményük abban foglalható össze, hogy míg a XVI. század utolsó évtizedeiben a protestantizmus visszaűzte a katholicizmust a Pyreneusokig s az Alpokig, a XVII. század derekán a katholicizmus összeszedve magát, visszaűzte a protestantizmust egészen az Északi tengerig. Pázmány lelkében is uralkodó a jezsuita szellem szubstanciája. Ugyanazt a missziót fogadta a magyar földön, amelyet rendtársai a perui bányák mélyében, az afrikai rabszolga-karavánok piacain, a Fűszerszigetek partjain, avagy a mennyei birodalom csillagvizsgálóiban töltöttek be. Az érsek kemény arcélén volt egy vonás a syriai puszták anachorétájának zord erkölcsi habitusából. Az erdélyiekkel való tárgyalások, utóbb híres római küldetése közben meg egy bizonyom fölényes és egy kevésbé ravasz intellektus ütközik, ki, amely szívesen kiaknázza a világi nagyravágyás, az ember gyengeségek csalétkéit. Amint a Barberiniekkel játszik végig egy szellemes politikai sakkjátszmát, szinte rajtaérjük, mikor észrevétlenül felölti a kuriális bíbornokok kecses és chic-kes vörös talárját, az udvariasság és a szép elmék e jámbor egyenruháját az örökszép Rómában. Úgy tetszik, hogy a magyar prímás e pillanatban nemcsak Krisztus egyházát, hanem a múzsákat is szolgálja, amint diplomáciai leveleiben különben túlerős stílusát a cicerói tündöklésig fényesíti ki s az értelmet gyakran pedáns finomságokba és udvarias szólamok közé rejti el.

Itthon is módjával térít s összeköttetéseinél fogva kecsegtetni tud értékes politikai, esetleg anyagi előnyökkel. Ha a vitairodalomban *prédikátorok tegzéből költ dologgal* áll szembe, bizony ez a sima pap magyaros hatvágással, gorbán és férfiasan dorongolja le a *sötét hajnalcsillag után bujdosó lutheristák* vetését. Szüntelen keveri a színeket. Sokoldalúsága és termékenysége bámulatos. Kitérőesei, méltatlankodását idézetei, vaskos tréfái, logikájának ismételt ütése, melyek egyre-másra megrendítik az ellenfelet, a sűrűn közbetüzdelt hasonlatai foszforeszkálnak stílusának levegőjében. De az arc, amelyen előbb a vita hevének indulatai égtek, egyszerre a majesztétikus ünnepélyesség szigorú és etherikus vonásait ölti fel, amint apostolként a szószékről beszél a hívekhez. Gyakran emeli magához hallgatóit, de szivesebben

leszáll igazságaival az ormokról, hol néhány theologus fejében laktak. Módszere épen ellentétes Bossuet-vel, aki a latin szellem könnyed és felséges pompájával folyvást emelkedettebb régiókba szárnyal. Bossuet órációja oly finom, mint a Saint-Chapelle. A francia királyok egyhajós kis gót kápolnája, melynek pillérfalai csak odalehelt kifogások arra, hogy üvegfestésű ablakokat illeszthessenek közbe. A kápolna voltaképp nem maga az épület, hanem az a színözön, mely az ablakokon át mélyen és félhomályosan beomlik. Pázmánynál darabos páthoszt, szabatos levezetést, arányos körmondatoakat, erélyes összefoglalásokat és bizonyos száraz értelmet látunk, mely hallgatóinak eszét konduktorokkal villanyozta fel. Szónoklatainak szerkezetét gyakran felfordítja a vitakozás hevében s egy félreérthető alapigazság felől szorgalmasan igazítja ki a véleményeket. Kezében megújodnak és kiélesednek a kánonjog és a skolasztika fegyvertárából az eretnekek ellen előszedett rozsdáette harci szerszámok s eiőbb, mint Bossuet támasztja alá tételeit bizonyos alkalmazott történetbölcseleti axiómákkal.

Pázmány nemzedékek munkáját végezte. Bizonyára föllengőbb és előkelőbb egyházi szónok Bossuet, nagyobb és szelídebb moralista Fénelon, a politikában erősebb és grandiózusabb szellem Richelieu s a theológiában tudósabb és rendszeresebb Bellarmini nálánál. Pázmány azonban valamennyiük hivatását teljesítette s egyedül szántotta fel a magyar katholicizmus ugarát. Működésének látható mértéke volt az, hogy mint egyszerű barát egyedül verte föl «a riadó vak mélységét» szavával, halála évében pedig a magyar ellenreformáció nagy tehetségű és misszionárius buzgóságú vezérkarral rendelkezett, mely őt vallotta mesterének. Némely pontjában jogos kifogás alá eshetik politikai szereplése. De ugyan kicsoda mondhatja magát csalhatatlannak? Tevékenysége az országos politika területén is egészben véve pozitív mérleggel záródik. A magyar katholicizmus részben követni fogja őt, de a fejlődés bizonyára el is sodorja tőle. Mi sok mindent másképp látunk, mint a katolikus restauráció eme hatalmas vezére, akire kegyelettel és tanulsággal gondolunk és mint pompás vándorkő előtt egyhangú pusztaságon szívesen megpihenünk és történeti reminiscenciáinkban révedzünk.

II. RÁKÓCZI FERENC.

ANAGY mű elkészült. A magyar közönség a tudomány körülményes megvilágításából szemlélheti a fejedelem alakját, akiteddig jóformánThaly rajongásával vagy egészséges történelmi ösztönéből, a kuruc epepeia aranyos ködétől inkább eltakarva, mint megvilágítva ismert és adórait. Ez alak vagy inkább képzet hatásának főereje kétségkívül nem az egyénben volt, hanem végzetében: a szétszórt, vonagló, elhaló fény tragédiájában, az árny támadásának folytonos növekedésében. E hatalmas, három testes kötetre terjedő munka elolvasása után azonban úgy érezzük, hogy a fejedelem történetének hatása és az ő tiszta, szomorú egyénisége iránt való hódolatunk csak tudatosabb, mélyebb — sőt bizonyára — alázatosabb lett. Tiszta fénye valóban nőttön-nő, de nemcsak amint térben és időben távozik tőlünk, hanem ha a történelmi kritika, fölkutatva életének minden zugát, oly távlatba állítja elénk, hogy mindent láthatunk. Minden elismerés a fáradhatatlan szerzőnek, ki elkészült a föladattal, melynél magasztosabb nem adatott magyar történetírónak s melynek az utolsó kötetben még fokozottabb mértékben megfelelt. Csodáljuk elmélyedését az adatok összerakosgatásában, tájékozottságát a rengeteg bibliográfiában s szívesen vele haladunk művének epikus kanyarodásaiban. Meghajolunk a művéből kicsendülő tónus előtt, melyet nemesnek, objektivitását azonban néha hűvösnek találjuk, bár olykor a történetíró tárgyilagosságán mintha éreznők a kedvetlenség és a visszafojtott izgalom megrezdüléseit.

Aki ebben a mozgalomban nem akart látni egyebet, mint egy nekikeseredett és agyongyötört nemzet indulatának szilaj konvulzióit, Márki könyvéből megtudja, hogy főképp az ónodi országgyűlés után a fejedelem milyen hatalmas és rendszeresen dolgozó katonai, diplomáciai és gazdasági apparátust

hozott működésbe, hogy a nemzet minden erejét koncentrálvá, léphessen föl a dinasztia ellen. A világtörténelem egyik legvígasztalóbb jelenségének tartjuk, hogy a magyar nép az ellene intézett támadások időszakonként való megismétlésével el nem ernyed. Sőt mintha a könyv adatbősége azt a fizikai törvényt alkalmazná, illetőleg bizonyítaná a társadalomban is, hogy a magyarság erejének megfeszítése és kifejlesztése arányban áll azon okkal, amely földézte s a küzdelem folytonossága az előidéző okok folytonos történeti körforgásával. Basta rémuralmát Bocskay fölkelése, a Wesselényi-mozgalom elnyomását Thököly támadása, az eperjesi vérdramákat Rákóczi szabadságharca szabályos lusztrumokban követte, helyesebben: kiváltotta. A nemzeti ellenállások kulminációja az utolsó kurucvilág volt, akár földrajzi kiterjedését, akár európai vonatkozásait, akár a nemzeti erőforrások szívésségát, szinte apadhatatlanságát tekintjük, a tizenhatéves török fölszabadító háború után. Nem számítva, hogy a küzdelem sorsa valójában a spanyol örökösödési háború harcterrein dőlt el, magában az ország belsejében Rákóczi hadereje két-három fronton is harcolt egyszerre, sőt dolga volt az első ízben fölcillant nemzetiiségi kérdéssel (rácok, horvátok) is. E mellett nélkülözte Erdély támogatását is, legalább abban a mértékben, mint elődei, akik politikai szereplésének legnagyobb állandó súlyát a bérces ország részvétele kölcsönözte. Ami a Rákóczi szabadságharcában szembeszökő ellenmondások állandó összeütközését okozta, az volt, hogy egy teljességgel nem forradalmi, noha szívós jellem vezérlete alatt folyt le a legnagyobb magyar erőfeszítés, amit szabadsága érdekében valaha felmutatni birt. Emlékirataiból tudjuk, hogy a szabadságharc sikerét ő is abban látta, hogy a vezető szavát olyan gyorsan kövesse a tett, mint a lövés a tüzelésre adott vezényszót. Néha jobb meggyőződése ellenére engedett tanácsosai befolyásának, mint a trencsényi csata előtt, mikor formális parlamenti tanácskozásban leszavaztatta magát és azt a hadi tervét, hogy Lipótvárt vegyék ostrom alá. Az egyetértés miatt engedett, noha a következmények majdnem mindig őt igazolták, pedig maga vallotta be, hogy «a hadi dolgokat illetőleg a legotrombább tudatlanság uralkodott embereim között». Ez arra vall, hogy az utolsó kuruc mozgalom bárminő terjedelmes és mély népies rétegeket zavart föl,

egyetlen számottevő katonai elmét sem hozott fölszínre. «Vak voltam és vakokat vezettem» — írta mélabús visszaemlékezéseiben a fejedelem a háború után.

Hogy csatavesztései mellett is nyolc esztendei szívós küzdelemre lelkesíthette nemzetét, erős, meggondolt kormányának és annak a csodálatos, a világtörténelemben is szinte páratlan hatásnak köszönhető, melyet a tömegekre gyakorolt. Ő maga is mélyen átérezte nemzet-vezérségének ezt a provindenciális jellegét. «Az isteni Gondviselés elküldött a puszta hazába, hogy fegyverre és szabadságra hívó szózat legyek. És e szózatot meghallá az egész ország minden népe!» A hosszú ideig eldöntetlenül hullámzó háború vége felé a nemzet a rettenetes vérveszteségtől, melyet vagyonban, szellemenben szenvedett, kifáradtnak, elnyútnak érezte magát. A kuruc főemberek elkedvetlenedve konstatálták, hogy *elveszett a nép szeretete*. De hozzá ez a nép, a *miserá plebs*, melyet nevének varázsával még száz év múlva is forradalomra lehetett volna izgatni, mindvégig hű maradt, akkor is, midőn a kiváltságos osztályok, melyekhez tartozott, kizárták maguk közül és küzdését a hazaárulás bélyegével gyalázták meg. A gyűléseken széles ismereteivel, józan és megfontolt ítélőtehetségével, valamint tárgyilagosságával és legfőképp ragyogó szónoklataival, fejedelmi tekintélyének fölhasználása nélkül is, tudott hatni és meggyőzni. A közelében állók érezték is túlsúlyát ennek a hatalmas, nyugodt akaratnak, mely teljesen belátta a maga terveit, ismerte erejét és biztos volt győzelméről, valamint arról, hogy az ausztriai házzal csak fegyverrel intézheti el dolgait. A pestisben elhalt Gyürky Pál tábornokot azzal siratta el, hogy nem lehetett egyéb a sorsa, mert kételkedett ügyük boldogulásában. *Desperált, azért nem juthatott az ígéret földjére*. Oly tisztán vélte látni igazságát, hogy semmi árnyékot sem vett észre a valóság és saját szelleme között. Megdönthetetlenül állt előtte az a meggyőződés, hogyha fogságba jut, vagy meghal, vége a nemzet ügyének. S bizonyára joggal hihette ezt az ellene megindított császári proskribálások ellenére. Balogh Ádám, a népdalok hőse még az eszéki börtönben, bilincsei közt megmondta, hogy sem élve, sem halva nem szakíthatják ki lelkéből Rákóczi; s boldognak vallotta magát, hogy két nappal előbb is levágott mindenkit, ki emlegette a labancokhoz való pártolást.

Rákóczi egyébként is a vérbeli szónokok közé tartozott; magyarul, latinul és franciául egyenlő tökéletességgel beszélt. A német, cseh és olasz nyelvekben nem vitte ugyan annyira, hogy beszédekét improvizálhasson, de mindenesetre egyike volt ama magyar államférfiaknak, akik — mint Bercsényi, Kossuth, Apponyi — több nyelven arattak szónoki sikereket. A labanc Pálffy gúnyolta is, hogy fegyvere a szónoklat és a sirás. Viszont az is igaz, hogy amikor a fejedelem sírt, kémény tisztjei és az országgyűlési rendek is nedvesedni érezték pilláikat s Ónodon halni kellett azoknak (Rakovszky, Okolicsányi) kik ezt a könnyet fakasztották.

Am az események logikája s az általános lankadtság egyre föllebb emelte a kiegyezési pártot, mely az ónodi merész összeférhetetlenséget elfelejteni igyekezett. Maga Rákóczi is megőrezte Károlyi Sándor befolyásának folyvást növekvő jelentőségét, kinek politikai alapeszméje már 1710. végén különbözött a fejedelemétől s Bercsényinek Lengyelországba távozása után a tanácskozásokon is az ő józan, megfontolt szelleme jutott túlsúlyra. Márki szerint a szatmári békében Károlyi nem is annyira a nemzet politikai, mint inkább gazdasági érdekeire gondolt, melyeket biztosítani akart egy tisztességes kötéssel, hogy az országnak módja legyen az 1699-1711. évek gazdasági megrázkódtatásának kiheverésére. Rákóczi a dinasztiaival való megbékülést kapitulációnak, életre-halálra való megadásnak vélte s külföldi támogatást szorgalmazva, 1711. tavaszán Lengyelországba ment, honnan egy manifesztumot küldött haza. Oly hathatós írást, hogy — Bercsényi szerint — még a magyar követ is, nemhogy a magyar szívet meg ne indítaná. Valóban lehetetlen megindulás nélkül olvasni a Károlyihoz intézett óvását a békealkú ellen. Figyelmezteti esküjére, hűségére, hazafi kötelességére, Pálffy ígéretetek megbízhatatlanságára, a császári udvar machiavellizmusára. A tények száraz felsorolásának is oly fönséges szint tud kölcsönözni, hogy az olvasó valami önkéntelen tisztelettel érzi megtelni lelkét. Azzal rémítik, hogy elhagyja mindenki? «Mely ha mind úgy történék is — folytatta a fejedelem — mégis jobban szeretem tiszta lelkiismerettel Istenbe vetnem reménységemet egyedül, mintsem hitetlenségemmel azt megmocskol ván, attól is mind eltávoznom, mind érdemlenné tenni magamat. Ez oly végső resolútióm, amelytől csak

a halál választ el; s nincs nyomosság és rabság, amely elmém-
ben habozást okozzon».

Azután kezdetét vette a bujdosás, a menekülés. Mit kellett átélnie lelkében, mikor megpillantja a hosszú szekérsorokat, amelyekben a dunántúli és végvidéki nemesek és kuructisztek feleségei futottak az ellenség elől. Könnyezve bizonyígtatták a fejedelem előtt, hogy uraik hűségesen ragaszkodnak hozzá. Szállásért, élelemért, könyörögték. Hidegtől félig megdermedt apróságok, csecsemők sírtak mindenütt a kocsikban, amelyek a fagyos sárban a'ig mozogtak, vagy éppen elakadtak, összetörték. A földet pedig minden oldalról hó borította. Ez a kép, melyet Rákóczi emlékirataiból ismerünk, a maga szívfacsaró realizmusával igazán egy Verescsagin-kompozícióhoz hasonló. A bujdosók anyagi helyzete később sem javult. Vay Ádámné, a fejedelem udvarmesterének nemes hitvese, Danzigban annyira jutott, hogy két aranyos szoknyájából kiégette az aranyfonalakat s azoknak eladásából elégedt. Rákóczi Jenikőben értesült, hogy 1718-ban Lengyelországból, továbbá Spanyol- és Franciaországból a bécsi udvar sürgetésére, mint alkalmatlan idegent egyszerre száműzték rajongó híveivel együtt. Európában tehát egy talpatnyi földre sem számíthatott, amelyen a császári kormány üldözései elől biztosságban érezhette magát. «Sok nyomorral látogattál meg Istenem — írta vallomásai közt — s látogatni meg nem szűnsz». Aggódott, szomorkodott, de el nem csüggedt. Megismerjük azt a nemes szomorúságot egyéniségében, mely a hősben szemünk elé állítja a gyarlандó embert, de sohasem látjuk benne a szívnek azt a csüggedését, mely a küzdést épp a küzdés miatt utálja meg. Illó csodálat fog el iránta, ki a hontalanság közös sanyarúsága idejében is, tisztára mintegy morális fejedelemsége alá gyűjtötte azokat, kiknek legtöbbször tisztességes, sőt nagy vagyon és előkelő család várta az elhagyott hazában. íme egy férfiú, ki a vándorlás éve alatt, itthagya a vagyont, keresve a nincsent, görcsösen az ürbe kapkod, hogy dicső ideálját valóra váltsa. Ez az alapjában szemlélődésre vagy előkelő és kényelmes passzivitásra való nagyúr egyetlen alkalmat sem mulaszt el, nem azért, hogy egyéniségének politikai jelentőségét fokozza, hanem hogy megközelítse politika sarktételeit. A három országra szóló bujdosás éveit (Lengyel-, Francia-

és Törökország) csaknem egészen megfeszített politikai tevékenységben múlnak el, talán a kissé léha franciaországi trespesedés és az utolsó évek kivételével.

1717. novemberében érkezett a *bizonytalanságok országába*, a török birodalomba, hová a Fényes Porta mint szövetségest hívta meg az ausztriai ház ellen. De itt nem ért semmit: a törökök által nekiszánt kalandor színű küldetéstől hazája érdekében iszonyodva fordult el. Azok közé a magyar politikusok közé tartozik, kik mindent kockáztatnak a hazáért, csak a hazát nem. A fejedelem egyik tragikuma volt kétségkívül a hatalmának az ő ügyére kedvezőtlen megoszlása. A spanyol örökösödési háború folytán a török Porta vesztgelt s mikor 1716-ban újra megkezdődtek az osztrák-török háborúk, a francia régens maradt semleges. Ha 1703 —11-ben a török is beavatkozik a nagy európai konflagrációba, a kuruc mozgalom sorsa bizonyára máskép alakul. Így a rodostói kis magyar telep, melynek nagy szerepet szántak valaha még Európa történetében, valósággal az európai társadalomból kiközösítve halódott; *s pusztultak a kuruc farkasok*. «Csak sóhajunk — írja Mikes — és olyan jó kedvünk van, hogy majd meghalunk bűnkben». A szerző Saussure és Mikes nyomán írta meg a rodostói napok történetét s magunk is megtevelünk a fejedelem íródekjának hangulatával. E derűs, csodálatosan enyhe, mindent megértő leírásokban, a mezei virágok gyöngéd mosolyában, a sugarak eleven játékában, az alászálló borulat mélyülő melankóliájában a fejedelem áll előtérben: az ájtatos, megbocsátó, esztergályozó és rohamosan öregedő Rákóczi, ki harmincöt éves korában már hontalan száműzött. Egymásután halnak el mellőle Vay, Forgách, Eszterházy, Bercsényi, míg 1735. április 8-án, nagypéntek reggelén ő is «visszaadta lelkét alkotójának.» Az öreg kurucok, kik eddig uralkodtak magukon, most már hangosan zokogtak vezérlő-fejedelmüknek, Magyarország reménységének elmúlásán. Azóta is mennyi könnyet fakasztott már a gyönyörű levél, a magyar irodalomban ismert legmaghatóbb gyászjelentés, amelyet fájdalomuk legkeserűbb órájában írt Mikes. A fejedelem nemes, szomorú alakjában kilobbant, megszakadt valami, ami a független királyság elbukása óta a magyar léleknek alkotórésze volt. Valami az ábrándos érzelmi reflexiókkal telített, dacos és önfeláldozó nemzeti szellem-

ből, egy sajátságos és méla öröksége ama népnek, mely sokkal többet bűnhődött hibáinál. Ez a férfiú, kinél nagyobb lélekkel nem találkozunk fényesebb nemzetek históriájában sem, egészen a miénk maradt: tragikuma Disraeli használatával élve, valóban egyik eleme a mi politika erőnknek. Mert ha oly sokban csalódott is, abban az egyben csakugyan nem tévedett, hogy kibujdosása élő tiltakozás lesz minden jogföladás ellen. Ez a hatalmas hang, míg megátalkodva néma maradt, tiltakozni látszott vala az új regime ellen. Méltó elismerés legyen az 1711-iki kiegyezés alkotóinak, Károlyinak és Pálffyának. De mi ama férfiak számára tartogatjuk magasztalásunkat, kik tetteiket összhangha hozták elveikkel s akik meg tudtak halni meggyőződésük védelmében. Sikertelenségük nem csökkenti hódolatunkat, sem hálánkat. A szerencsés hajózások gyakran kevesebb tiszteletet érdemelnek, mint némely hajótörés. Tűnj el hát szegény bujdosó fejedelem, ki a meztelen földön az ürességben fárasztottad karjaidat. «Az elvetett mag él, a jövő nyarain a gabona kikél a nap melegétől. Megérik s aranyhullámok fognak végighömpölyögni a síkságon és szét fogják osztani az erő és bátorság kenyerét.»

AZ UTOLSÓ NEMESI FÖLKELES.

MINDNYÁJUNK élénk emlékezetében vannak azok az ünnepek, melyeket az osztrák hivatalos világ és a közös hadsereg az 1809. francia háború egyetlen el nem veszített ütköz tének, az asperni csatának századik évfordulójára rendezett. A látszólag tisztán katonai természetű jubileumot egyszersmind sajtóságos politikai és történeti tüntetésekre is felhasználták. Dicsőítették az egységes monarchia szívósságában és ellenállásában a dinasztia erőforrását, s az asperni félsikert az osztrák katonai szellem és vezetés, valamint az egységes hadsereg és a centrális hadszervezet diadalmas fegyvertényének fogták fel. Az asperni napot osztrák katonai és történetírók erős szineffektussal világították meg, de e plein air-ben az egész hadsereget egy önkényes, elnagyolt, sőt hazug történeti mitosz fényes ködébe burkolták. Valamivel később, a győri csata évfordulóján, a magyar napisajtó is megemlékezett az utolsó nemesi fölkelésről és természetesen csaknem kivétel nélkül mint a győri *retirálásról*. A magyar nemzeti honvédelemnek ez utolsó felvonultatása még három nemzedék múlva is egy történelmi pör anyaga, melyben a fölkelés nemesség, még saját nemzete előtt is, annak tudatlansága vagy irodalmi tájékozatlansága miatt, vádlott gyanánt szerepel. A nagy pörnek, melynek száz év múlva sincs vége s amelyben az egész inszurrekciós mozgalomnak csupán epizodikus része van, háttérben sokkal fontosabb politikai szempontok rejlettek. Ha sikerül teljesen kompromittálni az utolsó nemesi fölkelést s rá a gyávaság bélyegét sütni: erkölcsileg és történetileg igazolva van a nemzeti, hanem csak dinasztikus, helyesebben: osztrák hadsereg létezése és a magyar katonai szervezet lekicsinylése.

Kiss István munkája lelkes apológiája a nemesi fölkelésnek. Tudományos becsét nem csökkenti a kétségtelen célza-

tosság, mert minden állítását vagy cáfolását az adatok sokaságával támogatja. Szeme előtt tartja az inszurrekció legelső történetírójának, *Kisfaludy* Sándornak, azt a megjegyzését, hogy az 1809-iki háború «a legnagyobb probléma mind taktikájára, mind politikájára, mind kimenetelére nézve.» A historikusnak alig ártott a védőügyvéd szerepe. Bár a műnek emlékkönyvi jellege van, a szerkesztő alapvető forrástanulmányok alapján, történeti indukció folytán jutott azokra a következtetésekre, melyek egy század elteltével, végre a valóság tárgyias képeit vetítik a történelmi vászonra. Hosszas és szerencsés kutatások nyomán ráakadt a *Toldy* óta hasztalan keresett forrásra, *Kisfaludy* művére: megtalálta József nádor hadsegédének és az inszurrekció egyik szervezőjének, *Beckers* grófnak följegyzéseit, amellet, hogy rendszeresen nyomozott az országos s a különböző vármegyei levéltárban. Kétségtelen, hogy az inszurrekció történetét senki sem írta meg ekkora anyag-készlettel. Kiss műve tehát már a tőle kezelt és feldolgozott történeti anyag imponáló mennyisége miatt is kiváló figyelmet érdemel. Munkája is azokban a részekben a legsikerültebb, melyekben az adatok csoportosításával és az érvelés fontosságával egy-egy vitás kérdést dönt el vagy egy-egy homályos körülményt részletez.

Az adatok teljességére és megbízhatóságára való tekintetből, deki váltkép azért, hogy a közönség előtt az inszurrekció egész életét ismertesse: kiváló súlyt helyezett az előkészületek, a szervezés és főszerelés momentumaira, melyeket egy általános, de nem minden részletében jól kidolgozott korszak keretébe foglalt. Ott, hol az inszurrekciós ügyek európai vagy éppen dinasztikus érdekekkel vagy találkoztak, vagy kereszteszték, a nagypolitikai távlatban nem mindig a legszerencsésebb, mert nem a legjobb helyzetű álláspontról szemléli a dolgokat. A bevezetésben, melyben az utolsó nemesi fölkelés rossz hírérről elmélkedik, helyesen mutat rá a rossz hírnevet parancsoló *felsőbb* politikai intenciókra. E sajtóságos, mindenesetre sugalmazott történeti meggyőződésen kívül azonban akadnak egyéb historiai tényezők is, melyek az inszurrekció népszerűtlenségére hatással voltak.

A magyar nemzetnél a franciák, helyesebben a Napoleon ellen való pénz- és véráldozat sohasem hatolt be a népiesség és népszerűség talajrétegéig, A. magyarság képzeletét foglal-

koztató háborús ideológia két nemzet ellen való százados küzdelmekben kristályosodott ki a török és a német ellen. A francia hatás, főleg stratégia tekintetében, a szó *ellenséges* értelmében sohasem ért odáig, hogy egy véletlenül előrántott háború népiessé, mélyé, általánossá érlelje. Inkább azt tapasztaljuk, hogy minden korban valami sajátos kiforratlan és alaktalan rokonszenv diszkrét világában szerette látni a francia nemzetet és nagyságát. E mellett ép ezekben az években e nemzet nagy konvulzióiban a demokrácia hőse, a csodált Napoleon állott szemközt a régi és önkényuralmi hagyományokat tápláló dinasztiaiával, mely most — az idők különös politikai tréfája gyanánt — a népszabadság szárnyaira bizta magát. A magyar nemzetnek Napoleon ellen való föllépése valójában: kijátszása a kor nagy politikai készültségének, sőt korlátoltságának sivár bizonyága. Hogyan lehetett volna az utókor szemében népszerűvé ez a fölkelés, melyet egy nem magyar, hanem dinasztikus érdek parancsolt? Hogyan hangolta volna hát egy jobb és történetileg bizonyára igazságosabb véleményre egy tisztábban gondolkozó és messzebblátó demokratikus nemzedéket, mint amilyen Kossuth Lajos kora volt? Nem az eredményeit, hanem a céljait bírálta és ítélte meg a közvélemény, mely e terméketlen kor uralkodó osztályának heves szittya vérmérsékletét látta az inszurrekcióban és a politikai önállótlanág, a nemzeti érdekek alárendelésének és a kasztszellelem rövidlátásának együttes, szomorú megnyilatkozását. Innen van, hogy Kossuth tárgyilag igazságtalan véleményében, mely Kisfaludynak annyira zokon esett, olyan mélységes néplélektani igazságok rejlenek. *Császár* Elemér, aki e kötetben az inszurrekció magyar irodalmát ismerteti egy okos tanulmányban meg is állapítja, hogy a népies elem a kor költészetét nem hatotta át. Az ok keresésében azonban ő is téved. Azt mondja, hogy a népiesség hiányát a harcias versek népszerűtlenségében kell keresni. A dolog megfordítva áll: a népet, a *misera plebs-et* nem érdekelte a rendi társadalom ez utolsó háborús játéka s alig vett róla tudomást.

Az 1809-iki fölkelés szinte kínálja az összehasonlítást a magyar nemesség ama hősie szereplésével, mellyel annak idején Mária Terézia trónját megmentette. Mindkét alkalommal a *populus Werbőczy anus* lojális és önkéntes honvédelme segítette ki az uralkodót szorongatott helyzetéből. Hanem a

különbségek is nagyok. Akkor egy nagyszerű nemzeti akció s benne egy hatalmas közvélemény állt sorompóba Mária Terézia ügyéért az osztrák örökösödési és a hétéves háborúban. Most inkább a nemesség passzivitása a döntő tényező Napoleon kiáltványával szemben, hiszen az inszurrekció nem folyt be, mert egyéb dolgok híjján nem is folyhatott be a háborús felek erőmérkőzésébe eldöntő súllyal. Ismeretesek ugyanis Napoleon messze elágazó tervei Ausztria földarabolására, ha a politikai magyar nemzet nem tartott volna ki hűségesen az uralkodóház mellett. Amott egy lelkes és okos asszonykirály, itt egy középszerű, gyanakvó iroda-fejedelem, kit Bécsben udvari tanácsosnak gúnyoltak, állt szemben a nemzettel. Mária Terézia támogatta, vagy legalább is nem gátolta a nemzeti lelkesedés és hódolat szilaj, ősi szokás szerint való kitöréseit, míg Ferenc és udvara, merőben politikai szempontoktól vezetve, ezer és ezer akadály gördítettek az inszurrekció hadi működése elé. Talán azért, mert komolyan tartott a fölfegyverkezett nemzet és Napoleon közt esetleg valósulható szövetség eszméjétől. A francia császárt ezidőtájt foglalkoztató lengyelországi tervek óvatosságra inthették. Kisfaludy Sándor szerint azért, minthogy «a magyarnak fegyvert adni nem tanácsos». Jellemző, hogy a fölszerelésnél az udvar a csekélyszámú horvát fölkelőket a magyar inszurgensek elé helyezte. Utóbb még a német vezényszó erőltetésével is foglalkoztak, bár ez a törekvés a nádor energikus ellenállásán megghiúsult. Bécsből épen akkor gondoltak megint a sérelmi politika föl-idézésére, mikor — mint Kazinczy levelezéséből tudjuk — országszerte Napoleon egyénisége ragadja meg a képzeletet. Másrészt szembeötlik az egész inszurrekciós mozgalom fejtelensége és iránytalansága. Elsősorban a nemességben hiányzott a katonai szellem ama tradíciója, mely valamikor jeles hadvezéreket adott az országnak. Akárhogy tekintjük is: az inszurrekció nem volt más, mint egy alkalmi, bár kissé mesterséges nemzeti fölbuzdulás származéka, egy gyakorlattalan, szinte kőkorszakbeli hadieszköz a napóleoni hadrendszer taktikájával és hadi tudományával szemben. Sem a nemességnek, sem általában a politikai magyar nemzetnek nincs egyetlen elsőrangú katonai elméje. Aki volt (Alvinczy, Kray), inkább az osztrák metodizmus tanítványa. Magyar nevű osztrák katonák. A terméketlenség mind politikai, mind

katonai téren megdőböntő visszaesés akár az előbbi nagy korszakok (a költő Zrínyi, Nádasdy stb.), akár a következő nemzedék (Görgei, Klapka stb.) bő aratásához képest. A nemzeti vezetés hiányának szomorú látványa az egész fölkelés. Csak vak és céltudatlan osztály-lelkesség a rendi Magyarországon. A részletes szociológiai vizsgálódás meggyőzne mindenkit az uralkodó osztályok kimerültségéről, melyeket nem frissített föl még a tömegekkel való intenzív érintkezés. Régi szabású, anakronisztikus társadalmi jelenség ez, nagyrészt a nagypipájú, kevés dohányú táblabíró-világgal, mint főszereplővel. Sztratégiája is rávall: huszáros hatvágások Napóleonnal s nagy ármádiájáival szemben.

E kedvezően viszonyok ellenére Kiss könyve minden elfogulatlan embert meggyőz arról, hogy az utolsó nemesi fölkelés szerepléséről senkinek sincs joga lenézéssel, vagy épen gúnyal beszélni. E tekintetben Kiss perdöntő bizonyítékokkal mutatja ki, hogy a körülmények mostohasága (a szervezetlenség, a kiképzés és fegyver hiánya, vezetés korlátoltsága s az udvar rosszindulata) mellett is az inszurrekció az eredmények ma imumát érte el. A lenézett vármegyék azonkívül, hogy 1792-től folyvást növekvő újonc-kontingenst soroztak be, rövid idő alatt 17.266 lovast és 20.361 gyalogost állítottak s legalább ötször annyi volt a katonáskodásra különben alkalmas, de tartalék gyanánt s a belső rend fönntartására otthon hagyott nemesség és polgárórség. A silány ellátás s az udvari szekatúrák ellenére is az inszurgensek közt kitűnő volt a közszellem s a győzelemben bizonyos naiv hit, amely a sikernek fontos föltétele. Egyik harci daluk szerint, «ha megharagszik a magyar, kipödri bajuszát s fölfordítja a világot». A személyes bátorság s a vakmerő katonai bravúr valóságos csodáit művelték. Az inszurgensek kilenc tagját a legnagyobb katona kitüntetéssel, a Mária Terézia-érdemrenddel, hetven tagját pedig kisebb-nagyobb rendjellel, pénzjutalommal és dicsérettel tüntették ki. Különösen a lovasság magatartása emlékeztet a régi magyarok harci módjára, a villámgyors földerítő, sebesen előrenyomuló és épp oly gyorsan visszavonuló könnyűovas csatározásokkal. így a pesti és veszprémi inszurgens s meg tüzet nem állott lovasság fedezte János királyi herceg visszavonulását a körmend-pápai vonalon.

A híres győri csata elvesztéseért, melyet Napoleon Ma-

rengő és Friedland unokájának nevezett el, épen nem lehet az inszurrekciót felelőssé tenni. Előzően eldöntötte azt már a különb francia vezetés, a számbeli és anyagbeli túlsúly, a kiszámíthatatlan és kapkodó János királyi herceg és vezérkari főnöke, a konfuzus és ideges Nugent. De a vezérletnek valamivel igazolni kellett a generalissimus (Károly királyi herceg) s a király előtt az engedetlenséget s a belőle folyt hibát, melyet most a következményekkel együtt a magyar nemességre háritottak. Kiss egykorú jelentések, az inszurrekciós ezredek hiteles naplói, Kisfaludy és az ellenség tanúságtétele alapján kimutatja Nugent és János királyi herceg vádjainak alaptalanságát és elégtételt szolgáltat a legyávázott inszurgens hadseregnek. «A gyávaság — jegyzi meg egy helyen — oly vád, amelyet a magyar vérmérséklete, évezredes történetének tanúsága kizár.» De különben is a nyiltszemű és erős intelligenciájú Károly királyi hercegnek nem kötötte be szemét öccsének az inszurrekciót felelőssé tevő levele. A csatát követő nyolcadik napon (június 22.) megírta, hogy a győri csatában részt vett hadtest «sztratégiai és taktikai vezetésében sok olyan dolog történt, ami igen káros következményekkel járt». Egy porosz szemtanú szerint: «Ami János királyi herceg magatartását illeti, minden katonai tekintély egyetért abban, hogy az ő helyében minden más tábornokot halálra ítélte volna a haditörvényszék.» A találóan megfelelő Ítéletet *Lauriston* francia tábornok mondta az inzurgensekről: «Ils sont braves, mais ils ne sont pas encore dressés.» Ezért pedig nem ők felelősek. Ott, hol nem kárhoztatta őket természetüknek ellentmondó munkára az osztrák vezetés, hanem józan eszük és leleményességük után indultak, kitűnően beváltak, mint Meskó báró visszavonulása bizonyította. Az inszurrekció alkalmazásának legfőbb tanulsága volt, hogy a szabad csapatok és kombattáns elemek módjára alakult fölkelő seregeket nem lehet a sorhadi taktika merev béklyói közé szorítani — megfelelő kiképzés híján. Ebben van egyúttal az inszurrekciós hadjárat történeti értékelése is.

Foglalkozik Kiss István Napoleon közismert manifesztumával is, meglehetősen széles mederben s a tőle megszokott dicséretes pontossággal. Elszámlálja azokat a tényeket, melyek annak eredménytelenségét okozták. Talán túlságos jelentőséget tulajdonít azokban Napóleon kozmofil irányzatának, mely-

lyel szembeállítja a magyar nemzeti eszmét. Napoleon csalódását azonban merőben belső, országos események okozták. Azokban a magyarokban, kik századokon keresztül a Habsburgok önkényuralmának legállhatatosabb ellenzéke voltak, körülbelül annyira csalódott, mint a második pún háború elején Hannibal Felső-Itália gall-kelta néptöredékeiben, kiket a római uralom akkor már megpuhított. A béke megkötésénél is a magyarok dinasztikus hűsége irányította Napóleont, lemondva az osztrák monarchia szétdarabolásáról.

Kiss István valóban derék s új adatokban bővelkedő munkája az inszurrekció parádés temetésének elbeszélésével végződik. A munka megírásával, melyhez függelék gyanánt *Császár* Elemér irodalomtörténeti értekezése s *Rexa* Dezső érdekes, bár fölösleges adoma-gyűjteménye járul, a magyar vármegyék becses szolgálatot tettek a magyar monográfia-irodalomnak, valamint az ártatlanul meghurcolt utolsó nemesi fölkelésnek.

LÁTOGATÁS GÖRGEINÉL.

ELNÉZEM itt magam előtt őt, az érdekes és dicső aggastyánt, amint szürke szemének megtört fénye rászegeződik az alatt hömpölygő fejedelmi folyamra és a Visegrádot környező hegyek pompás panorámájára. Az erdővel szegélyezett, kissé fantasztikus várromoknak minden zuga történelmi misztériummal teljes. Mintha az Anjouk és a Hunyadiak imperialista álmai még mindig kísértének itt s a jelen és múlt, sőt a legközelebbi és legviharosabb múlt történeti árnyai folyvást itt boronganának az egykori diktátor alakja, a nemkevésbé még mindig nagyszerű rom körül. Fent az égbolt mély azúrját csak olykor, ha megzavarja egy-egy kuszált báránnyelű, de aztán méla borongással siet tova a látóhatár alá. Ahogy a tovaillanó felhőfoszlányokat Poloniusként nézegetem, úgy tetszik nekem, hogy az öreg tábornok öntudatlan hipnózisra alá kerültem: lassankint emberi alakok bontakoznak ki a felhőkből. Ismerős arcok, kicsinyek és nagyok, derültek és komorak, jellegzetesek és árnyképek gyanánt szétfolyók hosszú-hosszú sorban. Egykor tettekre rezzentő nevek, ma már pusztán történeti fogalmakként kóvályognak a kéklő messzességben. Mintha a szabadságharc egész nemzedékének hadak útja elevenednék meg e pillanatban, ahogy áthatlan öregségét levetkőzve az előttem tipegő aggastyán Görgei is, mintha egyszerre visszafiatalodott volna a honvédek vezérévé, az ország diktátorává és — haj — az ország árulójává?

Mert Görgei történetében csaknem két emberöltő együtt látta a magyarság világraszóló dicsőségét és világraszóló szégyenét. Kortársainak nagy része az ő proskribálásában oldotta meg saját felelősségét, amaz idők generációja pedig szívesen hódolt saját kábultságából eredő, tehát annál mélyebb előítéleteinek. S míg nevét és történelmi szerepét a stupiditásnak

s a nemzeti nagyralátásnak egyre vastagabb rétegei borították el, mit érezhetett ez a férfiú a kétségek és gyötrelmek Nesszus köntösében, a hallgatagés türelmes erőnek ez a darabja az emigránsok vádaskodásai közepette s a nagy számúzott kultuszának egyre növekvő népszerűségében. Az új nemzedék történetírása nem lehet eléggé moralista s nem lehet eléggé fellengos, hogy meg ne rójja azt a kort, amely képtelen volt egyenlő véleményt formálni ugyanarról a tényről. A magyar szabadságharc mindkét vezéralakja túlélte a 49-iki eseményeket. A közvélemény mégsem tudta megbocsátani Görgeinek ugyanazt, amit nem Ítélet el, sőt folyvást dicsőített és — nagyon helyesen — ésszerűnek látott Kossuthnak A menekülés tényét tudniillik. Az ellentét annál szembetünőbb, mert Kossuth lépésében a lélektani beszámíthatóság szerint egy súlyosabb mozzanat is közbejátszott, ami viszont a Görgeiében teljességgel hiányzott. Kossuth megmenekülésének lélektani együtthatója nyilván a szándékosság volt, Görgeiének ellenben az abszolút véletlenség. Nemcsak a mi tárgyilagos ítéletre képesebb történetírásunk, hanem a kortársak előtt is ismeretesek voltak ennek az eseménynek az adatai. Már az *idők tanúi* közt megindult a Görgei-Kossuth per. Azok a férfiak, akik az események részesei voltak, gombamódra szaporodó forradalmi emlékirataikban nem kímélték ugyan Kossuthot a nagy *hipnotizatór* sem. Nyíltan, helyel-közzel epésen szemére lobbantották hiúságát s megírták róla, hogy Kossuthnál a népszerűség az az életelixir, amely idegrendszerét egyensúlyban tartja.

Csupa indulat, a realitásokkal való heves dacolás, csupa közbekiáltás a tényekbe, egyszóval az egyéni ellenszenvnek roppant kontágiuma riaszt fel elméledésünkéből, ha másrészt a Görgeire vonatkozó Ítélezéseiket tartjuk nyilván. «Van benne valami Napóleontól és Moor Károlytól», «egy felcsigázott dicsvágya által korbácsolt alkalmi hős», «a forradalom Mefisztója», «Dumouriez, Goriolanus és Krukoviecky mozsárban összetörve, chemice vegyítve — s ez Görgei» — pedig ezek még nem is a legerősebb dolgok. Az emigránsok vádjainak vízomlása, a viddini levél nyomán akkor szakadt a diktátor fejére, amikor bajtársai tragikus pusztulása után egy országnak ellene szegezett hangulata közepette a klagenfurti szomorú lakban nemcsak erkölcsi fájdalom hasogatta szomorú

szívét. A hajlék nélküli állapot bódultsága lehetett az a lelki állapot, amelyből a tragédiái főszerelés egyetlen kelléke sem hiányzott. Kossuthot kizárták a magyar föld fizikai határaitól, de Görgeit exkommunikálták a magyar társadalomból s a klagenfurti remete társadalmon kívül bolygó lény lett, akinek nincs fedele, sőt állandóan súlyos anyagi gondok nyugtalanítják családjá megélhetése miatt. Vajjon ez-e az árulás jutalomdíja?

Avagy pusztá életének megmentése sodorta volna a *világosi bűnözésbe* és az ő fejéért kellett megtörténnie az aradi hekatombának? Sajátságosnak, vérlázítónak vagy inkább elszomorítónak tetszik ez a vád, mikor így magam előtt látom a 95 éves hadvezért, jellegzetes, hatalmas sebesülésének forradásával. Miért ragaszkodott volna az élethez ép akkor ez a spártai természetű katona, holott az ütközetben egyszerűen, sőt cinikusan kitette magát a legnagyobb veszedelmeknek? A Rüdigerhez írt levelében, valamint bajtársai megszabadulása érdekében a felséghez intézett folyamodványában ismételtén visszatér erre a gondolatára: a vezér parancsa alatt álló haderő műveleteiért természetesen morális tekintetben is a vezér felelős. Miért sanyargatják tehát alvezéreit és tisztjeit, «hajdan eszközöket merész kezeimben», mikor az ő tettük erkölcsi felelősségét a vezérnek kell vállalnia, aminthogy vállalja is? Miért?

Nézetünk szerint erre a miéltre adandó feleletben foglaltatik a Görgei-árulás problémájának megoldása. Azt hisszük ugyanis, hogy az árulás vádja soha ki nem csírázik a közvéleményben, ha Görgei is alantasai sorsára jut vala s nem részesült volna abban, hogy Miklós cár korrekt, azonban egy kissé donquijote-os s egy kevésé machiavellisztikus, sőt talán meggondolatlan, de fellengős lovagi gesztusával nem kényeszeríti ki számára a kegyelmet. Az osztrákok eleinte csupán a cár határozott követelésére húzódozva és idegesen kezelték így Görgei aktáját. Utóbb vették észre, hogy a kegyelmi tényből s a klagenfurti remeteségből serkent ki az árulás vádja, amely bűnbakká, áldozattá, elevenholtá s egyúttal lehetlenné teszi mindörökre, kivált arra hogy egykor fénylő neve és roppant izgató erejű katonai zsenije, esetleg vértanusága egy újabb nemzeti elégyetlenség kikristályosodási pontja legyen. Tgy adták át Görgeit a történelemnek, a kortársak

heves átkozódásaitól s a következő nemzedék fagyos közönyétől kísérve.

Csak lassan kezdett derengeni. A vádlott maga sem tanúsított elegendő ügyességet az önvédelemben. A *Mein Leben und Wirken* rövid, velős és szigorú szentenciáit az ötvenes évek magyarjai nem tűrték el. Az ő könyvének hűvös, tiszta, de szinte éles levegőjét nem vette be a kor, amely sohasem tudott kijózanodni a szabadságharc nagyszerű részegségéből. Azután hatvanhétig nem történt semmi. Az egykori diktátor hazajött Klagenfurtból és szórványosan jelentkező apologetái csaknem kizárólag a hatvanhetes táborból kerültek ki. Az ország alig értette már ezt az élő anachronizmust, viszont romantikus sóvárgásaiban annál élénkebben érdeklődött a torinói szent öreg után. Gyulai és táborkara már megkezdte a bálványok döntögetését. politikában és irodalomban, de egy kis írói klikken kívül alig volt nyoma a Görgeiért vívott küzdelem sikerének. Maga a deliquens megátalkodottan és hősielesen hallgatott. Nagy és borzasztó események üllőjén kalapálta lélek volt, igazságának zordon habitusába burkolva, mint a tiltakozás élő szobra az emberek butasága és gazsága ellen. Utóbb a szenvedés, az öregség, a jövőhöz való folytonos, hajthatatlan fölebbezés hallatlan módon átszűrte ezt a lelket. Lágy és megbocsátó, sőt mindent megértő bölcs aggastyán lett, aki felhőtlen nyugalommal hallgatta az árulásnak egyre halkuló vaklármáját. Sokan meghallották azt, amit annak a váci diáknak mondott, aki őt kövel megdobálta. «Csak addig boldog a magyar, amíg azt hiszi, hogy csak az árulás győzheti le».

Azután jött egy új történeti iskola, amely ment tudott maradni az ő iskola elfogultságától s az írói nem szenvedtek többé vértólulásban. Revideálni kezdték a pert, jöttek a koronatanuk, a vértanú Leiningen, a külföldi hadtörténetírók, az ifjú nemzedék, amelynek határtalanul imponált az a tett-ember a szónokok hazájában. Nagy csatáinak emléke, mind-megannyi fényszórók világították meg a dicső aggastyán rembrandti párába veszett pályafutását. Kisütött a történeti igazság napja Görgeire nézve is anélkül, hogy ez Kossuthra nézve az istenek alkonyát jelentette volna. Görgei neve több, mint egy félszázad multán szintén belekerült a nagy magyarok Walhallájába, abba a nemzeti *üdvleldébe*, ahová egy Szé-

chenyi nem tartotta magát méltónak. Kossuth és Görgei neve nem fog annyi szenvedelmes vitát kelteni, mint apáink és nagyapáink idejében. Mi már tudjuk, hogy a szabadságharc egyik-másik mozzanatában egyik se volt olyan nagy, aminő lehetett volna. Azt is tudjuk, hogy mindegyik a másik hivatásának aspirációitól áthatott lélek volt s ebben látjuk sorozatos tévedéseiknek és botlásaiknak rugóját. Csak épen akkorák voltak ők, amekkorák. De így is kettejükben látjuk a magyar faj nagyraemeltségének és tenni tudásának revelálódását. Az ő teljesítményük, miként Görgei csendes martiriuma is átolvadt a magyar történelembe s részét teszi multunk amaz erkölcsi eredményeinek, amelyek Maoaulay szerint a mi hatalmunk elemei.

A SZABADSÁGHARC BAYARD LOVAGJA.

A MAGYAR szabadságharc legtragikusabb és legrokonszenvesebb áldozatának, Leiningen-Westerburg Károly gróf L. honvédtábornoknak alakját a végzetében összetalálkozó sajátságos és minden bizonnyal hatásos végletek miatt, aradi vértanúsága óta sohasem szűn meg évről-évre új mondai virágokkal övezni a nemzet kegyelete. Fény, regényesség: egy kötelességteljesítésből és önfeláldozásból szőtt sors, megindító szerencsétlenség, ami e költői alak közelébe vonz és ami, hagyományilag mintegy szentesítve, a múltó korok képzetében folytonosan megifjítja őt. Azok közé tartozott, kik — ha félreállnak a végzet útjából, — mint történeti epikureusok, egy nagy családi név árnyékában megmaradhattak volna a felhőtlen magaslatokon, honnan nyugodtan, a történelem számonkérése nélkül legeltethették volna szemüket a hajótörötteken. Leiningen életében, talán szívének isteni gyermekségénél fogva, nagy varázssal birt. Am e varázs elemezhetetlen bája túlélte s még most sem téveszti el hatását. A gótai almanach most is az egyenlőrangú udvarok közt sorolja el a Leiningen-család tagjait, kik fejedelmi jogon (semper frei) ülnek őseik birtokán. A honvédtábornok 1819. április 11-én született Ilbenstadtban, a család egyik ősi fészkében, mint I. Frigyes gróf és Breitwieser Eleonóra hetedik gyermeke. Irodalmi hagyatékából kisugárzó tehetsége kitűnő erudíción ment át, melynek, jó német szokás szerint, bizonyos tudományos színe sem hiányzott. Addig, míg testestül-lelkestül át nem adta magát a magyar szabadságharcnak, gondolkozása erős német nemzeti érzésből táplálkozott. Ehhez járult ama türelmes és egészséges vallásos szellem is, mely megóvta lelke nemes egyensúlyát a martin um napján is. Alighanem az otthon eltöltött éveknél, talán édesanyja befolyásának tulajdonítható, a negyvenes évek egész német

társadalmát átjáró wertheri sentimentalismusa, azután a szabadelvű eszmék világboldogító hatalmába vetett bizalma, mely akkor Európa vezető osztályainak ideális összekapcsolója volt. Emellett azonban tetőtől-talpig monarchikus meggyőződésű s utóbb mint magyar szabadsághős sem tagadta meg a legitim viszonyokhoz való visszatérés politikáját. Megvetette és éretleneknek találta néhány merészebb magyar köztársasági álmódzásait s amennyire lángolt a reformokért, annyira lenézte a nagy jelszavakat. Lamartine-nal gondolkozott, aki szerint az emberek csak egy percre hiszik el, hogy a frázis politika és hogy a rétor államférfiú. Alkalmassint e pontban vált el meggyőződése Kossuthétól, kit már 1848 július 24-iki levelében úgy jellemez, hogy «nagy pártember, de nem nagy államférfiú». Nevére, a Leiningen-névre büszke volt, előkelő származásának és atyafiságának teljes tudatával, de minden önhittség és dölyf nélkül, a szónak abban a nemesebbik értelmében, hogy azon a szennynek még árnyékát sem tűrhette. Egész lényén van valami a középkori lovagok mintaképének, Bayardnak, a félelem és gáncs nélküli hősnek jelleméből. A jogérzete, a lovagnak az a természetes kötelessége, hogy az igazságtalanul megtámadottnak segítségére siessen, vonták őt első sorban magyar részre, holott testvérei, rokonai tovább szolgálták a császárt. Ezért zárta örökre szívébe Görgöit is, akihez ő az emberi dolgok legvégzetesebb fordulataiban is mindvégig hű maradt. «Őn kitart majd az utolsó pillanatig, — szolt egyszer hozzá a diktátor, — mert önnél a cselekvés érett megfontolásnak, sőt erkölcsi érzületnek a következése. A rajongók kihűlnek és a válságos pillanatban cserben hagyják az embert.» Leiningennél az aradi bitóhalál tett tanúságot Görgei megállapításának igazsága mellett.

Az ifjú, csinos külsejű, kék szemű, szőke gróf, a Leiningen-család történeti hagyományaihoz híven, katonai pályára lépett és összeköttetéseinél fogva a Habsburgok birodalmában Vállalt szolgálatot. 1841-ben, mint a 39. (Dom Miguel) szerezred gránátos-osztályának hadnagya, Budán állomásozik. A következő években kitűnő pártfogói kiviszik, hogy soron kívül lépjen elő; 1844-ben már másodosztályú kapitány abban az ezredben, amelynek tulajdonosa altábornagy-nagybátyja, parancsnoka pedig unokatestvére, Keresztély volt. Leiningen ex professo katona volt: szigorú és

pontos a végletekig önmaga és mások irányában. Büszke hivatására, büszke ama nagy hadsereg tradícióira és vitézségére, amelyre a napóleoni háborúk után Károly királyi herceg és Radetzky nyomták katonai egyéniségük bélyegét. Megszokta ugyan, hogy az embereket a katonai esprit de corps szempontjából ítélje meg, de alig tévesztette meg tiszta látását a szoldateszka kizárólagossága. A népek tavaszán, 1848. márciusában Németország újjászületése töltötte be egész valóját. Nem volt az a német diák vagy szabadelvű népvezér, ki jobban rajongott volna az egységes és szabad német birodalomért, mint a magyar függetlenségi harc leendő hőse. A frankfurti parlament tanácskozásai előtt így ír: «Ebben az aléltságban nem szabad várni, hogy a német nemzet különös megtiszteltetésnek veszi, ha Ausztria a történeti emlékek alapján Németország élére áll. A pillanat Poroszországnak kedvez és katonái máris harcolnak Németország szabadságáért.» A dolgoknak teljességgel ugyanazon éles meglátása foglaltatik e sorokban, amelyet Friedjung *Küzdelem a német hegemoniáért* című munkájában akkép fejezett ki, hogy a német föld jövődjét takaró fátyol egy pillanatra meghasadt, midőn az első német parlament 1849. április 3-ikán a porosz királynak följajánlotta a császári koronát. Ez az alkotmányos és nemzeti gondolkodás volt az érintkező pont a magyar politika megértésében, amely pár hónappal később, nevének hatása alatt izig-vérig a magyar ügy katonájává alakította át. így helyzete pszichológiailag egészen hasonló volt némely társáéhoz. Damjanich és Knézich tábornokokat is a magyar asszony kötötte a magyar ügühöz. Hitvesét, kivel 1844-ben lépett házasságra, egy nagyműveltségű nőrokona valóságos angyalnak nevezi s úgy jellemzi, mint egy tudományosan képzett asszonyt, e mellett szerény és visszahúzódó természetű, gyermek-szelidségű kedélyt, ki érzéseiben meleg és önfeláldozó volt. Leinmgennét tehát tisztos hely illeti meg a magyar nők történeti gallériájában. Férje már így ír hozzá 1848. novemberében a bácskai harcterről: «El van vetve a kocka, az én sorsom Magyarországéval együtt jut dűlőre. Mily vigasztaló reám nézve, hogy nézeteim e pontban megegyeznek a tiéddele.»

Hogy császárijának tett katonai esküje ne feshélyezze, arra kérte Mészáros hadügymínisztert, hogy a rácok ellen, a

déli harctéren ossza be. Ekkor kezdi írni nejéhez ama leveleit és följegyzéseit, amelyekben egy finom és érzékeny lélek benyomásai vegyülnek össze egy logikus észjárású katonameger velős, tömör, olykor kissé darabos szentenciával. Embereket és tényeket csaknem mindig helyesen, néha kitűnően jellemez, helyenkint más, talán intimebb vagy igazságtalanabb attitűdben, ahogy a hivatalos történelem tudja. De hát erős tettekhez illenek az erős szavak. Lehetetlen meghatottság nélkül végigolvasni ezt az irodalmi hagyatékot, amely mintegy tíz évvel ezelőtt jutott először a magyar közönség elé, mint a szabadságharc egyik legnagyobb irodalmi revelációja. E följegyzések szinte a kivégeztetés időpontjáigtartanak. Az utolsó levél Leiningen sógorának, Rohonczy Leopoldnak szól, erős, férfias kézzel írott, melyen a remegés legkisebb nyoma sem észlelhető, noha közvetlenül a halál előtt kelt, midőn — úgymond — «agyonlőtt társaimra irányzott lövések még visszhangzanak szívemben». Mesteri leíróra talált Leiningenben a honvéd táborig élet is. A meneteléseknek, a csatáknak minden egyes mozzanata megélenkül a keze alatt. Szeretettel figyeli meg és rajzolja menetközben azt a katonát, ki jó kedvvel kíséri őt a golyózáporba, aki az ütközethez készül és a diadal után a hideg földön, étlen-szomjan hajtja fejét nyugalomra. Élvezet is lehetett katonamegernek olyan csapatokat vezetni, mint az ő dandárja volt: a 3. és 9. zászlóalj és a Schwarzenbergék, a legjobbak az egész táborban. Szereti is őket, ahogy viszont a csapatok is tűzbe mentek érte. Buda ostrománál szomorúan jegyzi föl: derék zászlóaljamat miért ritkítják? Kedves, jellemző apróságokat mond el Damjanichról s egy-egy détail-lel pompásan megvilágítja vagy kiegészíti tudásunkat ott is, ahol eddig csak nagy vonalakkal rajzoltunk. Sorba elvonulnak előttünk Schultz Bódognak, a fenegyeli éknek, Földváry Károlynak, Magyarország első katonájának, Kiss Pálnak, a vörös sipkás ezredesnek művészettel megelevenített alakjai. Legtöbbit foglalkozik azonban azzal a vezéregyéniséggel, aki előtte a katonai és hadvezéri ideálok megtestülése volt s akinek hatalmas varázsa alól nem birt, de — mint bevallja — nem is akart szabadulni: Görgei Arthurral.

Az egykori diktátor történeti egyénisége még napjainkban is — mikor már az idő csaknem egészen lehűtötte a pár-

tos indulatok hevét — a legnagyobb ellenmondások problémája. Fején a babérkoszorút a töviskoronával együtt viseli még most is, bár úgy tetszik, nincs messze az idő, hogy teljesen igazságot szolgáltatassanak neki. Leiningen a legnagyobb emberek mértékét alkalmazza Görgeire s véleményére, illetőleg Görgeit nemcsak fölmentő, hanem a legnagyobb piedesztálra emelő tanúságára vértanú-halálával tette rá az erkölcsi nyomatékokat. Kétségkívül olyan feddhetetlen, ha nem is elfogulatlan tanúval állunk itt szemközt, akit a Görgei-kérdésben föltétlenül meg kell hallgatnunk. Görgei méltatásából kiemeljük a következőket, amelyeket talán az intuíció legszerencsésebb pillanataiban vetett papirosra: «Reám nézve gyakran kellemetlen hibája volt, hogy rosszabbnak tette magát, mint volt. . . Senki nem volt jobban áthatva Isten lététől, senki sem tisztelte őt rajongóbban szép műveiben, mint ő, a természetet mindenek fölött kedvelte, s mily ékesszólóan írta le nekem szép hónát, Szepest! És mégis, ha elragadta a képzelet és szive dagadt a lelkesedéstől, egyszerre csak eltréfálta az Istent s a halhatatlanságot és kigúnyolta a maga lágy-ságát. Azt a benyomást tette ilyenkor rám, mint egy megpattant hur, amely megzavarja a minket gyönyörködtető összhangot.» Naplójának ezt a részét így végzi be: «Ilyen volt hát ez a Görgei, minden erényeivel és hibájával, férfiú a szó legszebb értelmében: hős. Ilyen volt legalább nekem és bár most, a tömlöcben naponkint a legkeserűbb vádakot hallom ellene, mégis ilyennek marad. Adja Isten, hogy utolsó órámban is szerencsés napom gyanánt áldhassam március 26-át (megismerkedésük napját).»

A forradalmi időkben rohamosan emelkedik a katonai rangsorban is s mindenik előléptetése egy-egy kitűnő hadi tényének jutalmazása volt. Március 5-én a szolnoki csatában szerzett érdemei elismerésül megkapta a katonai érdemjelek harmadik osztályát. Ugyanazon kitüntetésben részesült áprilisban a tápióbicskei csata szerencsés kimenetel után ott tanúsított «ügyes és vitéz magaviseletéért». Május 17-én pedig földíszítik a vitézségi rend második osztályával azon «kitűnő hadi érdemei miatt, melyeket a független magyar haza számos véres csatáiban tanúsított vezéri ügyes tapintata, növekedő ügybuzgalma s rettenthetetlen vitézségével az annyira szorongatott magyar nemzet körül szerzett». Neve

és nemzetisége miatt azonban eleinte sok bizalmatlansággal találkozott. Panaszkodott is feleségének s úgy hitte, hogy csak valamely különös tette Magyarország érdekében semmisíthetné meg a gyanút. Mikor aztán megindulnak a tettek, Leiningen vitézsége és halálmegvetése véget vet minden gyanúnak s föllebbvalóinak, első sorban Damjanichnak elismerése és barátsága csakhamar megteremtették a legszíve-sebb bajtársai viszonyt. És amint hatásköre gyarapodott és nőtt az a színhely, amelyen mozgott, hadvezéri tehetsége együtt fokozódott az események arányaival. Marcali szerint Görgei neki szánta a vezéri botot abban az esetben, ha ő visszavonul. Számos hadi ténye közt valóban elsőrangú dolgokat művelt a harmadik komáromi (július 11.) és a második váczi csatában (július 15. és 16.), mikor hadteste, mint háttvédő fődözte a főhadserg visszavonulását Rétság felé.

Egy hónappal később véget ért a magyar nemzet erőfeszítésének epepeiája. A világosi fegyverletétel előtt Görgei mindenáron távozásra akarta bírni, hogy megmentse ennek a magyar ügyben végre is előkelő idegennek az életét. «Augusztus 12-én éjjeli 11 órakor találtam őt a világosi kastély tekéző szobájában — írja Gelich — a szoba közepén állva és gondolatokba merülve. Leiningenhez mentem s azt kértem tőle, miként állanak a dolgok? A legrosszabbra lehetünk elkészülve — volt a válasz.» A következő napokban a komáromi őrség ácsi diadala még egyszer bearanyozta sugaraival a letiport nemzetre boruló alkonyt. Mikor aztán Klapka is kapitulált, a férfias tusát a vértörvényszék váltotta föl, mely Leiningen balsejtelmeit teljesen igazolta. Naplója október 4-én záródik ezekkel a szavakkal: «Holnap reggel 7 órakor hadi törvényszék elé. Élet vagy halál. Uram, amint parancsolod.» Nejét, gyermekeit jobban szerette az életénél, de a gúny és rágalom, mellyel őt az osztrákok fogadták, végig sértette. Inkább tíz halál — írta — mint ilyen megaláztatás. Testvérei mindent elkövettek érte s a rokon angol udvar is közbenjárt életéért és mikor nem ért el eredményt, tüntetőleg gyászt viselt érte. A kilenc közt, kik bitóhalált haltak, Leiningen a hatodik volt. Az élete virágában levő harminc éves daliás katona, amint a bilincs lehullott tagjairól, engedelmet kér a vezénylő Tichy őrnagytól, hogy a katonasághoz néhány szót intézhessen. Az engedély után délceg magatartással, teljes honvéd-

tábornoki egyenruhában előlép s erőteljes, csengő hangon német nyelven ezt mondja: «Csak most, későn esik tudomásra, hogy felőlem azon hírt terjesztik némelyek, mintha én Budavár bevételénél az osztrák tiszteket orozva meggyilkoltattam volna. Nekem nem engedtek időt a magam kimentésére s most a lapok útján sincs alkalmam azt megcáfolni; de itt, az utolsó percben, Isten szabad ege alatt, midőn mindjárt a Mindenható ítélőszéke előtt fogok állani, a jelenvoltak előtt ezt a rólam terjesztett hírt ünnepélyesen rosszlelkű, aljas rágalomnak nyilatkoztatom.»

. . . Egy perccel később az igazabb bíróhoz szállt a magyar szabadságharc Bayardjának lelke. Egy francia költő szerint a bukás csak akkor fenséges, ha az ember erényeivel együtt bukik. Ezt az ifjú Leiningenre a mondat pozitív értelmében alkalmazhatjuk s ennél jobban nem is dicsőíthetjük azt a férfiút, aki bár rövid időre jelent meg a történelem színpadán, de megérdemli, hogy a magyar nép örökké fájó és csodálkozó moraja kísérje emlékét.

SZALAY LÁSZLÓ.

NYOLCVANNÉGY évvel ezelőtt — írja Falk Miksa följegyzései után Halász Imre a letűnt nemzedékről szóló visszaemlékezéseiben — egy szép augusztusi délután egy csónak haladt a budai partról a Margit-sziget felé, mely ekkor még szüzi vadon erdőség volt. A csónakban két, körülbelül 17 éves ifjú ült. Kiszálltak, megkötötték a vízi alkalmatosságot egy parti fűzfához, azután végigbarangolták a szigetet egészen az északi csúcsáig, honnan a hatalmasan kiszélesedő folyam tükre felett a Hármashatárhegy óriási piramidja tárult szemük elé. Itt az ifjak letelepedtek, kibontották a magukkal hozott kis csomagot, melyben egyéb jó dolgok között egy palack pezsgő is volt és nagy áldomást csaptak. A két testi-lelki jóbarát közül az egyik Eötvös József báró volt, Eötvös Ignácnak, az akkor még dúsgazdag mágnásnak, Magyarország negyedik zászlós-urának a fia. A másik egy szerény helytartósági titkárnak, Szalay Péter kir. tanácsosnak a fia, Szalay László volt. A júliusi forradalom híre a két nagytehetségű ifjú lelkében is egy kis forradalmat idézett elő. Elhatározták, hogy áldomással ünneplik meg a nagy eseményt s erre alig választhattak volna szebb helyet, mint a magányos sziget embernemjárta pázsitját, ahol az ő ábrándos lelkük «keblük istenétől hevítve», szabadon csaponghattott agy álmodott új korszak képein.¹

Ez a kis történet több, mint szimbolikus jelentőségű nemcsak a fogalmilag szinte elválaszthatatlan két férfiú barátságára, hanem politikai és irodalmi pályájukra nézve is. Szalay és Eötvös a haladás eszméjének dia dalnap ját a saját közéleti elindulásuk és a szabadelvűség ügyével való

¹ Halász I.: Egy letűnt nemzedék. Nyugat kiadása 301. I. V. ö. Falk, *Ladislau v. Szalay*, Oest. Revue 1865. évf. 11. 1.

összeforrásuk fogadalmi ünnepévé avatták. Ennek az ünnepi hangulatnak hűvös, szuggesztív csöndje e pillanattól, tehát a zsenge ifjúkortól fogva ráborult mindkettejük életére s politikai, valamint írói pályafutásuk feltűnő szabatoságára. Mintha egy mesteri kéz szilárd vonásai tervezték volna szabályos, szigorú ingadozásoktól ment fejlődésük körvonalait. A tiszta, antik élet zárt egységében és érintetlenségében tükröződik e két élet bámulatos egyvonalúságában s az ifjúság ihletett sejtelméi szinte megfoghatatlan biztonságban láttatják mindkettejükkel pályájuk történeti rendeltetés-szerűségét. Kivált Szalay László egyenletes, benső zökkenésektől ment pályájának keresztmetszete, életének mély összhangja és külsőre annyira igénytelen fénye igazolja ezt a megállapítást, mert csak a világtörténelem legritkább jellemeiben láthatjuk az ifjúkor eszményeinek és a férfikor küzdelmeinek viszonyát annyira egységesnek, annyira egymásból folyónak és lélektanilag oly összetartozónak, mint Szalay László életrajzánál. Bizonyára ez a körülmény is mélyen érinti azt az igazságot, hogy munkái közt, amelyek az ő nevével vannak bejegyezve az irodalomtörténet anyakönyvében, erkölcsi jelleme a legnagyobb remekmű, amelyet Szalay László munkás élete folyamán létrehozott.

E jellem genezisének nyomozásában és megérlelődésének követésében a szülői házban, neveltetésében, a tizenkilencedik század első évtizedeinek irodalmi csoportjában, kiváltkép Eötvös József báróval való barátságában és tanulmányaiban nyerjük meg azokat az adalékokat, amelyek Szalay egyéniségének uralkodó vonásaivá absztrahálódtak. Akik Szalay Lászlót közelebbről ismerték és Szalay Péter kir. tanácsosra visszaemlékeztek, nagyobb téren és fényesebb képességekkel a fiúban feltalálták az atya legszebb tulajdonait.¹ Szalay Péter helytartósági titkár kora eszméi iránt fogékony és kulturszükségeitől, az újítás vágyától nem idegenkedő állami hivatalnok volt, akinek ifjúsága a jozefinus-korszakra esett, amelynek egész politikai műveltségét, elveit és frazeológiáját ismerte.² Atyja a gyermekeihez intézett egyik figyelmeztetésében arra inti őket, hogy az ország feje-

¹ Eötvös akadémiai emlékbeszéde. Kiadja Ráth Mór 1868. 205. 1.

² Falk i. m. 5. 1.

delmével szemben mindenben hiven és engedelmesen viselkedjenek, sohase szennyezzék be iránta való hűségüket, de rendületlenül tartsanak ki egyúttal a törvényhozási utón megállapított alkotmány mellett. «Mindeddig ugyanis — folytatja a szózatában az atya — hazánkban helyesnek tartott, hogy a király alkotmányosan kormányzott ország nélkül, viszont ez alkotmányos király nélkül fenn nem állhat; ha pedig egykoron az egyikre vagy másikra vonatkozólag változások jönnének szóba, ily irányban közreműködni sohase igyekezzetek, hanem azt az alkotmány által rendelt törvényhozásra bízátok.»¹ Atyja után politikai és tudományos fejlődésére legnagyobb hatással a romantikus délibáblátások világában élő érdekes magyar tudós, Horvát István volt, aki buzgalmával, izzó haza- és faj szeretetével, valamint mocsoktalan jellemével egy egész nemzedék történeti felfogását befolyásolta. Példája, nem tudománya gyújtott. Utóbb Szalaynak történeti műveiben megnyilatkozó lelkiismeretessége, a mikroszkopikus pontosság iránt való érzéke és tudománya sem bírták feledtetni ifjúságának benyomásait. «Sok, igen sok részletre nézve véleményem eltér Horvát Istvánétól, de az egészet, az irányt, a szellemet illetőleg övé a magyar történetírás pálmája» — írja egy helyen, mikor Horvát véleményét cáfolja.² Természetének elegáns és fölényes tárgyilagosságán, jellemének nyugodt Összhangzásában szinte derűs vonalain, lelke legmélyén azonban ott szunnyadt valamiképen a csöndes bűnnek és gyásznak titkos forrása, valami fátyla a fájdalomnak, amelyet nemcsak, sőt talán épen nem az események terítettek rá az életére. Eötvös is megemlékezik Szalay feltűnő komolyságáról, amely azonban «nem a hideg kedélytől jő,»³ bár az a természettől komor vala.»⁴ Azt kell hinnünk, hogy a lényét átszűrő e lágy és tompa melankólia az anya öröksége volt, noha bizonyára rész illeti meg belőle a század irodalmi irányának wertheri szentimentalizmusát és borongó romantikáját is. Neveltetését ugyanis az atya korai halála után fenkölt erényű anyja vezette s Eötvös szerint valahányszor barátja az édesanyjá-

¹ Szalay Gábor br. tanulmánya a Bud. Szemle 1913. évf. 78. 1.

² Szalay, Magyarország tört. I. 91. 1.

³ Eötvös i. m. 206. 1.

⁴ U. o. 23(k 1.

ról beszélt, mindig könnybe lábbadtak szemei. Az anyai lélek hatásához kapcsolódik komoly, de minden felekezetiiségtől távoleső, türelmes vallásossága is. Rendületlenül, mélyen gyökerezett hite a felsőbb hatalomban, melynek kezébe van letéve mindnyájunk sorsa. E hitnek jótékony hullámai árasztják el később azokat a leveleit, amelyeket elhagyatottsága idején, ezer baja és gondja közepette irogatott feleségéhez s amelyekből bizonyos emelkedett, nyugalmas világszemlélet, a sorsában való megnyugvás, sőt megelégedés sugárzik ki.¹

Lényének erkölcsi tartalma, világos és meleg jelleme, kedélyének sztoikus mélasága valamiképpen a nagy század idealizmusának a szelete volt épúgy, mint hajlama a költészet és az irodalomnak főleg elégiái hangulatokkal elárasztott megnyilatkozásai után. A nagy renaissance irodalmi nyitánya fejletlen történelmi érzékénél fogva alig volt egyéb, mint zavaros elmerülés a középkori rendiség romantikájába, de magyar volt és a magyart saját nemzetisége és múltja iránt való kötelességére serkentette. De ez a rezignált hangú irodalom, amely a wertheri érzelmesség középeurópai légkörében nálunk még általánosabb és mélyebb volt, mert panaszosabb hurokat ütött meg, tehát ez az irodalom harangozta be a reformkorszakot, amelyről azt írja Falk Miksa, hogy ekkor lépett be tulajdonképpen Magyarország az európai államok sorába, amelyekhez eddig csupán földrajzilag tartozott.² Szalay költői lélek volt, de csak a lelke volt költői. Abban az időben, amikor minden tollforgató egy-egy lelkes istenfi volt s mikor az érzelmek túláradása nemcsak az ifjúkor természetét, hanem egy egész generáció levegőjét impregnálta, olvasmányainak, barátjainak és bizonyára lelki élményeinek hatása alatt nem csodálkozhatunk, ha Szalay is kísérletezett szépirodalmi zsenyéivel. Es pedig nem sikertelenül, ő azonban, aki annyira ismerte képességeinek határait, már 1833-ban szakított a szépirodalommal, jóllehet nem kisebb ember, mint Kölcsey, még 1834-ben is novelláíráásra buzdította, mert — mint levelében írta — «nincs köztünk hozzád hasonló tehetség».³ E jelentéktelen

¹ Szalay Gábor br. i. m. 238. 1.

² Falk i. m. 2. 1.

³ U. a. 14. 1.

próbálgatásokat leszámítva, véglegesen elhagyta a szép-művészetek propileumait. S miként Renan és Taine, gyakran érezhette a gondolat és kifejezés közt azt a hatalmas űrt, amelyet csak a művész képes áthidalni vagy átrepülni.

Ez a torzóban maradt, helyesebben: tökéletlen művészi ösztön azonban roppant termékenyítőleg és gazdagítólag hatott tudományos fejlődésére. Költői hajlandósága, a dolgok értelmét kutató, nyugtalan, bár fegyelmezett képzelete, formaérzéke és prózai stíljén átverődő, de sohasem tolakodó szónokiassága jellemzi mint publicistát, mint jogászt és különösen mint történetírót. Az ifjú Szalaynál — írja Csengery — már szemlélődései kezdetén, gondolat, kép, hang, felfogás elütöttek azokétól, kik ekkor hazánk közdolgaival foglalkoztak. Szépirodalmi dolgozatása által nyerte azt az izletet, azt a művészi szint, mely publicistái műveit ékesíti s azt a nyelvet, melynek «roppant ereje az ő írásait kiszögellőleg megkülönbözteti».¹ A különbség Szalay és a vele versenyzők közt az volt, erősíti meg Eötvös is, «hogy míg mi naponként munkához fogva három lírai költeményben róttuk le a haza iránti tartozásunkat s óriási eposzokat terveztünk, vagy lehetetlen drámákon kísérlettük meg ifjú erőnket: ő mesterségének komoly tanulmányozásához fogott s míg mi már félig nagy íróknak képzeltük magunkat, ő készült, hogy azzá legyen.»² Tanulmányaiban egyébiránt, bár szeretett a dolgok mélyére hatolni, valami nemes és nyughatatlan ekklekticizmus vezette. Szerette és sokat olvasta Cicerót, a hanyatló római köztársaságnak ezt az utolsó, politikai ingadozásaiban is oly rokonszenves alakját, de azután, az elnyomatás éveiben mégis legtöbbet forgatta Tacitus évkönyveit, a nagy halottak e római evangéliumát. Egyforma kedvvel és odaadással merült el jogi és történelmi tanulmányaiba s a sokféle ügyek iránt való érdeklődése megóvta, hogy elfogult, merev és szűk látókörű legyen. A külföldön mint politikai történetíró és publicista oly mintákra tekintetett fel, mint Tocqueville, Macaulay, Bürke, Guizot, Thiers, Lamartine stb. a negyvenes évek európai szabadelvűségének e fénylő nevű doctrinairjei. 1854. év szeptember 28-án

¹ Gsengery cikke a Pesti Napló 1854. évf. febr. 2. sz.

² Eötvös i. m. 208. 1.

kelt levelében azt írja Eötvösnek, hogy elhagyva a szép-művészetek országát, hol «első ízben találkoztam Veled . . . hosszabb, jóval hosszabb volt tartózkodásom azon tudomány deus terminusai közt, quorum est imperare, vetare, permittere punire . . . elég az hozzá — teszi hozzá szelid gúnnyal — hogy a sors, mely engem utazóvá tett az életben, utazóvá tett a tudományban is.¹«

Szalay László szorgalma által jelét adta annak, hogy nem akar csupán a géniusz sugallataira támaszkodni. Erezte a munkának mind szükségét, mind becsét. Elméjének acélos keménysége, mellyel mindig a dolgokon kívül, illetőleg a dolgok felett állt, minden ponton való tudatossága, nagy-szerű fegyelmezettsége, mellyel ellenőrizte magát, mindig képes volt tompítani mondanivalójának zenéjét, bár ha egész orchesztert tudott volna is megszólaltatni. Az irodalmi szellemi történész ugyanis esetleg meghamisítja a történelmet, nagyít valamely eseményt egy másikkal arányossá tevés végett, megváltoztatja a dolgok valódi méreteit azért, hogy az előadás berendezése szebb legyen, a szónoki vagy festői hatás kedvéért. Szalayt eszének józan pozitívizmusa megőrizte ettől, távoltartotta a stílusbeli szertelenségektől és a történet róra némelykor oly csábító föltevések kombinációitól. Nemcsak magánéletében, hanem a tudományban is idealista volt, de illúziók nélkül. Életéből ép úgy hiányzanak a hangos szavak és rikító színek, miként műveiből. Egy bölcs felhőtlen nyugalomát mutatja egész mivolta s illetlennek találta, hogy látványosságot rendezzen érzelmeiből. Gsengery azt mondja róla, hogy törekvéseiben a becsszomjnak semmi szerepe nem volt s hogy talentuma súlyával és igénytelenségével egyaránt imponált. Semmi sem volt kiállhatatlanabb az ő belső komolyságának, mint bursikóz és korcsmaszerű tárgyalása a politikai ügyeknek.² Flegler azt is megírja róla, hogy egész ismeretségük alatt egyetlen egyszer látta őt nyugodt és kimért magatartásából kilépni s fölbillenni kedélyének pompás szimetriáját, akkor t. i., amikor hírért kapta Batthyány Lajos gróf kivégeztetésének.³ Sztoikus jelleméhez különösen illet száraz, kissé fanyar, de korántsem tuskés humora.

¹ Szalay Gábor br., Szalay László levelezése, kiadja a Franklin-Társulat 1913. 253. l.

² Flegler, Szalay László, O. K. 36. l.   ³ Flegler, i. m. 30. l.

Kétségtelen, hogy e szinte módszeres gondolkozású, hűvös fejű s a népszerűség kellékeiben hiányos férfiú sohasem ragadta meg a tömegek fantáziáját, amint hogy Szalay László ízlésében, műveltségében és vérmérsékletében mindvégig arisztokrata és européer maradt. Szalaynak kezdettől fogva igen parányi közönsége volt s majdnem semmi hatása. Homályosnak tetszett a mélység miatt, nehezen fejlődött a teljesség miatt.¹ Csengery említette, hogy Szalayt a kodifikációról írt műve miatt, amely az általa alapított «Budapesti Szemle» első számában jelent meg, sokan hégelianusnak tartották s mert Hegelnek nálunk semmi népszerűsége sem volt, természetesnek látszott, hogy annak se legyen közönsége, akit tanítványának tartottak.² Pulszky pedig úgy jellemzi Kossuth és Szalay «Pesti Hírlap»ja közti különbséget, hogy a «Pesti Hírlap» Kossuth alatt szószék volt, melyről felvilágyozta a megyéket és irányt adott a politikának, Szalay alatt katedra lett, melyről a nemzetet arra tanították, hogy miképp fejlődött ki a parlamentáris rendszer más országokban, milyen a szabadságnak újkori formája.³ Szalay által és barátai, főleg Eötvös által szólt bele a tudomány először a magyar nemzet nagy átalakulásának vezetésébe. E férfiaknak, különösen Eötvösnek és Szalaynak az iskolapadtól a sírig tartó barátsága, megható bensősége és hűsége mellett szinte nem is személyes természetűnek látszik: mindegyikükre nézve a munkás hazaszeretet ösztönévé vált. Beöthy Ákos azt írja ugyan a reform-kor e dioscurjairól, hogy Szalay munkálkodása sem mennyiség, sem minőség dolgában Eötvösét nem érte utói.⁴ Kétségtelen, hogy Szalay politikai és irodalmi működése korlátoltabb, de összpontosultabb jelleggel és tüzetesebb tartalommal bír. A doctrinairek közt Szalay volt, önmagába vonuló lényének ösztönszerű szerénysége mellett is, az elismerten legalaposabb képzettségű vezércikkíró, ami nyilván összefügg azzal, hogy ő a jogtudománynak észtfegyelmező disciplináján jutott el a publicistikához. A politikát és tudományt, ezen két ellenségnek tekintett hatalmat ő fűzte először nálunk harmonikus egységbe. Az ő

¹ Csengery, Szónokok és államférfiak II. 331. 1.

² Csengery, u. o. 306. 1.

³ Pulszky, Életem és korom, I. 222. 1.

⁴ Beöthy Ákos, A magyar államiság fejlődése, III. 230. 1.

politikáján, vagy inkább valamennyijükre vonatkoztatva, az ő politikájukban volt először rendszer, tudomány. A magyar szabadelvűség e metafizikusainak csoportja indult először világosan körvonalazott célok és nem pusztá sejtelmek után.¹ Már Kollárról szóló essayjében felállította tételét, hogy a tudomány első föltétele a politikának. Egyik vezércikkében ugyanezt aképen formulázta, hogy a jó politika nem más, mint megvalósított elmélet. A doktrína nem egyéb, mint az elvont praxis. Sajnos, hatásuk mégsem volt oly nagy, hogy eszméiket sorra mind diadalra vihették, a politika és tudomány közti békét véglegesen helyreállíthatták, a nyers dilettantismust lefegyverezhették és a felületességet háttérbe szoríthatták volna. A népszerűség akkor sem övezte őket, mikor tanait az átalakulás vezére, Kossuth csaknem egészükben kisajátította, vagy — ahogy Csengery élesen megjegyezte — egy nagyszerű plágiumot követett el írásai-ban.² Boissier Gaston szavai jutnak itt eszünkbe: A pártok nem szeretik az afajta embereket, akik vonakodnak társul csatlakozni az ő kicsapongásaikhoz s akik az általános túlzások közepette önérzetesen megmaradnak az igazi mérték határain belül.

Szalay László történeti tanulmányai a jogi élességet politikai képzéssel egyesítik. Hajlamánál, neveltetésénél fogva valóban eredetileg publicista és politikus volt. Nem jogosulatlan tehát, ha a magyar publicistika egyik nagy őseül, a magyar politikai Journalismus családfájának egyik díszéül reklamáljuk.³ Hogy teljesen élethivatásának szentelhesse magát, felhagyott az ügyvédi gyakorlattal is. «Mint az arany, mert felette nehéz és becses, nem való arra, hogy házi eszköznek használtassék; úgy vannak egyéniségek, kiket épen legnemesebb tulajdonaik a mindennapi élet súrlódásaira alkalmatlanokká tesznek.»⁴ Valóban ő, aki a közügyek szolgálata miatt minden igényét lefokozta s csak a szegénység luxusát engedte meg magának, komolyan felkészült arra, hogy az új Magyarország eszmeharcainak kodifikátora legyen. Nagy olvasókörrrel, mely az Írónak nevét zajjal hirdeti s neki

¹ Beksics G., A magyar doctrinairek. 4. 1.

² Csengery i. m. II. 331. 1.

³ Halász Imre cikke a Nyugat 1913. jún. 16. sz.

⁴ Eötvös i. m. 215 l.

anyagi hasznot szerez. Szalay pályája elején ép oly kevésbé dicsekedhetett, mint élete alkonyán. A részvétlenség, a megértő s az íróját pajzsra emelő közönség hiánya miatt sorvadtak el jogtudományi és politikai szemléi, a *Themis* és a *Budapesti Szemle*. Bizonyos azonban, hogy már első dolgozatai is azoknál, akik a közügyekkel alaposabban foglalkoztak, nem maradtak bizonyos mérsékelt hatás nélkül s legalább egy kis körben figyelmet keltettek a fiatal tudós iránt, ki mellőzve mindent, miáltal mások hatni iparkodtak, csak eszméinek egyszerű s lehetőségig világos közlésétől várta azok győzelmét.¹

A nagyobbyszerű politikai átalakulásokat mindig és mindenütt az eszmék harca előzte meg. Angliában Locke és Milton állambölcseleti elméleteiből fejlődött ki a moderu alkotmányos monarchia. Franciaországban Montesquieu, Rousseau és az enciklopédisták meg a fiziokrata iskola tanai ülték diadalukat a nagy forradalomban. Az új szociális politikának csaknem minden napi kérdése Marx történeti materialismusának kátéjából keresi a szociális problémák megoldását. A magyar reform kor alkotásai is egy hatalmas sajtóküzdelem kórusa mellett jöttek létre. Széchenyi, Kossuth, Dessewffy Aurél és a centralisták könyvei, röpiratai és vezércikkei is legelső sorban egy politikai anyagul alkalmas közvéleményt teremtettek meg. A modern értelemben vett politikai pártok szervezkedése Magyarországon is, mint mindenütt, határozott szimptomája a politikai közfelfogás gyökeres átalakulásának s ép ezért az elvi alapra helyezett pártképződés fordulópont az államfejlődés történetében. A kérdés tehát az, miként viszonylik a centralisták működése amazokéhoz, mi volt a szerepük és munkásságuk eredménye? Helyesebben e kérdést, feladatunk természetéhez képest így kell fogalmaznunk: mi ebből a küzdelemből a Szalay része s miben áll publicistikai működésének történeti jelentősége?

Szalay a Pesti Hírlap 1844. november 27-iki számában, alkalmasint érthető célzással Kossuth búcsuszózatára, aki őt, az új szerkesztőt jóindulatú idegennek nevezte, adja meg a választ erre a kérdésre: Az alkotmányos eszméket kiemeljük az érzelgős szóárból, a szertehullámzó általánosságból, ki akarjuk mutatni a fogalmak határszéleit, mind magukban, mind

¹ Eötvös i. m. 219 l.

másokhoz való viszonyukban.¹ A helyes kutatásnak az a szabálya — idézi Verulámi Bacont lapja egy másik vezércikkében — hogy csak azt lehet a gyakorlatba átvinni, amit az elmélet megerősített. A szabadelvű táborra is riasztóan ható radikális elveket hirdettek s Szalay a maga velős és szentenciózus modorában a következőkben foglalta össze óhajait: «Nemzeti egység, jogegység, törvénykezési egység és közigazgatási egység». A magyar állam a negyvenes években még mindig csupa nemzetiségű, felekezeti és rendi szakadék volt, mint napjainkban s a perifériákon rezgelődő nemzetiségi mozgalmakat sem a vármegyei födelarizmus, sem a megbízhatatlan és lágy középponti hatalom nem volt képes akár mérsékelni, akár letörni. A nemzeti egység föltétele tehát a parlamentáris képviseleten nyugvó középponti hatalom. A centralisták törzstisztjei hivatásuk és képzettségük szerint különböző irányban fejtették ki tehetségeiket és különböző oldalról világították meg a napi kérdéseket. Az egyik a jogtudomány és a történelem, a másik a közgazdaság, a harmadik a politika és az állambölcselet mezején dolgozott. De nemcsak az előítéletek kiirtásában, hanem a szükséges reformok kielégítésében is összhang volt közöttük. Egyikük szerint Szalay László és barátainak publicistikai pályája a rendszer hadjárata volt az eszmék anarchiája ellen.² Szalay hirdette azt, hogy a régi formáknak meg kell szünniök, hogy fel kell oldani a múlt és jelen közti kötelékeket, nem mintha a történelmet ignorálni akarná vele, hanem «mert a múltnak históriává kell válnia elvégre s mert szomorú dolog, hogy a régmultat mindig magunk után vonszoljuk, mint a hernyókötelékekből egészen szabadulni nem képes s szárnyait ennél fogva minden erőlködés mellett is használni nem tudó félpille.»³ A történeti érzék hiánya szükségkép a reformokban a forradalmakkal való kísérletezésre vezet, eltérve a kapcsot a tegnap és a ma között. Ámde ennél még szinte nagyobb baj, ha Buckle szerint, valamely nép átkozott előítéleteinek bűvöletében nem tud megszabadulni a történelem oly függelékeitől, amelyek bizonyos idő múltán csupán vázaivá, ballasztjaivá válhatnak fejlődésének és a múlt fétis-szerű bálványozására indítják.

¹ Pesti Hírlap 1845. júl. 25. sz.

² Csengery i. m. II. 295. 1.

³ Szalay, Publicistái dolgozatok, 31. 1.

Innen van, hogy Szalay és barátai nyíltan ostromot vezetnek az alkotmány bástyái, a rendi szellem ősi bagolyfészkei és az urambátyámos közigazgatás szervei: a vármegyék ellen. Mert Szalay szerint «van valami, mi több a megyénél s ezen valami az ország»). Annyi bizonyos, hogy a megyéknek azon tág jogköre, mellyel, vagy legalább annak illúziójával a negyvenes években bírtak, nem fért meg egy központosított, egységes monarchia eszméjével. Ez volt az oka annak, hogy az aulikus konzervatívek, élükön Dessewffy Aurél gróffal, később Apponyi György gróf kancellárral, irtó politikai hadjáratot indítottak a vármegyei autonómia ellen. Ezzel Eötvösök és Szalayék abba a kényelmetlen és kétértelmű helyzetbe jutottak, hogy a municipalizmus elleni sajtóharcokkal voltaképen a kormány malmára hajtják a vizet. A szabadelvű ellenzékéből többen meg is támadták e miatt a centralistákat s azzal vádolták őket, hogy szakadást idéznek elő az oppozícióban. Szalay szokott száraz világságával és szabatos megjegyzéseivel innen és túl siet kiigazítani a tévedéseket: «Mi nem sírunk a megyék vis inertiae-jének mauzóleuma fölött — úgymond — de azért az új tevékenységet (az administratori rendszert) sem fogjuk megtapsolni s nem Pliniusaivá lenni mindaddig, míg a parlamentáris rendszer tiszta formáiban nem nyilatkozik.»¹ A centralisták politikája és sajtóvállalkozása tehát meglehetősen elszigetelt maradt. Erre vonatkozik Trefort egy levele is, amelyet 1844. június 20-án írt Szalayhoz: «Ha az új hírlap most népszerűtlen, ez Isten neki, nagyrészt igen természetes, de ha a jövőben sem tehetend szert a népszerűségre, ha mi nem fogunk birni eszméinkkel keresztülhatni, az jele, hogy ez ország okosabb politikára nem érett s hogy itt a parlamentáris reform nem eszközölhető.»² Maga Eötvös is elismerte, hogy tisztán irodalmi szempontból az új Pesti Hírlap talán nem felelt meg minden követelésnek. A tömör, csaknem lapidáris irály, melyben Szalay cikkeit szerkesztette és fejtegette a politikai tudományok józan elméleteit, nélkülözte azon könnyűséget, mely a hírlapirodalomban kívántatik.³ Csakugyan, Szalay jobban szeretett essayt vagy könyvet

¹ Pesti Hírlap 1846. febr. 5.

² Szalay Imre, Visszaemlékezés Trefort Ágostonra, 18-19. 1.

³ Eötvös i. m. 225 l.

írni, mint vezércikket. De a polémiában senki sem fejtett ki nagyobb kombattáns erőt, élesebb gúnyt, kérlelhetlenebb analízist, az ellenfelet megsemmisítő kacajnak kitevő szatírát. Még Dessewffy és Széchenyi sem. Bekscics szerint a német alaposság és a francia szellem sehol sem egyesült teljesebben, mint e polémiákban.¹

Szalay értett azon művészethez, hogy tárgyával szoros összeköttetésben levő mozzanatokot abba belevegyítsen, melyek az olvasót váratlanságuk miatt meglepik, de a megértést az analógiák vagy az ellentétek szerencsés felhasználása által megkönnyítik. Látszott minden sorából, hogy azokat nem rázza ki ujjaiból azon játszi könnyűséggel, melyet Dessewffy-nél vagy Kossuth-nál tapasztalunk. Gonddal és igyekezettel állította össze mondanivalóját anélkül, hogy valaha az erőltetés nyomait viselnék magukon. A követek tábláján való szereplése, ahol Korpona város mandátumával jelent meg 1843-ban, szintén a juste milieu jegyében folyt le. Mint a polgári rend képviselőjének, amely osztály 1848. előtt csaknem súlytalan eleme volt a politikai társadalomnak, egészen világos fogalmai voltak a harmadik rend egyeztető, az ellentéteket letompító hivatásáról. A közügyeknek ugyanazon fejlődését várta a «rőf és mérleg» nemességétől, amelyet az a júliusi forradalom után Franciaországban Thiers és főleg Guizot alatt betöltött, akinek életrajzi vázlatában azzal a szerinte legnagyobb elismeréssel adózott, hogy «az eszmék empyreumából tért által a tények mezejére.»² Nem akarom így szólni az országgyűlésen 1843. szeptember 27-én — hogy teremtsék egy új osztály, számtalan heterogenitásaink öregbítésére; hanem szivemből óhajtom, alakuljon oly osztály, mely a többieknek szögletességeit lesimítsa . . . Nincs többé szó néhány városi votumnak rehabilitációjáról, hanem szó van egy új elemnek a törvényhozásba befogadásáról. S ezen elem, mert a jelen szükségeknek, a kor követeléseinek tolmácsa, az időnek nagy kémiai processusában a többieket fel fogja olvasztani.³ Egyébként a követek tábláján elhangzott nyilatkozatai többnyire rövidek voltak, mint Mirebeau

¹ Bekscics i. m. 56. 1.

² Szalay, Státusférfiak és szónokok c. művének Guizotról szóló fejezete.

³ Csengery i. m. II. 221. 1.

rögtönzéseit. Csak a nagy kérdéseket támogatta vállával, úgy hívén, hogy a kisebbségek önként indulnak azok után: mint Jefferson írta Franklinról és Washingtonról. Beszédei alkalmából «kissé fátyolozott tekintetéből és mély hangjából mintha egy jobb világnak a szózatát hallaná az ember».¹ Szalay, mint politikus, ha nem is tartozott ama férfiak közé, akiknek a nevét a népszerűség örökzöldje koszorúzza, de már első föllépésétől fogva a választottak egy kis csapata hódolt az ő egyéniségében a fenkölt erénynek, a feddhetetlen becsületességnek és a mocsoktalan fényű dicsőségnek és nem kételkedünk abban, hogy neve meg fog dicsőülni a következő nemzedékek felszaporodott tiszteletében.

A centralisták politikai küzdelmeiben való részvétele szembe állította Kossuth-tal és a municipalizmus híveivel. Szalay és Kossuth között a politikában nem csak vérmérsékleti, taktikai és elvi különbségek voltak s a kettejük viszonyában mindig maradt valami kesernyés üledéke annak az elfogultságnak, amelyet Kossuth éreztetett vele szemben a Pesti Hírlap átvételének alkalmával. Ha Szalay az elvekben radikálisabbnak mutatkozott is Kossuthnál s mint doctrinairenek kárhozzátnia is kellett azt a felfogást, amely a politikát az exigenciák tudományának nevezte, a gyakorlatban megmaradt viszont józan gubernamentálisnak és az ellenzéki pártvezérek között mindenha inkább hajlott Deákhoz, mint Kossuthhoz. O'Connelről írt tanulmányában kifejtette, hogy az ellenzéknek arra kell törekednie, hogy kormányra jusson s ennél fogva az ellenzés erőművein kívül még kész kormányrendszerrel is kell birnia, «melyet siker esetében alkalmazhasson, mert az ellenzéshez más, a kormányzáshoz ismét más eszközök kívántatnak». A politikai possibilitás eszméje utóbb teljesen a Deák-párt hívévé tette. Egyelőre azonban az új alkotmánynak, melyet ő és barátai formuláltak, hézagain a forradalom árja rontott ki, mely elsodorta az embereket úgy mint tanaikat, a municipalistákat ép úgy, mint a centralistákat, a kezdeményezőket és formulázókat egyaránt.² A mondottakból önként következik, hogy Szalay csak az elvekben csinált *tabula rasat*, ellenben soha sem volt úgynevezett forradalmi jellem. 1853-ban ezt írja Szemeré-

¹ Beöthy Ákos i. m. 111. 230. 1.   ² Csengery i. m. II. 294. 1.

nek: «Más népek és nemzetiségek remélhetek és remélhetnek holmit a forradalomtól; a mi állásunk, a magyar faj állása 1848. elején is olyas volt, hogy a revolúciótól józanul csak *extra possessoriumba* helyezést várhattunk; törjön ki most egy újabb forradalom, ez nem fogja a magyart vissza a nyeregbe segíteni: a szupremácia a szlávásra száll. Szövetséges közép európai és aldunai demokratikus álladalmakat nem fog látni e században s gondolom, a jövőben sem az emberi szem.¹ Az emigrációban még inkább eltávolodott Kossuth-tól, aki az ötvenes évek elején egy dunai konfederáció «tév-eszméjében» révedezett. Különb en elismeri, hogy Kossuth nagytehetségű ember, nagy szónok, ha úgy tetszik, egy mágusz, de tagadja, hogy igazi államférfi és igazi nagy ember. Az utóbbi cím szerinte csak oly gazemberekkel szemben illeti meg, akik a bécsi kormány zsoldjában írtak ellene. Ha azonban Kossuth nem az a nagy és nemes egyéniség is, akinek a világ tartotta, de mégis a magyar forradalom kizárólagos inkarnációját látják benne s vele együtt valamennyiüket el fogják ítélni.²

A módszeres történetírásra való átmenet gyanánt tűnek fel azok a nagy szónokokról és államférfiakról készült portraitjai, amelyeket Bürke és Macaulay hatása alatt és modorában írt és amelyeknek olvasása ama korszak politikai műveltségéhez tartozott. Ezen történeti arcképek fényes és fellengző leírásai, tágas és mély általános nézetei, tételeihez alkalmazott záradékai s az életrajzi vázlatához simuló rekonstruktív elvonásai miatt méltán voltak népszerűek és olvasottak. A jellemrajz reliefjén az ő keze alatt egyszerre szembe-tűnik az illető egyéniség uralkodó tehetsége. Céljához képest a rajzolt egyéneket rendszerint egyetlen attitűdében rögzíti meg. Mirabeauról például oly arcképet festett, mely még ma sem igényel javítást vagy kiegészítést még részleteiben sem. Szerinte Mirabeaunak, illetőleg az ő államférfiúi működésének két oldala van: a komiciumokat föl villanyozó tribunusi szemsugár, az öldöklő fegyverré vált élőszónak erőszakos kezelése s ennek tőszomszédságában folytonos törekvés fékentartani a népszenvedélyeket, melyek szavára vetettek lángot. E művekben stílusát általában nem annyira erő és hibátlanság,

¹ Szalay Gábor i. m. 230. 1.

² U. o. 158. 1.

mint inkább finomság, urbanitás, elmés bőség és csaknem voltairi világosság tünteti ki.

Tudnivaló, hogy Szalay nem indult történetírónak. A kényszerű tétlenség, a száműzetés otiuma tette azzá és bontotta ki azon képességeit is, amelyek helyzeti energiák gyanánt szunnyadoztak benne s amelyek a szabadságharc nagy kataklizmája nélkül valószínűleg örökre elvesztek volna a nyilvánosság számára. Valóban Bosseutvel bámulnunk kell a gondviselés fenséges alchymiáját, mely a rosszból is kivonja a jót. Az volt eme szívós akarat legcsodálatosabb lendületeinek egyike, hogy élete ivének lefelé hajlásakor is képes volt új irányba terelni pályája vonalát és pedig oly irányban, amelyet hazája jövőjére legnagyobb fontosságúnak tartott. Szalay László felocsúdva a rettentő bukás okozta kábulatból, új munkához kezdett. Pedig levelei tanúsítják, hogy szörnyű lelki állapotban volt és szinte elsülyedt a kétségbeesés'örvényében. A világgal úgyszólván csak pantheisztikus érintkezésben volt.¹ Ámde nemsokára összeszedte magát. Egy összemolott világ romjai között a régiségkutató szenvedelmével és gyuladásoktól ment szemszervezetével szemlélődött azon, ami a magyar föld nagy tektonikai forradalmából épen maradt. Mint egykor Machiavelli az elbukott Firenze holtteteménél, akképen állt Szalay László is hazája függetlenségének komor ravatalánál, az orvos szemével fürkészve a halottat, hogy megállapítsa a kimúlás rejtélyes okát. Az volt a kérdés, hogy szervi-e a baj, vagy csak tüneti?

«Tanulmányozni fogom nemzetünk történetét — írta volt Eötvöshöz — hogy lássam, lehet-e még reményelni? A nemzetnek tulajdonai egy esemény által nem változhatnak meg, azért egész múltja az, miben jövőjének kulcsát találhatjuk. Tudni akarom, mi vár reánk, hogy meggyőződve nemzetünk hivattatásáról, új erővel fogjunk munkához s elkövetett hibáinkat jóvátegyük, vagy azon meggyőződéssel haljunk meg, hogy a magyarnak úgy sincs mit keresnie a világon.»² Szalay föllépéséig történettudományunknak az volt a gyöngéje, hogy nagyobbbrészt szobatudósok, céhbeli glossátorok vagy papok művelték, akik kívül állottak az élet pezsgő elevelenségén és az állami és társadalmi viszonyokat csak a holt

¹ Szalay Gábor br. i. m. 153. 1.

² Eötvös i. m. 234. 1.

betüből ismerték. Az első vérbeli történetírói egyéniség, Horváth Mihály is kiváltkép elbeszélő historikus volt, aki épen a múlt iránt való lelkesedésénél fogva képtelen volt pártatlan lenni, különösen ott, hol a nemzet valódi vagy képzelt dicsősége forgott kérdésben. Virág Benedek és Jászay Pál kísérletei után, amelyekben először látjuk az események csoportosításának művészi igyekezetét, Szalay az első történetíró, aki nemcsak historizál, hanem filozofál is, aki a magyar múlt nagy arányú syntéziséhez fogott, aki előtt a történelmi egyéniség már valamennyire a felhalmozódott érzések és tények eredménye is, amelyekben azonban az ő felfogása szerint az erkölcsi világrend örök törvényének kell megnyilatkoznia. Szalay László valóban az élet mesterének tekintette a történelmet s annak szánta munkáját is. A nemzetek lelkét oly históriai képződménynek látta, mely benső természetének megfelelő irányban fejlődik s ettől csak az erőszak térítheti ki hosszabb-rövidebb ideig. Szalay történeti felfogása szerint nem lehetett fatalista s nem tagadhatta meg az egyéni akarat hatását az emberiség sorsának irányításában. Ha művét determinista elvek alapjára helyezte volna, nyilván nemcsak az emberi akarat szabadságát kénytelen az események csoportosításából kizárni, hanem elutasítani magától a magyar nemzet históriai erőfeszítéseinek erkölcsi és eszményi motorait és kikapcsolni történeti koncepcióját egész nemzedékének spirituális világnézetéből. Annak ellenére azonban, hogy terve szerint történeti munkájának a nemzetnevelés egyik tényezőjévé kellett válnia, a históriát mégsem tekintette alkalmazott tudománynak. Mert ha a történelemben nem is talált a természettudományok törvényeinek igényeivel jelentkező szabályokat: de mégis rá kellett akadnia bizonyos normákra, a tényeknek bizonyos kereteire, az okoknak és jelenségeknek bizonyos csomópontjaira, amelyek bizonyos ritmust, művészetet és tudományosságot kölcsönöztek elbeszéléseinek és leírásainak. Józan, logikus elméje megriadt az eseményeknek ok nélküli szétmállásától, a vak véletlennek, mint történeti erőnek elismerésétől. Kiváló tempóérzéke ellenkezően oly ténykapcsolatokat is képes tetszetőssé tenni, amelyeket mi nagyon is távoliaknak és különbözőknek látunk, anélkül, hogy eljárását önkényesnek mondhatnánk. Szalay szerint pl. az Árpádok idejében a nem-

zeti erő egyetlen letéteményese a nemzeti uralkodóházban exponált királyi hatalom volt. Ahogy a királyválasztás esetről-esetre ingadozásba hozta a nemzeti erőnek ezt a hatványozott gócpontját, a hatalom súlypontja lassankint áttolódott az országgyűlésekre s innen a Habsburgok állandó beolvasztási kísérleteivel szemben a vármegyék bástyaiban, a souverainitás ezen parányaiban vonta meg magát.

Egészen tisztában volt feladata nehézségeivel. Svájci száműzetésének magányában sokat tépelődhetett, elmélkedhetett, de a rendszeres tudományos foglalkozást nemcsak eszközeinek fogyatékosága, hanem — mint leveleiből látjuk — emésztő nosztalgiaja is gátolta. A munkához való erejét és kitartását úgyszólván teljesen saját lángoló énjéből merítette, ott élvén két sűrű felhő között, a multat borító feledés és a jövőt elfedő bizonytalanság között. Történeti munkásságában egyaránt áhítva a művész és a tudós babérját, meg volt fosztva attól, hogy szokott tüzetességéhez és alaposágához híven, mélyítse kutatását és szélesítse módszerének körét. Levéltárhoz alig fért, holott a magyar história anyagának legnagyobb része még levéltárak és múzeumok nekropoliszaiban volt eltemetve. Fejér Codex Diplomaticusán és a jezsuita történetírók gyűjteményein kívül alig állott rendelkezésre egyéb kútfő. Ismételt kérése dacára sem engedték meg neki, hogy a bécsi levéltárakban kutatásokat végezhesen, mert az Akadémiához küldött külügyminiszteri leirat szerint, «Szalaynak előbbi szereplése és irodalmi termékeinek szelleme kérelmének megtagadását szükségesnek láttatják».¹ Ő maga sem hitte, hogy az ötvenes évek elején már elérkezett volna az az idő, mely «az eseményeknek megfelelő művel gazdagíthassa irodalmunkat; az anyag, amelyből készül, részben még az aknákban van, hova minduntalan le kell szállanunk, hogy szükségünket fedezhessük s itt is, mint egyébben, míg a munkafelosztás elve nem vétetik teljes alkalmazásba, a dolgozó felváltva kézműves és művész tartozik lenni.»² Szalay célja első sorban azonban nem is volt tudományos, hanem pedagógiai. A nemzetnevelés kézi könyvének

¹ Szalay Gábor tanulmánya a B. Szemle 1913. évi. 223. 1.

² Szalay, „Magyarország tört. 1. k. Előszó.

szánta művét. A politikai doctrinairból történetírói doctrinair lett.

A helyzetben, viszonyaiban gyökerező e tudományos előnytelenségeket azonban fényes tulajdonságaival ellensúlyozta. Eötvös azt írja róla, hogy soha lángész több szorgalommal nem párosult, soha képesség, mely az események tömkelegéből az eszmét levonja, s a tudós pontossága, mely az egyes események legkisebb részleteit fürkészi, egy emberben annyira nem egyesült.¹ Nem extensive, hanem intensive dolgozott. Mert minél szűkebb volt a látóköre — írta Csengery — a testi világban, annál terjedtebb az eszmék régióiban látatára.² S itt, hogy saját szavaival folytassuk a hasonlatot, amit tisztán látni akart, az be van szegélyezve, mint rámájával a kép, mint horizontjával az idő. «Nebelgés és kétes színekrei bomlás nem zavarja felfogását.» Emellett a magyar történelmi alkotmány labirintusaiban semki sem volt tájékozottabb nálánál s főleg itt tanúsította szellemének túlnyomóan pozitív irányát, mely a tények józan felfogásából indult ki.³ Mások tudhatják jobban, hogyan kell valami népszerű történetet elmondani; mások a képzelet ragyogóbb alkotásaiban gyönyörködhetnek, de senki másról nem lehet állítani oly mértékben, mint róla, hogy az események pragmatikai összefüggéseiben alig téved és részrehajlatlan ítélete sohasem ingadozik. Legnagyobb történelmi munkájának olvasása közben az a benyomásunk támad, hogy nem érthetünk ugyan egyet minden következtetésével, de elmondhatjuk, hogy bizonyítékainak előadásában alig találhatunk hézagot.

Már az előszóban kicsendül a szerző politikai hitvallása. Abból indul ki, hogy Palacky, a csehek nemzeti történetírója, a magyarok letelepedését a legnagyobb szerencsétlenségnek tartotta, mely valaha a szlávokat érte és kiemeli, hogy e földön csak a magyarnak sikerült egységes álladalmat alapítania. A magyar előidők, őstörténelem, eredet, vándorlás, honfoglalás kérdése nem nagyon izgatja s munkája igazában ott indul meg, ahol a magyar az európai népek társaságában mint új politikai elem jelentkezik.

¹ Eötvös i. m. 236. 1.

² Csengery, Pesti Napló 1854. febr. 2. sz.

³ Flegler, i. m._38. 1.

A politikai történelem, illetőleg a történelem politikája az ő igazi területe, amelyen biztosan jár-ke, kalauzol és magyaráz ösztönei és adatai után. Stílusának nemes nyugalma, egyszerű méltósága különösen illik a régi jogelvek, az intézmények és politikai kombinációk ismeretetéséhez. Sok kutató historikus — úgymond Kemény Zsigmond Szalay művének első kötetéről írt bírálatában — kőművesként a zöld réteg és omladék por közül kiásott kődarabokon csak köveket lát; míg a művész azokon építészeti stílt fedez fel s egy meghajlásból vagy szögletből egy boltívet állít össze oly arányokkal, mint egykor létezett.¹ Neki, aki századok életét az intézmények fosszilis lenyomataiban szemlélte, nem tetszett a nemzeti gloire és nagyralátás történetírása és ettől higgadtsága és igazságossága mindvégig megóvta épúgy, mint a nacionalista kicsapongásoktól. Az volt a meggyőződése, hogy veszendőbe kell mennie az olyan rendszernek és politikának, mely egy nemzetnek túlnyomóan eszményi és hősies magatartására van építve, mert az emberiség fogyatkozásai ily feszítést nem bírnak el. Seholy sem keres és talál felt nélküli eszményt. Világos előtte, hogy a jó és a rossz a legváltozatosabb vegyületben működik az emberiségben, hogy a legzseniálisabb terv is megbukhatik leküzdhetetlen akadályok miatt, valamint sikerét a körülmények kedvezésének is köszönheti. Mmt a hegelianus filozófia ismerője vallotta, hogy die Weltgeschichte ist das Weltgericht. Mindig az erkölcsi igazság pedesztálján állt. A bűnt nem kevésbé feketének látta azért, mert sikert ért el s a letiportak jogait az erőssel szemben hangsúlyozni meg nem szűnt.

E feddhetetlen erkölcsi világszemlélet, melyet a politikában is érvényesített, olykor mintha kissé merevnek és dogmatikusnak tetszenék. Úgy látszik, hogy munkája pedagógiai célgondolatának helyenkint ott is engedményeket tesz, ahol mint az erdélyi politika rajzában, tiszta, tömör elméje nem láthat egyenesen a politikai mesterkedéseknek ama klasszikus területén, ahol a görbe utat tartották egyenesnek. Tévesen Ítélt meg például Martinuzzit, aki minden kitűnő szellemi tehetsége mellett is «soha sem tudott túl-

¹ Kemény Zsigmond cikke, Pesti Napló, 1853. febr. 12.

menni a becsvágyó cselszövények határán«. De viszont ő az első történetíró, aki érdemeihez méltó polcra helyezte Bocskay alakját.

Szalay könyvének vannak oly ragyogó fejezetei, amelyeket a jövő történetírás bármennyire tökéletes módszerrel sem fog elhalványítani sohasem. Szent István renszereinek bomlását ecsetelvén, azt az igazságot fejt ki, hogy az anarchikus állapotokat nem szabad mindig magukban véve a meglevő baj közvetlen kifejezéseinek tekinteni; ezek ugyanis sok esetben a jobb állapotnak előzői, mely mégsem fejlődhetett ki teljesen. Hunyadi János húsz évi tevékenységéről megállapítja, hogy vállalataiban gyakran túlfeszítette az íjját: a Várna elleni vonulás, mely a visszavonulási vonalától eltávolította, valamint később a Balkánról a Rigómezőre való kanyarodás csaknem rejtélyes. A Jagellók korának sülyedésére oly szavakat talál, amelyeknek ereje Tacitusra és Saint-Simonra emlékeztet. Mérges, dögvészes lehellet vonult át a felsőbb körök életén és csak egyes gránitjellemek, amelyek néha-néha felbukkantak a népelet céltalan dulakodásából, mutatják az egészséges, romlatlan erőt, amely a népből mégsem sorvadt ki. Az uralkodóházat politikai múltjának elemzésében azzal vádolja, hogy a tékozlás, romlottság, szerencsevadászat durva és finom kortúrokban az udvar környezetéből nyúlt le a mélyen fekvő rétegekbe s az erkölcsi emelkedés nagy-szerű pillanatai nem voltak képesek e háló szálait elvágni. Zrínyi Miklós nagy tervei közben csalódhatott a dolgok valódi helyzetében, nem kevésbé csalódhatott a nemzeti erők összegyűjtésének lehetőségében, de semmikép sem csalódott az udvar titkos gondoltában, melynek semmi sem volt inkább akarata ellen, mint Magyarországnak önerejéből való felszabadulása. Szemére vethetjük, hogy elhanyagolta a közgazdasági szempontokat s hogy egészben véve ideológus volt. Mert művészi feladatot is vállalt, az anyag feldolgozásában nem volt képes megtartani a történész köteles inkognitóját és személytelenségét. Szalay, a történetíró közém és a dolgok közé áll. Nem látom mindig aényt, hanem annak csak elbeszélését, egyéni színezését. A szónoki és egyéni burok, mellyel az elbeszélés eltakarja a nyers valóságot, sokszor nem marad el és magát az igaz-

ságot csak közvetve tapinthatom. Azt is megengedjük, hogy nézetei és ítéletei alighanem a kútforrások elégtelensége miatt itt-ott revízióra szorulnak. De a hazai történelem architektorának műve nem is ezekért érdemli ki a halhatatlanság borostyánját és szerzője azt a dicsőséget, hogy mint a történetírás mesterének lábainál egy egész nemzedék mint alázatos hallgató hallgatta tanítását. Töredékben maradt meg nagy oeuvrejének hiányaival ő volt leginkább tisztában. Hiszen még élete utolsó éveiben is fokozott figyelemmel fordult a délszláv népek története felé. Hajthatatlan igazságérzete s a magyar kérdésnek a jövőben balkáni vonatkozásokkal való megbővülése egyaránt ösztönözte arra, hogy a szláv történetírás elfajulása és fantasztikus nagyzásai ellen fölemelje az objektív történelem tiltakozását. De ebbéli terveit ép úgy keresztülhúzta a halál, mint ahogy megakadályozta élete nagy munkájának befejezésében is. Az ötvenes évek párás hajnali szürkületében írta Fleglernek: «A mi szemünk, az én szemem legalább is, le fog zárulni, mielőtt nappal lesz ismét: a hajnal pirkadására még sokáig nem gondolhatunk». Ama homályos, claire-oscure színekbe összefolyó, bizonytalan időszakban írta ezt a szomorú levelet, a reményhez hasonló megbánás ama lelkiállapotában, amely kissé lankadtan, kiábrándultan gondol vissza a szabadságharc csodálatos deliriumára.

Ahogy kihullott kezéből a toll, nem érthette meg ama korszak beköszöntését se, amely Deák vezetése alatt végre valahára annak a politikai racionalizmusnak diadalát jelentette, amelynek előkészítésében Szalaynak előkelő szerepe volt. Ekép politikai élete ép úgy torzóban maradt, mint történeti munkássága. De eszméi nem vesztek el nyomtalanul, tovább csíráztak, tenyészték és részeivé váltak politikai műveltségünknek és történelmi fogalmainknak. Kora óta sok dologra új fény derült. De bizonyára nem volna illő dolog, ha napjainkban valaki, aki az ő vállain emelkedve messzebb lát, mint Szalay láthatott, árnyékot borítana nevére. Hiszen tudjuk, hogy folyvást új tények halmozódnak fel, hogy szüntelenül új adatok kerülnek napfényre, hogy a kritika folyton szigorúbb lesz s hogy nemcsak az eszmék, hanem a dolgok szemlélésének módja és divatja is változik minden koral. Tudjuk, hogy minden

emberöltő megkívánja, hogy a tények a maga ínye szerint öltsenek új alakot, megkívánja, hogy őseinek történelmét a maga szempontjából írják meg. Bizonyos azonban, hogy nagyon kevesen fejeztek ki oly nagy és mély igazságokat oly mesterkéletlen és szerencsésen választott szavakban, amelyek hatásuknál fogva politikai és történeti tudományunk közhelyeivé váltak, mint Szalay László. Ha még egy búcsúpillantást vetünk e termékeny, gazdag és fenkölt életre, valami szimbolikus tényt kell látnunk abban, hogy Szalay a magyar múlt avarján az 1705. esztendővel jelzett határkőhöz jutott el. Könyvét a magyarság életrealósága mellett való érvelésnek szánta. És ime, a Gondviselés különös akaratából odáig jutott el, ahol a magyarság fizikai és erkölcsi ellenálló képességének hullámhegyére érkezett fel; a Rákóczi szabadságharcának zenitjét jelentő szécsényi országgyűlésig. A kurucok erőfeszítésére kedvező körülményeknek erről az ormárol nagy perspektívát, nagy lehetőségeket és nagy reményeket sejtető kilátás nyílt a középkori Magyarország és a független államiság jövődjének árnyékszerű körvonalaira. Kemény Zsigmond szavaival veszünk tőle búcsút: «Műveinek olvasása által az élemedett kornak annyi élvezetet nyújt, amennyit a fiatalnak, s tiszta, átlátszó rendezéssel a műértő, a tények kiválasztásával és megbíráásával a szakembert, politikai higgadt szellemével a státusférfiút, és tömött, szabályos, emelkedett irányával mindazt, ki nemes, ki művelt izlésű, meglepi és magához vonja».¹

¹ Pesti Napló 1853. okt. 12.

ANDRÁSSY GYULA, MINT TÖRTÉNETÍRÓ.

A POLITIKÁBAN alig vannak örökérvényű igazságok vagy törvények, mint az esztétikában. A jelen ugyanis a múlt életkörülményeinek alenyomata, amelyre új benyomások és új erők lassú munkával új képet festenek és előkészítik a jövő alakulását. A nemzeti fejlődést tovagördítő erők szekuláris kicserélődésének és mozgásának folyamata azonban bizonyos állandó körülmények által kiásott mederben megy végbe, amelynek földrajzi határai közt egyes politikai elvek történeti sarkigazságokká kristályosodnak. Léteztek-e ilyen politikai törvények a tizenhetedik század magyar történetében és ha voltak, minő oksági viszonyba lehet hozni ezeket a tényekkel és azoknak genetikai gyökereivel? PAndrássy történeti elmékedéseinek harmadik kötetében válaszol ezekre a kérdésekre, amelyek az időszak eseményeinek örvénylésében egyúttal oknyomozását teszik Magyarország fenmaradásának és alkotmányos szabadságának. E kapcsolatok mérlegelése a legfinomabb tapintatot és a bölcsész szellemének a dolgokba való átvetítését követeli, mert a lehetőségek itt kimeríthetetlenek. A rendszeres forrástanulmányok mellett, a tények bonyolultságában csak a művész és az államférfiú ösztöne találja meg a kauzalitás ormára vezető utat. Kivált az utóbbi, mert a magyar politikusnak számvetései közben a jelen időben is azoknak a történeti hatalmaknak eszméivel és örököseivel kell kalkulálnia, amelyekkel szemközt állt Bethlen és a Rákócziak korában. Innen van, hogy Andrássy az éles szögből fölvetett képein nyilvántart minden árnyalatot. Hangulatokat és törekvéseket hajszálnyira részletez; e részletek klasszikus összeszűrődésében látjuk a logikai csoportosítás és rendezés erejét, amely az analízis mögött a következtetések és megállapítások tömbjeit halmozza föl. A művész viszont kemény történeti ábrákat vés ki, majdnem epigrammatikus

élel és hasonlóan finom ezüst fonalból verte ki a centrális jelentőségű eseményeket is. De ugyanekkor feltámad benne az értékelő is, aki a művész munkáját bírálva kérdi: mit jelent mindez? Van-e az egyénnek mélyebb értéke, az eseménynek további vonatkozása?

Andrássy jellemrajzai és történeti megállapításai csaknem ugyanazon mély hatásokat ébresztik az ember lelkében s csaknem ugyanolyan titokzatos billentyűk tökéletes zenei visszahatását rezegettik meg, amelyet a természetkutató érez át egy új törvény meglátásának sugárzó tudatában, vagy amit mindannyian észlelünk magunkon a görög márvány boldog romjai között. A tiszta és abszolút művészet mégis rokonszenvesebb nekünk ott, ahol az ihlet étherikus tétovázásából és hűvös, szinte éles tökéletességéből átszivárog a művész alanyiségének kiömlése, ahol az ecset finom szörpamacsja sejtetni hagyja az egyéni intuíció gyöngéd árnyalatait. Andrássy művéből átvesszük most azoknak a történeti alakoknak jellemzését, amelyen kiérezzük az ő hangulatának diszkrét átverődését s amelyekkel való foglalkozás közben mintha a saját erős és fegyelmezett képzelete felkavarta volna az ő legutolsó politikai emlékeinek urnáját.

Valódi nagy emberekkel foglalkozni — úgymond — mindig érdemes, még akkor is, ha sikereik és alkotásaik nincsenek arányban nagyságukkal s mert pályájuk sikertelensége jellemzi korukat. Két férfiút választ ki a XVII. század magyar alakjai közül, akiknek egyénisége és politikája a magyar szellem nagy drámáját az egyéni elbukásban mintegy konkrété véste s akiknek jellemzésén észre kell vennünk az együttérző lélek megilletődött futamait. Esterházy Miklós nádor és Zrínyi, a költő is azon a helyes középúton jártak, amelyen oly nehéz a tömegek rokonérzését megszerezni s oly bajos eredményhez jutni. Holott felelős államférfiúnak semmi sem okozhat nagyobb szenvedést, mint nagy állása és nagy felelőssége, ha nem követheti saját politikáját.

Esterházy nádor az erős meggyőződés embere, kit nem felületes és változó impulzusok irányítanak s az ő meggyőzésének nem volt árjegyzéke mint Bethlennek. Komoly tudományokra épített és végig kigondolt politikai rendszere van. Kemény pártember, mint korában csaknem mindenki.

Nem oly nagy író, mint Pázmány, nem oly kitűnő diplomata, mint Bethlen, de művelt és előkelő politikai fő, önálló „nézetekkel. Nem sphinx, mint Martinuzzi, hanem egy közismert politikai iránynak becsületes képviselője. Politikai alaptételét egyik levelében úgy fogalmazza meg, hogy «eszeveszett bolond az, aki azt tartja, hogy valami magányosan való fejedelemség ezt a hazát és nemzetet megtarthatná.» Legnagyobb és legérettebb gondolata az volt, hogy a *maradék* nemzetet szervezni kell s a fegyelmezett magyar erők összességével a török ellen kell fordulni. Száraz eszével ellensége volt minden nagyralátásnak és föllengésnek; szüntelen harcban állott Bethlennel, Rákóczival, Pázmánnyal, de pályájának estéjén lényének kifürkészhetetlen mélyében oly sötét elváltozások mentek végbe, amelyeket akarátának és az ő erélyét is túlhaladó történeti hatalmaknak folytonos viaskodása hozott létre. Az ő szívében is megkondította a harangot Pázmány, amikor századok tragédiájának főokát megjelölván, ezt írta: «A mi nyomorult nemzetünknek szerencsétlensége, hogy oltalomtól majd annyit kell félni, mint az ellenségtől.» Esterházy, aki fényes pályát futott meg s akit az aranygyapjával is feldíszítettek, keserű csalódással szállt sírjába. Megbukott — írja Andrassy — ámbár, sőt talán éppen azért, mert azt akarta, ami a királynak és nemzetnek egyaránt a legtöbbet használt volna s mert a középúton járva, olyan politikát tanácsolt, amely sem a királynak, sem a nemzetnek nem elégítette ki minden ambícióját. Önmérsékletet prédikált, igazat mondott mindkettőnek. Ők azonban, mint rendesen, a hízogókat szerették vagy legalább azokat, akik természetes ösztöneiknek megfelelő eljárást javasoltak nekik. Nem bírta megszüntetni az idegen befolyást, tehát nem tudta megakadályozni Bethlen és Rákóczi mozgalmait sem. Azokat a vasabroncsokat, amelyeket Bocskay fegyvere sem birt összetörni, az ő érveinek sem sikerült szétzúzni.

A nagy ember egymagában nem képes nagy korszakot alkotni, ha hiányzik mellőle a méltó társadalom. Ez volt az oka annak, hogy a magyar történelem avarján termelt legkivételesebb magyar energia, a XVII. század Zrínyijének tehetsége felhasználatlanul vagy egy töredékében kiaknázva emésztődött fel. A tűz, a *feu sacré*, amelynek az volt a rendeltetése, hogy nemzedékeket lobbantson nagy tettekre, elham-

vadt a maga perzselő, roppant, elszigetelt kilobbanásában. Noha Zrínyi ép oly guvernamentális szellemű volt, mint szigetvári őse, az egyedül korrekt, nemzeti és dinasztikus politikájának, az ő érvényesülésének útja azonban mégis torlaszokkal volt elborítva, amelyeket sohasem tudott elhárítani. A nemzeti erők szervezéséről neki sokkal szabatosabb és egyúttal messzehangzóbb fogalmai voltak, mint Esterházy nádornak. Nagysága abban áll, hogy minden szava igaz s hogy azt, amit mond, akarja is, sőt képes is végrehajtani: átérezte vezéri hivatottságának illetékességét s azt, hogy az ő egyéniségében századok nemzedékének szüksége és képessége sűrűsödött össze. Tragikuma annál irtózatosabb, mert sem a nemzet, sem az uralkodó nem veszik igénybe a Gondviselésnek Zrínyiben adott ritka ajándékát. Hiába mennydörögte a nemzet erkölcsi újjászületésének mindennél lényegesebb dogmáját; hiába jelölte meg az akkori politikai helyzet amaz archimedesi pontját (a török *áfumban*), ahonnan ki lehet lendíteni a saját keserű levéből ezt a magyar glóbuszt; hiába hirdette a látnoki állapot szent deliriumában, hogy a látóhatáron már gyülekeznek az elkövetkezendő istenitélet villámai; hiába sürgette az általános védkötelezettséget és ennek a szervezendő nagyszerű néphadseregnek nemzeti szellemmel való telítését; hiába harsogta, hogy *ihon a halálos veszedelem, ihon az emésztő tűz. A magyar társadalom nem érezte a válságot és a Zrínyi szavát elnyelte a rettenetes részvétlenség sorvasztó köde fönt és lent egyaránt. Midőn a kormány fél a nemzet megszervezésétől, magános ember nem képes legyőzni a rendi társadalom önzését. Ezalatt az átoksúly alatt roskadt össze ő is: a kor fogyatkozásai bénították meg erejét s ezért kellett bekövetkezniök azoknak a gyászos időknek, amelyeknek pusztításaiból egy az övéhez hasonló nemes lélek, II. Rákóczi Ferenc Golgothája váltotta meg a nemzetet. Anélkül azonban, hogy azon magasságra bírta volna emelni hazáját, ahova eljutott volna, ha Zrínyi terveit siker koronázza. Zrínyi bukása teszi érthetővé — így következtet Andrassy — hogy a dinasztának a mai napig nem sikerült a katonai erőnek azon maximumára szert tenni, amely népeitől kitelik. íme, az eseményekből egy legmaibb problémává átlendült tanulság, amelyben a múlt a jelenbe olvad fel s a hisztorikus megállapításain a gyakorlati államférfiú gondolatai verődnek vissza.*

Andrássynál, vállalt politikai iránya miatt és talán annál-fogva, mert rendkívüli érzékenységén és fejedelmi Ízlésű intellektusán az események mélyebb érzelmi barázdákat szántottak, mint bárkinél; fölismerjük e halk és finom melankólia redőit, amelyek átszivárognak, szinte átrezegnek stílusának nemes nyugalmán.

Érezzük, hogy fájnak neki a magyar századok s ebben a magyar világban az, ami töredék, szárnyaszegettség s az is, ami belsőleg, észrevétlenül, elvérzett. A Miklós nádorok, a költő Zrínyiek s az ifjabb Andrássy Gyulák világa ez. Valami szerény, édes és csendes fájdalom hullámveréseit érezzük, amely sem eget nem kér, sem viharral nem dacol, de a maga egyedülvalóságában szaggatóbb és élesebb a lármás jogcímeknél.

SAMASSA.

ALIG SZÁRADT meg a nyomdafesték a jubiláns cikkeken még, amelyek a történelem gránit-talapzatára igyekeztek állítani a szikár aggastyán nagyszerű alakját. Még szinte mindnyájan érezzük idegeinkben amaz izgalmak remegését, amelyeket a haldokló főpap utolsó, királyian szép és megható elbúcsúzása ébresztett bennünk. Halála mégis úgy hatott reánk, miként egy nagy fejlődési erő megszakadása, miként egy nagy magyar tradíció sírbaszállása, miként egy ma már szinte epikaivá vált korszak elmúlása. Neki is mulandó életet adott a Gondviselés. Ő is csak porból vétetett, mint bármely más halandó. Egy szinte klasszikus római öregség utári, bár szellemi képességeinek teljességében, ő is megtért oda, ahonnan földi útjára indult: a porba, amely fáradhatatlanul ontja és emészti az életet. Ámde Samassa halála nemcsak egy különben bármi nagyértékű és nagyvonalú egyéni élet záróköve. Ami az ő monumentális alakján a pusztán és jellemzetesen egyéni veret, akármilyen nagy kárt is érezünk az elkallódásán, talán más formában és más beállításban, de ugyanazon bronztartalommal, mégis csak viszontlátjuk. Az ő hajthatatlan, zord ereje és egy rideg energia járma alá nyugözött temperamentuma, megalkuvást nem tűró, sokak előtt érdes keménysége nemcsak egy olyan hanyatló nemzedék erkölcsi ellazulásában imponált volna. Dante sötét tüze, Tacitus komor pompája, egy római szenátor méltósága, egy Felsőbükki Nagy Pál tüzes magyarsága, magas hivatala erkölcsi és feudális mivoltának átérzése ragyogott át érseki ornátusán. Voilà un homme — egy olyan ember volt ő, aki csupán megjelenésével mozgásba hozta a delejtűt. E ledér szellemű törpe kor embere előtt ez a fehér hajjú, szigorú homlokú óriás-öreg úgy tűnt fel, mint valami hegyi vagy erdei szellem s a félénk tisztelet, amely körülvette őt, inkább

a rejtélybe burkolt erő előtt való hódolásból, mint szeretetből fakadt.

Samassa olyan korban ült Eger érseki székén, amelyről az egyháztörténelem nem sok jót fog följegyezni. Nem érték ugyan nagy megpróbáltatások a katolicizmust Magyarországon, de nem is történt semmi, ami az egyház tekintélyét akár az államban, akár a társadalomban jelentékenyen erősítette volna. Ha voltak is hosszabb-rövidebb életű mozgalmak, ezeknek a jelentősége oly mértékben csökken előttünk, amily mértékben növekedik az időbeli perspektíva, amelyből szemléljük őket. Nagy igazságtalanság volna azt mondani, hogy ez teljességgel meddő korszak volt, de túlzás volna azt hinni, hogy ez a kor az egyházpolitikában nagy egyéniségek érvényesülésére alkalmas időszak volt. Ha mégis ezt a nevet hallottuk: *Samassa*, eszünkbe jutottak letűnt századok nagy magyar egyházfejedelmei, mesterei a szónak és a tollnak, őrállói nemzetünknek, bátrak a trón bíboránál, alázatosak a püspök talárjában. A Bánffy Lukácsok, Széchenyi Pálok, Pázmányok és Lonovicsok típusa ez, akinek nemes és kemény magyarsága át volt szöve a világegyház kulturaszálaival, a renaissance művészetével, Horatius költészetének patrióta mélabújával. Krizosztomos lelkének meleg lendületeivel. Samassa az egyházi hagyományokban való mély hitéből merítette azt a történelmi éleslátást, mely az egymásra átszarmaztató testületek látszatos ingadozásaiban és ellenmondásaiban is fölismerete az igazság folytonosságát. Azt a morális érzéket, amely — mint Bossuet történetbölcseletében — a szivek redőiben megleli a népek tartós engedelmességének okát s amelynek csalhatatlan szimatja megtalálja a díszes külső alatt a rothadás csiráit. Meghallja a tompa morajt, észreveszi a föld színén azokat a repedéseket s a falak vakolatán azokat a hasadásokat, amelyek előre megjelentik a föld-rengést.

Különös elszigeteltsége a magányosság szemlélődéseiből időnkint megnyilatkozó s csaknem esemény számába menő szónoklatainak és írásainak kivételes, szinte teátrális hatást biztosított, hogy független, komoly és bámulatosan penetráns értelem gyakorlatai voltak ezek, amelyek azonkívül feltűntek azon sajátosság által is, hogy az ódon világ remekei által kicsiszolt ízlés szigorú forma-törvényei uralkodtak

rajtuk. Samassa izlésében, felfogásában és egyéniségének egész habitusában kétségtelenül volt valami a római *gravitas* méltóságából, amelyet egyébként papjaitól is megkövetelt a közéletben is. A politikai ügyekbe való beavatkozás — úgymond egyik beszédében — kényes természeténél fogva komoly meggondolást, erélyességet, tapasztalást és állhatatosságot kíván. Hogy tehát a papság ez irányú tevékenysége hatályos és a közügyre hasznos legyen, feltétlenül szükséges, hogy föllépéseikben mindenkor megőrizték a méltóságot s megóvják azon tekintélyt, mely a nép előtt szavuknak tanácsban és buzdításban súlyt és erőt ad. Mert «meggyalázó volna elefántesont-hüvelyből ólomkardot húzni ki». Samassa nemcsak politikai növendéke volt annak az iskolának, amelynek a magyar történelemben Deák Ferenc volt a tökéletes mintaképe, hanem szinte legmerészebb és legélesebb hitvallója annak a káténak, amely a politikát és az erkölcsöt képtelen volt szétválasztani, amelynek sarkalatos elve volt az, hogy az erkölcsi korlátok élénk érzetétől függ lényegileg minden állam jóléte s amelyet némi konvencióból is megszoktunk *antiknak* nevezni. Kétségtelenül oly ókor morális világa is, amely Plutarchos naivságából, a Titus Livius nemességéből, a Tacitus bánkódásából, a Juvenalis haragjából és a sztoikusok méltóságos igénytelenségéből alakult ki, mely a művelt emberek elméjében a rideg erénynek, a büszkén fenkölt egyszerűségnek, a kérkedésig kevéssel beérő mértékletességnek, a fáradhatatlan erélyességnek és állhatatosságnak remek és nagybecsű ideálját kelti fel s amely az által, hogy a magasabb cél érdekében tanúsított önzetlenségnek annyi meg annyi képét tárja élénk lépten nyomon, mintegy a vallás egy nemévé látszik átváltozni.

Samassa tehát a klasszikusok tanítványa. De a szónoklásban sem nem a görög Demosthenes, sem nem a római Cicero az ő mestere. Samassát a római hanyatlás nagyszerű írója, Tacitus ihlette meg, akit gyakran idézett s akinek velőket hasogató, komor megállapításait pompásan tudta alkalmazni a saját diagnózisaira. Nem a szárnyas öröm, nem a diadalmas idő, nem a nagy nap himnuszainak a szónoka volt ő. Nem a magával mámorosan ragadó ihlet, nem az ujongás dithirambikus kitorései feszítik az ő érzéseit. Mikor utolsó nagy mementója a koronázás negyven éves évfordulójának

komor pompája keretében elhangzott a szószékről, a fejedelmi aggastyánon kívül, akihez ez a sajtóságos ünnepi beszéd intéztetett, egy egészen új nemzedék ülte körül az egri bíborost, amely kissé értelmetlenül, kissé csodálkozva és a beszéd bátor hangja által szinte lenyűgözve hallgatta az egymásra következő szentenciákat, amelyek mint megannyi pörölyütések hatottak. Samassa e pillanatban mint bíró állt a nemzet és uralkodója közé, mint egyetlen letéteményese, mint az idők tanuja, mint a lelkiismeretek felkavarója s szavai, miként az ég villámai, felszakították a fátyolt, amely elhomályosította az uralkodó és az alattvalók látását és látnoki erővel hatoltak be a hallgatóság agyvelejébe. Hangja csodálatraméltó erővel törvén ki a nyolcvanéves főpap bensejéből, úgy hengergette végig súlyos mondatait a templom boltívei alatt, mintegy felsőbb hatalom a felhőket a zivataros égboltozatán. Ki láthat a jövőbe? Kiált fel a szónokló főpap töprengő lelke, keresztül törvén az ünnepély bíborleplét. Jövünk a Gondviselés titka. Mert Isten az, ki az emberiség szakadatlan nagy mozgalmait, sorsa esélyeit bölcsességével intézi és az emberek szándéka nélkül is saját kifürkészhetetlen céljaira irányítja. A történelem nem szorosán kimért, változatlan folyamatban halad; nagyok az eltérések, fordulatok annyira, hogy *még a valószínűtlennek bekövetkezése is valószínű* ... De a nemzet, a történelem e tanulsága mellett, égre emelt tekintettel, nyugodtan nézhet a jövőbe; tudván, hogy fennállásának, nagyságának és méltóságának mértéke attól a hűségtől függ, amellyel megalakulása biztosítékaihoz ragaszkodik . . .

Íme ilyen keserű, nem épen jubileumi kedvben fogant, de annál felemelőbb történetfilozófiai axiómák, amelyek kétségkívül nem a történész zsargonján hangzanak de amelyek csodálatos ösztönnel találták meg egy egész nemzet tépelődő, balsejtelmektől nyugtalanított lelkének kifejezéseit. A logika pántjaival összefűzött s a biblia szárnyaló prófétai igazságaival teletűzdelt mondatok közt egy ország repeső vágyai, aggodásai, sőt helyenkint csaknem apokaliptikus felriadásai. Samassa az ünnepi hangulatok szélcsöndjében is eleve érezte ama sötét viharok zúgását, amelyek újabb válságokba sodorják nemzetét s ő nem az az ember volt, aki az aggodalmait erőszakkal elfojtja és eltitkolja. Mert ő

sohasem palástolta el keserűségét, utóbb kétségbeesését a magyar dolgok folyásán. Fia pedig valami bántotta, megereztette a harag és fájdalom ékesszólásának zsilipjeit, hogy lelke gyötrődésének tartózkodás nélkül adjon kifejezést. Sem lent, sem fent nem hízelt; elszigeteltsége és az emberi összevisszaságoztól való távolmaradása csak annál inkább fokozta egyéniségének politikai jelentőségét. Elete utolsó éveiben még zárkozottabb és szigorúbb lett, ahogy mind kevesebb látott maga körül nagy kortársai közül a tiszavirág-életű magyar politikusok környezetében. Az öreg emberben mindig van valami Lear királyból. A nagy aggasztán azonban nemcsak az öregemberek melankolikus tájképszemléletével látta oly szépnek és romantikusnak a hetvenes évek párás szürkületét. A múltnak meg kellett szépülnie és el kellett anyagtalanodnia a mának szörnyű és gondterhes szövevényében. Az új magyar világ félelmes és megrázó kérdései oly elevenen, oly enyészetes komorsággal merültek föl előtte, hogy óvó és korholó szava elakadt, a szíve elnehezült és könnyek öntötték el a szemét. Mintha valami apró fájdalmas pontot hordozott volna magában, egyikét ama csaknem észrevehetetlen sebeknek, amelyeknek nem találni helyét, de amelyek kellemetlenek, fárasztanak, elszomorítanak, ingerelnek. Ismeretlen és mély szenvedés ez, mint a bánat egy morzsája.

A nyolcvanas évek egy politikai röpirata Samassát, Eger érsekét és Magyarország várományos hercegprímását leláncolt Prométheusznek nevezte. Nem tagadhatjuk el, hogy sorsában valóban a tragikai elemnek valamelyes hatásai érvényesültek. Nemcsak abban látunk bizonyos emberi fájdalmat, hogy a maga nemzedékét túlélte az egyházi és politikai társadalomban egyaránt. Samassa valódi tragikuma abban áll, hogy ami benne legértékesebb, legtörténelmibb volt, nem volt képes átömlészeni a magyar közéletbe. A konzervatív eszmét, az erkölsi törvényt, mint a politikai folyamatok leghatalmasabb elvét, a közéleti askézist, senki a maga életével nem képviselte oly tökéletesen, oly mereven, annyira elvontan, mint ő. Az egyházi hagyományok folytonosságában értette meg a nagy orthodoxokat is, aminthogy papi és püspöki mivoltában mindvégig orthodox maradt. Pásztorleveleiben csaknem szisztematikusan szokta fejte-

getni az egyház tanítói tekintélyét. A modern mozgalmakkal szemben sohasem kereste a megegyezést. Ott pedig, ahol az emberi élet transcendentális problémáit feszegette, a filozófusi elme és az apostolok tüzes lelke tette oly ellenállhatatlanná, oly szikrázóvá, oly nyomatékosná az írásait. Tüze nem az agyvelő lázas állapota volt, amely rohamosan termelte az eszméket, hanem a lelkesedés ama mélybe látása, amely abban az arányban nőtt, ahogy az igazság egyre világosabban derengett föl elméjében. Innen van, hogy élete kései alkonyán a megnyilatkozásai egyre tisztább és átlátzóbb, de egyszersmind jellegzetesebb formáját mutatják a mély tűzű és intenzív értelemnek. Mondataiban, okoskodásai előadásában nincs semmi bágyadság, sőt nyolcvanéves korában oly pregnáns eredetiség és frissesség ömlik végig rajtuk, mintha hosszú szellemi foglalkozásainak semmi fáradságát nem érezné.

Műveire enyészetet boríthat majdan az idő. Ám az a lelki szilárdság és függetlenség, amely az ő jellemének alaprajza volt, a késő korokon is növekvő fénnel átragyog s alakja, mely egy kréta- és agyaglelkű kor közepette gránitból és porfírból látszott lenni, messze áthajol a század korlátján. Az idők nagy folyama, amit kevés alkotásából elsodor, azt visszahozza emlékének halhatatlanságában a magyar egyháznagyok között.

SENNYEY PÁL.

AKIEGYEZÉSI korszak mézeshetei, a nemzeti öröm kitöréseinek politikai bacchanáliái után, ahogy ama kényes és nehéz idők egyetlen providenciális kormányzó-szellemének tevékenységének súlypontját a monarchia új külpolitikai alapelveinek meghatározására és keresztülvételére fordította, a reális megalapozó, munkás politikára nem volt egyetlen alkalmas magyar államférfiú sem. Az öreg úrban, természetének renyhésége és szenvedőleges vérmérséklete folytán a kiegyezés nagy tusai után a hetvenes évek felé mindinkább túlsúlyra vergődtek lényének különös negatív sajátosságai: az apátiára való hajlam, a kényelem ama kedvelése, amelynek mélyén — otium cum dignitate — a függetlenségnek szinte rajongó szeretete lappangott. A kiegyezés másik demiurgosza az államférfiaknak ahhoz a fajtájához tartozott, amely feltűnő érzékkel bír valamely politikai műkereteinek kijelöléséhez és a magasan járó intellektus könnyed felsőbbbségével csupán a nagy gyakorlati megoldások kiindulópontjait szabja meg. Az Andrássy által tervezett politikai formákat, a magyar nemzet politikai térfogatához kissé elszabott gúnyát egy másik, reálisabb, kevésbé vakító fényű, de szolidabb egyéniség kormányzatának kellett volna megtöltenie étellel és valósággal. Andrássy csak a nagy kérdéseket támogatta vállával, a részletes, de végtelenül fontos reszortügyekkel kevésbé törődött. Ez volt az oka annak, hogy a Ballplatzra távozása után csakhamar kormány-, majd pártválság tört ki itthon, amelyből — ha idején meg nem gátolják — alkalmasint kiegyezési és monarchiái krízis fejlődött volna ki. Ismeretes, hogy ezek a körülmények idézték elő az első fúziót és Tisza kormányralépését, valamint azt, hogy ezzel egyidejűleg Magyarországon az ú. n. Deák-korszakot a Tisza Kálmán korszaka váltotta fel,

amely ugyan szürke, békés napokat hozott az országra, de nemzedékéből kiölt minden nagyobb kezdeményezést és a pártérdekek brutális hajszolásával leszorította e generáció legnemesebb és legtehetségesebb férfiai az alkotó politika mezejéről. Mert találóan mondta utóbb e kor parlamenti csatáinak egyik legnagyobb alakja Tiszáról, aminek különben a történetírás rezultátumává is kell válnia: Tisza Kálmán olyan nagy ember volt, mint aminő nagy lehet valaki igazi nagyság nélkül. Mert az ő liberális kormányzása alapjában a félrendszabályoknak, a pepecselő reformoknak, a máról holnapra ügyeskedő opportunizmusnak és egy szomorú pártönkényuralom terpeszkedésének a korszaka volt, s ha Magyarország egy lépést mégis tett a fejlődés és az állami konszolidáció útján, az nem hivatalos vezéreinek képességeire, hanem kizárólag az egészséges szervezet természetes gyarapodására vall.

A kiegyezési korszak politikai nemzedékében egyetlen államférfiú volt, aki tehetségeinek, készültségének és elveinek csodálatosan belső egyensúlya által szinte hivatva volt, hogy ennek a megszilárdulási folyamatnak kormányzó elméje legyen s az Andrássy által fogamatba vett nagyszabású aktív külpolitikának a belső kormányzatban az alapjait megvesse. Ez a férfiú a fekete báró, Sennyey volt, akitől azonban a körülményeknek végzetes mostohaasága megtagadta azt, hogy ami lelkében a legjobb és legnemesebb volt, átömlösze a magyar közéletbe. Egy impozáns igényű föllépés és egy önemésztő rezignáció — ime ez a Sennyey pályafutása. Amint három évtized távolságának ködén át igyekezünk hozzáférni e hidegnek látszó, érdekes és nemes egyéniséghez, az a benyomásunk támad, hogy itt az ember nagyobb a művénél és bukása, valamint azok a lelkében és helyzetében gyökerező okok, amelyek bukását előidéztek, valóban tragikussá avatják sorsát. Egy hozzá közelálló s a multat immár saját öregségének perspektíváján szemlélő, tehát a dolgokat rembrandti penombrába vetítő publicista megállapítása is úgy szól róla, hogy Sennyeynek kifelé oly bevégzett, minden izében oly összhangzatos egyénisége a lelke mélyében a kielégítetlen ambíciók, a nem valósult reményeknek majdnem tragikai terhét hordozta végig az életén. Utolsó negyede e pályának külső ragyo-

gásban s a nimbusz méltóságában ugyan növekedett: a nemzet első zászló'sura, országbirája, a felsőház elnöke lett, de a politikai döntő szerep, irányadó befolyás, hatalmi eszközök nélkül. Ahogy a nap is elveszíti termékenyítő erejét, megszűnik a melegség forrása, a vonzás központja lenni, mikor pályája az est felé hajlik. Sennyey már 1881-ben teljesen visszavonult a közügyektől és ritka szereplésének színhelye ettől fogva a főrendiház, a konzervatív politikának eme nyugdíjintézete volt, de a Tisza Kálmán szabad-elvűségétől és országglásának művészetétől elszédített nemzedék épp oly kevésbé érezte át az ő visszavonulásában rejlő veszteséget, mint ahogy Sennyeynek a magyar viszonyokban csakugyan szokatlan, merev és zárkózott egyénisége szfinxszerű rejtelemnek látszott előtte politikai szereplésének közvetlenségében is. Az emberek száraz tiszteletet és megbecsülést, visszalépése alkalmával pedig valami néma megilletődést éreztek iránta, de a népszerűség, amelynek híjján parlamentáris államférfiú, madár szárnyak nélkül, sohasem repesté körül alakját.

Sennyey élete a magyar konzervatív politika tragikumája, amely az ő csonka, bevégezetlen vagy inkább letört politikai egyéniségében pregnánsul és szinte történettudományosan igazolta, hogy ebben az országban csak épen a szolid, a képes, a nem szédelőgő politika az, amely biztos hajótörésre vezet a magyar vizeken. A konzervatív politikát, mint a haladás szükségképeni korlátozásának elvét, mint világnézetet és mint egy társadalmi osztály közéleti szereplésének ildomos és természetes megnyilatkozási formáját, nálunk Dessewffy Aurél gróf vezette be. Korai halála meggátolta abban, hogy e politika bölcséletének megállapítása után megjelölje azokat az utakat, amelyek a konzervatív politikai tudomány alapigazságaiból gyakorlati megoldásokra vezettek. A vezér halála után a negyvenes évek derekán ennek a feladatnak a megkísértése arra a kised, de válogatott elmékből álló arisztokrata csoportra várt, amely azonban semmikép sem tudta a negyvennyolcas napok forró levegőjében helyét megállani és teljesíteni azt a hivatást, amelyet a konzervatívok nagy gondolkodója Tacitus egy idézetével így határozott meg: *Res olim dissociabiles miscuerit: principatum et libertatem.* Kossuth

radikalizmusával szemben egyszerre eltűnt a konzervatív ellensúly, amelynek pedig, mint a régi labanc politika törvényes ivadékának az átalakulás napjaiban az uralkodó és a nemzet közt közvetítő és mérséklő tényezővé kellett volna válnia. Ha a reformoknak forradalmi eszközökkel való érvényesülését nem is sikerült volna megakadályozniok, de kétségtelenül sokat tehettek volna összeköttetéseik, kormányzati routine-juk és az uralkodóház előtt hétprobás hűségük együttes súlyának latbavetésével. Ezért a kötelességmulasztásért méltán magukra vonhatják a történetírás szemrehányását, mint ahogy ez volt egyik rugója annak az idegenkedésnek, legjobb esetben hűvös tiszteletnek, amellyel a közvélemény magatartásukért adózott személyük és politikájuk iránt.

1848. elején a magyar konzervatívek az egymásra torlódo események zűrzavarában elvesztették a fejüket, sőt egyikük-másikuk a lelkiismeretét is. A leghatározottabb egyéniség közöttük, Apponyi nagybetegen feküdt a márciusi napokban. Szögyény-Marich László alkancellár hivatalának feloszlatása után birtokára vonult. Dessewffy Emil alig vett részt az események irányításában. Jósika és Szécsen pedig megriadva a fordulatoktól, teljesen a reakció karjaiba vetették magukat, sőt Jósika volt a szülője annak a herosztráteszi eszmének, hogy Jellachichnak horvát bánná kinevezetésével az ellenforradalmat és a polgárháborút felülről megindítsák. A konzervatív csoportból vált ki a muszkavezető mágnásoknak szomorú társasága is, akiknek szerepét nem lehet pusztán az egyéni felelősség mérlegére állítani, minthogy tagadhatatlanul ezek a megtévelyedettek a magyar konzervatív gondolatnak egy árnyalatát a saját tevékenységükkel csak exponálták. Jósika és a muszkavezető főurak állásfoglalása azoknak a meggyőződését látszott igazolni, akik a negyvennyolcas napokban váltig azzal vádolták őket, hogy aulikus és dinasztikus buzgóságsk túl lépte azt a határt, amelyet a nemzet iránt tartozó kötelesség megenged.

Sennyey Pál személyét efajta gyanúsításoktól még leghevesebb politikai ellenfelei is megkímélték. Az ő faj szerete és hazafisága az arisztokratikus érületnél fogva tisztán; történelmi alapokon állt, mert az arisztokrácia, amelyhez

való tartozásának érzete fellépésének bizonyos méltóságot és tekintélyt kölcsönzött, maga is történelmi képződmény. Innen van, hogy míg egyrészt Sennyey dinasztikus érzelmei soha kísértetbe nem jöhettek, mert ez a faj érzés és történelmi bázis viszonyának szükségszerű folyománya volt, de másrészt épp azért, mert soha kísértetbe nem jöhettek, nem is ronghatták el azt az egyensúlyt, amely politikai működését szimmetrikus arányok közé szorította. És miként ezek a rugók nem voltak elég hathatósak, hogy a nemzet mellé, akár a forradalomba is sorakoztatta volna, de épp úgy képtelen volt arra is, hogy a dinasztia pártját fogja, ha annak érdekei szemközt álltak a nemzet érdekeivel. E rendíthetetlen, de végtelenül szabados hűség tette Sennyeyt méltóságossá és erélyessé az uralkodóházzal szemben: a hódolat önzetlensége és tisztasága kizárta a hizelgést és a szolgálai meghunyászkodást. Innen van — úgymond egy kortársa, — hogy az uralkodók időnkint jobban szeretik a renegátokat és a Rabagasokat, mint az igazi arisztokratákat és a konzervatívokat, akiknél politikai világnézetük erkölcsi és tudományos elveken, nem pedig a viszonyokhoz és az exigenciákhoz való szolgálai alkalmazkodáson alapszik. Innen van, hogy az uralkodók gyakran inkább keresik a kapaszkodók szövetségét, akik az imént a torlaszokon harcoltak, mint a konzervatív urakét, akik mindig a történelmi jogfolytonosság alapján állottak. A forradalom esetleg lehet udvarképes, a fronde soha. Innen van, hogy 1849-ben Windischgrätz kegyvesztett lett, mert hajlandó volt a magyarság történelmi jogainak a 47-es alapon való elismerésére, míg ugyanakkor Bach, a forradalmi stréberek e szánalmas mintaképe tovább is felhasználott, hogy «a fejedelem ruháit kifelje». És bizonyára e sajtóságos viszonynak adalékához tartozik az is, hogy az *in effigie* felakasztott Andrássy utóbb az udvar kegyencelehetett, holott a *gutgesinnt*, aulikus Sennyey tényleg nem bírta az udvar kegyét sohasem. Ő, aki 1843-ban egyaránt visszariadt a dinasztíának és Kossuthnak forradalmi államcsínyétől (1843. márc. 4.-ápr. 11.), nem lehetett kedvelt személyiség sem lent, sem fent.

A konzervatív politika lélektanához tartozik, hogy a tömegek érzelmeiben rejlő elemi erőket való értéküknél kevesebbre hajlandó becsülni, mint ahogy a radikális politika a

kelleténél fontosabb jelentőséget tulajdonít a népszerűségnek. E tekintetben Sennyey nézete sem tért el barátai véleményétől, akik 1853 után a kibontakozási tervekből egész levéltárat írtak össze szűkebb tanácskozásaik eredményei alapján, de a számadást állhatatosan a gazda, a nemzet nélkül csinálták. 1863-ban Sennyey így ír egy barátjához: «Mindent meg kell kísérelnünk, mert ha csata nélkül veszünk el, az utókor előtt nem igazolhatnánk tétlenségünket, mely általa gyávaságnak fog tekinteni. Nekünk kell Bécsben és Magyarországon is közvetítőleg hatni és mindazt, ami a bizalmatlanságot szülte, fenn és lenn földeríteni és kiegyenlíteni. Összpontosítanunk kell legfőbb lényegükben az eszméket és ha sikerül parányi, de tiszta és jellemileg súlyos elemekből választott noyaut alakítani, akkor erre támaszkodva Urunk elébe kell lépünk és megmondani neki: Uram, mentsd meg hazánkat, mi készek vagyunk .megmenteni Téged! «A történelem legitimistái, akármily gyakran szeretik idézetekkel és precendensekkel megvilágítani és megokolni politikai irányukat, abban a legfőbb történelmi tanulság levonásában következetesen tévedni szoktak, hogy a nagy átalakulásoknak valódi nagy motorait, a politikának szinte a metafizikai világba érő ismeretelméletét sohasem sejtik meg. A népmozgalom, a tömeghatás pszichikája ismeretlen mennyiség az ő számvetésükben.

A konzervatíveknek 1849-től 1865-ig terjedő politikai működéséről sok ferde ítélet van forgalomban. Az igazságos történelem feladata a konzervatív gárdának emlékezetét aképp származtatni át az utókorra, ahogy hibái és érdemei szerint megilleti. A mai nemzedékből kevesen fognak még ráemlékezni, mikor Sennyey pályafutásának delelő pontján járt, mikor Magyarországon mindenki úgy tekintett föl reá, mint a jövő letéteményesére, aki az ország sorsát megváltoztatni van hivatva Kónyi Manó azt írja róla, hogy Sennyey éles szemét, erős ítélőtehetségét az arisztokráciához tartozó társai már az ötvenes években annyira becsülték, hogy tanácsa nélkül a közügyekben nem fogtak semmihez. Ellenfelei is tudták róla, hogy politikai becsvágyát mindenkor kész volt feláldozni hazafiúi lelkiismeretének s mert rendszeren fűrgébbek és elszántabbak voltak a cselekvés terén, alkalmiilag nem is késték kihasználni, sőt visszaélni Sennyeynek tagadhatatlanul nehézkes, bár ideális magatartásával. Mint tár-

nokmester és a helytartótanács alelnöke csaknem két esztendeig állott élén Magyarország belső kormányzatának s maga a Deák-párt állította ki róla a bizonyítványt, hogy a közhatalom és a tekintély elvét senki nem valósította meg Magyarországon a gyakorlati politikában tökéletesebben, mint ő. Ismeretes, hogy Sennyey volt a konzervatív csoportnak az a tagja, aki legközelebb állott Deákhhoz, sőt az 1865-iki választásokon a kormány súlyával támogatta a kiegyezési pártnak jelöltjeit olyan kerületekben is, amelyek a vezetése alatt álló kormánytól függő viszonyban voltak. Az új rendszer azonban mégis az ő fejét követelte első áldozata gyanánt. Bár Sennyeynek fájt a mellőzés, fájt a passzíveit s az a gondolat, hogy a feledés betegágyán fog elpusztulni, mégis méltósággal tűrte azt. Az államférfiak nem vesztenek oly sokat, mint gondolják azáltal, ha egyideig a közügyektől távolmaradnak. Az önérzettel viselt félreszorulás megnagyobbította alakjukat. Sennyey 1867-től 1872-ig nem lépett ki önkéntes számkivetésének elszigeteltségéből. Közben a Deák-pártot nagy veszteségek érték. Maga az öreg úr csak ritkán szólalt meg s az ellentét közte és pártja közt a lehető leggyöngédebb formában, de kétségtelenül fennállott. Andrassy már a Ballplatzon tartotta székhelyét, Eötvös már nem volt életben, a rideg modorú Lónyay pedig sohasem volt népszerű a Deák-pártban. Azután rohamosan megindult a bomlás folyamata s a régi pártban nem akadt egyetlen vezéregyéniség sem, aki körül az új alakulás leülepedhetett volna. Sennyey 1872-ben már szinte félelmetesen nagyranőtt, mindenki benne látta a legközelebbi jövő emberét, a felirati vitában elmondott beszéde egy új korszak preludiumának látszott. Nem részletezzük itt azokat az események boszorkánytáncában gyökerező okokat, amelyek ezt az alakulást meghíúsították. Andrassy személyes ellenszenve, Tisza Kálmán csillapíthatatlan hatalomszomja, a Deák-párt belső züllöttsége és a panamisták és intrikusok rettegése Sennyey márványkeménységétől, valamint a közvéleményben a régi konzervatívek iránt való elfogultságának üledéke — tették lehetetlenné Sennyey vállalkozását.

Ámde bizonyos, hogy a kudarcban része volt Sennyey személyes, illetőleg politikai fogyatkozásainak is. Nagy ügyek — úgymond Bacon — rendszeren jóval durvábbak és kemé-

nyebbek, mintsemhogy az elmének finom élei által kovácsoltatnának. Finom elméknek, miként Sennyeyének is, gyakori hibája, hogy túlságos fontosságot helyez csekély különbségekre és szubstancia helyett gyakran árnyak után kapkod. Az ilyen szövetű politikai jellemnél csakhamar jelentkeznek a kontempláció hátrányai: a habozás, a túlságos óvatosság és aggályoskodás. Sennyey azzá lett, amivé a középpárti politikust, hívják azt Apponyi Albertnek vagy ifjabb Andrassy Gyulának, a viszonyok malomkövei örlik: természeténél fogva girondista, következetlen, nemeslelkű, korát és nemzedékét felülmúló tapasztalattal bíró, de aki a talentumához és erkölcsi fizionomiájához méltó ügyet sohasem vihet győzelemre. Mint a dolgok ütközéspontjában álló, de filozófusi nyugalmutat meg tartó férfiak minden viszonyban, minden politikai felekezethez megismerték a nyomorúságait és gyöngeségeit. Sennyey tisztán látta a Tisza Kálmán kormánypártjának nyomorúságát abban, hogy az a legtörvényszerűbb ellenzéki mozgalmakban is hajlandó volt bizonyos destruktív és forradalmi törekvéseket gyanítani. Az ellenzék nyomorát pedig abban, hogy csupa Sejanusokat látván a kormányon, égő könnyeket sírt egy soha nem létezett szaturnuszi korszak fölött.

Sennyeynek meddősége igazolta először a kiegyezés után, hogy a Tisza Kálmán-féle kormánypárt Scyllája és a százados sérelmeken kérődző, de máskülönben terméketlen függetlenségi zelótizmus Charibdisze közt oly középpárt, mely a viszonyok szerint — mint a mérleg nyelve— hol jobb, hol bal felé forduljon s így állítsa helyre az ingadozó serpenyők közt az egyensúlyt: összezúródik. Nemcsak az ezt vállaló politikus, aki a magyar történelem vérszomjas kényszerúségeinek eredő-vonalába helyezkedett el, válik lehetetlenné, hanem az ügy is, amelyre felesküdt. Sennyey bukásával is kitűnt, hogy itt csak két út lehetséges: a mindenre kapható *unbedingte Unterwerfung*, amely az utóbbi időkben nálunk nemcsak gyakorlati, hanem elméleti bölcsesség lett, a másik pedig ennek cáfolata, tagadása, amelynek szenvedélyessége egyenes arányban nőtt amannak hosszú tartamával. Kérdés, nem a nemzet politikai éretlenségében kell-e nyomoznunk okát a fatális képtelenségek e halmazának? Úgy tetszik nekem, hogy Sennyey kudarcával csak parlamentáris viszonylatokban ismétlődött meg történelmünk e kétségbeejtő egyformasága.

És itt eszembe jut, amit nem régen egy úgynevezett radikális folyóiratban olvastam erről a tételről, amelyet az illető cikk-író ötletszerűen néhány adattal világított meg. Szerinte Pázmány és Zrínyi egy nagy nemzeti koncepcióból voltak a protestantizmus ellenségei. A protestantizmusban látták ugyanis annak a lelki egységnek anarchikus széttörését, amely egyedül szorította volna egyetlen védőtestté Magyarországot a török ellen és biztosította a kulturokonságot Európa sokszázados kultúrájával. Ők úgy látták, hogy abban a percben, midőn már-már kifejlődött egy egységes keresztény magyar psyche, mely eléggé európai volt, hogy onnan felszívja a fejlődés hasznos nedveit és eléggé magyar, hogy speciális kultúrát teremjen: jött egy idegen és anarchikus hatás és szétkalapálta újra a magyar lelket. A gigász Pázmány Bethlenhez intézett csodálatos leveleiből ez a szorongás érzik ki, ezért született a Zrínyiász, ez magyarázza meg a két magyar kolosszusnak a tényeit a protestantizmussal szemben. Ebben a történeti távlatban Sennyey is azzá nőtt, amivé váltak a magyar sorstragédiák legerényesebb képviselői: egyikévé a leláncolt Prométheuszoknak, akiknek szomorú árnya sohasem fog nyugovóra térni a nagy magyar halottak Hádeszében. A kései krónikást, aki szent borzalommal és az igazságtevés szövéténekével lép be a magyar történelem eliziumi mezejére, ha rá is fog jönni e megdöbbenő végzet emberileg megmagyarázható okaira, tűnődése közben megállítja, nyugtalanítani és izgatni fogja a rejtelmek e birodalmában a Sennyey-szfinx alakja is. Aki nem azért vált szfinx-é, mert jelleme és politikája volt kifürkészhetetlen, hanem azért futotta be alakját a rejtély és a talánszerűség repkénye, mert életének meddőségében rengeteg magyar problémák perszonifikálódtak emberi küzdelmekké és emberi csalódásokká.

NAPÓLEONRÓL.

NAPÓLEONNAK nyilvános élete mellett aránylag meglehetősen jelentéktelen mozzanatokra terjed ki családi és egyéni életmódja. Egyik alapos életírója, Holland Rose, így szól róla: «Eltekintve fényes társalgási tehetségétől, magánélete kevés olyan vonást nyújt, amely maradandóan érdekelne; talán mert Josephine felületessége s testvéreinek korzikai feszessége időnek előtte fáradttá tették. Egy ízben így szólt Galloishoz: «Nem szeretem túlságosan az asszonyokat, sem a játékot, a végeredményben semmit. Teljességgel politikai lény vagyok». Jellemének mélységeit csakrgyan alig érintik azok az apró-cseprő kuriózumok, hogy mily mohón szokta megenni az ételeket, hogy a hangversenyeken elaludt s hogy szerelmi viszonyokba bocsátkozott, melyek egészen nélkülözték a romantika varázsát. Napóleonnál a fősúlyt csakugyan arra kell helyezni, ami legbecesebb volt benne: az államférfiú és katona.

Ami külsejét illeti, a fenmaradt arcképek mindegyikén láthatók az ismerős tipikus vonások. Egészséges fizikum, széles homlok, szürkés-kék, szem, amely a teljes lelki nyugalom állapotában fénytelen volt s arcának melancholikus kifejezést kölcsönzött. Éles metszésű, klasszikusan szabályos és halavány arca, valamint szép szabású orra, világosbarna haj, melynek egy fürtje homlokára simult, kifejezésteljes, komoly, előkelő, valóságos római arcélt mutatnak. Egykedvű komolysága hidegnek, sőt szigorúnak tűnt fel azok előtt, kikkel társalgott. De mihelyt megszólalt, az ajkán nyílt finom mosoly elbájolt és bizalmat ébresztett az emberekben. Testi rugalmassága bámulatos fegyelmezettségének volt a következménye: aludni akkor volt képes, mikor akart. Elméjének állandó lázas tevékenységét feldolgozott tárgykör változása pihentette. Megtörtént, hogy

az államtanács ülésein tizenkét óra hosszáig is elnökölt, s mikor a miniszterek és szakreferensek mind kidőltek, agyveleje, idegzete és teste a fáradtság semmi jelét sem mutatta. Emlékezőtehetsége hihetetlen dolgok megtartására képesítette. A hű Gourgaudnak mondta egyszer Szent-Ilonán: «Fiatalkoromban több mint harminc számnak tudtam a logaritmusát. Tudtam a francia hadsereg minden tisztjének nevét, minden ezred hadkiegészítési helyét, valamint azt is, hol tüntette ki magát». Valóban, csak ekkora szellemi mechanizmussal s a lángelme ekkora egyetemességével lehetett olyan terveket megérlelni vagy előkészíteni, amilyenekkel egyetlen ember géniusza sem foglalkozott Caesar óta.

Goethe 1828-ban ezt mondta róla Eckermannnak: «Napoleon minden ízében nagy ember volt, megáldva ihlettel, világossággal, határozottsággal és eréllyel. Mint egy félisten haladt ütközetről ütközetre, diadalról diadalra. Sorsa azért olyan fényes, mert állandóan az ihletés állapotában cselekedett. Ilyen tündöklő sorsot sem előtte nem látott a világ, sem utána nem fog látni valószínűleg sohasem». Munkabírásának méreteiről némileg megközelítő fogalmat nyújtanak levelei, melyeknek száma nyolcvanezer. írásai és beszédei egyéni tetteinek egy részét alkotják. Olyan hatásokat ért el velük, mint hadvezéri szereplésekor gránátosaival és tüzereivel. Tudta, mit ér a szó. Ezt a fegyvert ő hallatlan virtuozitással használta. Taine szerint, hatalmának egyik részét kaszárnyaiban és magazinjaiban bírta, másik része fejében rejtett, ajkáról lángolt, mint szónoki tehetségében lappangó erő. Megnyilatkozásaival az eseményeknek olyan alakot adott, amelybenbe kívánta, hogy az utókor megőrizze. Ezért van, hogy szónoklatai oly merészen és versenyezve állíthatók tettei mellé. A képességeknek csodálatos összetalálkozása volt ez egy emberben. 1804-ben Carlyle még a tömör, tisztán látó, erős és valódi olasz természetet látta benne, melyet akkor még nem rontott meg a francia fanfaronade (nyegleség) zavaros légköre.

Élesen kialakult gyakorlatiasságából folyt egy nagy fogyatékosága: az eszményi dolgok iránt való közömbössége. Világnézete a XVIII. század felvilágosult esprit critique-jének hatása alatt fejlődött ki, noha az Istenben való hitét, melyet a gyöngéd anyai nevelés csepegtetett szívébe, mindig

megőrizte. 1801-ben Malmaisonban így szólt egy államtanácsosnak: «Amint itt sétáltam a malmaisoni magányban, hirtelen a ruel-i templom harangjának kongása ütötte meg a fülemet. Mélyen meg voltam indulva. Ilyen nagy a gyermekkori szokás és nevelés hatalma! Elgondoltam magamban: mekkora hatást tehet az egyszerű hívő lelkekre! A bölcsészek és metafizikusok mondhatnak, amit akarnak: a népnek szüksége van a vallásra . . . Én nem tartozom egyik felekezethez sem, de az istenség eszméjének hódolok, mert (kezeit az ég felé emelve) ki teremtette mindezt?» Át volt hatva a vallásos hit társadalomfentartó erejétől, hiszen szerinte csak a milliók hite és hűsége teszi lehetővé az egyesnek biztonságát. Emellett megvolt lelkében az a rettenetes cinizmus, hogy oly bűnökkel is kérkedett, melyek nem uralkodtak fölötte. Nem tűrte ugyanis, hogy bármely irányban megnyilatkozó akaratát — akár erkölcsi szabályok is — feszélyezzék.

Mikor a megszerzett egyeduralom elől Enghien herceg kivégeztetésével elhárította a legnagyobb akadályt, sokak hallatára tette e kegyetlen kijelentést: «Midőn politikai szekerem futóban van, kell, hogy akadálytalanul haladjon. Jaj azoknak, akik kerekei alá kerülnek». A hatalomra való törekvése és önzése — Taine szerint — párosulva tehetségével arányban álló munkával, az én-nek oly óriási kialakulásában csúcsonyosodott ki, mely mindent magához ragadt, melyet minden ellenállás fellázított és minden függetlenség megzavart. Napoleon a hatalomra való céltudatos törekvését azzal mentegette, hogy uralomra akarta juttatni az észet és utat akart nyitni a tehetségeknek, tekintet nélkül a vagyona és a születésre. Uralmát e szavakkal jellemezte: «*La carrière ouverte aux talent*» (megnyílt a tehetségesek előtt). E közben a szolgaság érzülete egyre nagobbodott. A törvényhozó testület elhatározta, hogy saját üléstermében állítja fel Napoleon szobrát.

Az emberekre való fascináló hatása sok tekintetben sajtóságon kápráztató, azonban a viharos és elemi erővel megfogó képzeletéből folyt, mely bárminő megfoghatatlan és szokatlan utakon kóválygott, a tüneményes rakéták suszorgása alatt mégis egy reális és hidegen számító mechanikus lélek lappangott. Kiváló mértékben értett ahhoz,

hogy vállalatait és kalandos terveit valami exotikus, a tömegek képzeletét foglalkoztató regényes viszonyok középebe helyezze. Olaszország, Egyiptom, Austerlitz, a szent Moszkva, mint megannyi csodálatos és ragyogó fata morgánák szerepeltek a francia katonák felgyúlt képzeletében. Különös vonzalommal irányozta tekintetét a méretekben szédületes dolgokban bővelkedő Kelet felé, honnan szerinte «minden nagyszerű dolgok származnak», s melyből utóbb az egyiptomi expedíció gondolata is megérett. Ha pedig agyában kész volt a terv, — úgymond Szilágyi Dezső — abból rögtön kialakult a vágy, melyet aztán akarattá edzett benne az acélból kovácsolt lélek.

Benyomásokra sóvár s rendkívül érzékeny lelke valamely történeti vagy helyi asszociáció révén villámgyorsan megtermékenyült, melyből aztán szellemének általánoságánál fogva nagy világtörténeti elhatározások és lángelmei ű rögtönzések születtek. Lelkének egy-egy ilyen alkalmi felindulásában «képes volt tömör kifejezésekbe azonnal összefoglalni valamely esemény nagy történelem-bölcséletét». Máskor e szorongató és szellemét sarkantyúzós lelki élmények különös és hatásában fenséges költői páthosz kitörésére adtak alkalmat, mely rendszerint magával sodorta azokat is, kik Napoleon politikáját veszedelmesnek és kalandosnak tartották. Íme egy kép, melyet ez állandó lelki fortissimokban viharzó s testet öltött természeti erőről Anatole France festett kisebb történeti karcolatai egyikében.

1798 július 21. Bonaparte hadserege először pillantja meg az egyiptomi pyramisokat a felkelő afrikai nap fényében. Reggelre már rettentő forrón tüztek le a nap sugarai a hatalmas kőhalmok meredek, roncsolt köveire. A levegő oly száraz volt, hogy az ajkakon felcserepedett a bőr s bár a forróság kábító, izzadság mégsem nedvesítette át a katonák könnyű öltözetét. A levegő annyira átlátszó, hogy rajta a végtelen világtér éjjeli sötétségébe látunk s a páratlan lég csak igen vékony kékes fátyolt von ez elé az űr elé. A seregtől keletre a Nilus csikja húzódik, csaknem függélyes sziklafalak közé beékelve. A folyó partján növényzet sötétlik — ám egy puskalövésnyire tőle megszűnt minden organikus élei. Északkelet felé Kairo karcsú minaretjei emelkednek az átlátszó atmoszférába, azután pedig a Delta-

vidék öntözött területe vész el a távolban. De minő borzasztó pusztaság Nyugat felé! Ott a halál országa, a Szahara leg-sivárabb része, a lybiai sivatag. Mindenütt pusztta kő vagy vakító fehér homok, teljesen el nem mállott kőzet vagy annak sajátságosan összemart törmeléke, rajta az állhatatlan főveny, mint valami rongyos szemfedő. A fáraók temetője ez! Óriási sír, elfér benne egész történelmi korszakok eszmevilága . . . Kissé távolabb, Embebeh-oázis mellett roppant számú fegyveres tömeg, festőien tarka mameluk-csapatok vasa, burnusza, turbánja folyik össze a csalóka plein air-ben. A végtelen csöndet nem zavarja, sőt mélyíti a francia katonák kíváncsisága, ámulása, merengése. E pillanatokban egy száraz hang töri meg a lelkek és dolgok elmerült nyugalmát, a lelki megittasultság, a végtelenségig felkorbácsolt képzelet és a tárgyak ballasztját lehányó erő visszhangja: «Katonák, gondoljátok meg, hogy e pyramisokról negyven század tekint le reátok ...» A következő órákban porba hullott a fényes mameluk-had az olaszországi veteránok előtt.

«Ha bevettem volna Acre-t — szolt más alkalommal — mohamedán lettem volna . . . Kelet csak az eljövendő férfira vár. A francia hadsereggel, tartalékban az arabokkal, mint segédcsapatokkal, könnyen elfoglaltam volna Júdeát, Indiába mentem volna és mint a Kelet császára, Konstantinápolyon keresztül tértem volna vissza Parisba. Ha Acre elesett volna, megváltoztattam volna a világ ábrázatát.» És ez nem csupán az ő tüzes képzeletének játéka volt. Lényének egyetemesége, mely rokon Julius Caesaréval, engedékenységben és türelemben nyilvánult a moszlimok szokásával, vallásával és egész világnézetével szemben. Ők istentiszteletükben mint szabadítóról emlékeztek meg róla: «Miként a Nilus felett lebegő reggeli ködöt eloszlatják a nap sugarai, úgy szórták szét a Nyugat hősei a mamelukok seregét. Mert a Nyugat hősei a nagy Allah jobb szemgolyója». Thiers említi, hogy Bonaparte Kairóban maga is elment a nagy mecsetbe s lábait a sejkek módjára keresztbe téve, ereszkedett le a vánkosra. Velük mondotta a próféta szavait, miközben testével ide-odahajlongott és fejét mozgatta.

Lelkének természetes, olykor rideg pozitívizmusán még egy érdekes vonás szembetűnő. Egyéniségének kétségtele-

nül legrokonszenvesebb tulajdonságai közé tartoztak anyja iránt való mély tisztelete és testvéreivel szemben tanúsított és némelykor túlzásba menő szeretete. Laetitia asszony, a későbbi *Madame Mère*, sohasem szűnt meg nagy fiára azzal a jótékony befolyással élni, amelyet Napoleon rajongó szeretete biztosított neki. Erősen kifejtett reális érzéke, mely az ajaccioi szerény napok emlékéből maradt, valamint takarékosági hajlama a bekövetkezett bőség és fény napjaiban sem hagyta el. Talán sohasem hitt egészen második fia tüneményes szerencséjének állandóságában. Hányszor mosolyogta meg az első konzul, majd hatalmas császár, édes anyjának aggodalmaskodó kijelentéseit a jövő felől. «Feltéve, ha mindig így lesz», volt Laetitia asszony refrain-je. a fény és hatalom boldogságában, melyet többi gyermekei, Napoleon fiú- és leánytestvérei oly mohón szívtak magukba s akik «annyi keserűséggel töltötték el szívét». Bátyját, Józsefet, valamint öccseit, Luciánt, Lajost és Jeromost gazdagon kárpótolta az egykori szükség és nélkülözés éveiert. Egyedül Lucián örizte meg Napóleonnal szemben függetlenségét, mert házasságánál, bátyjának, a császárnak dinasztikus terveit meghíúsítva, egyedül a szívére hallgatott, s bár a brumaire-i államcsínyben főszerepe volt, egyetlen fiútestvére volt, aki királyi trónon sohasem ült, sőt tüntetőleg köztársaságinak vallotta magát. Hanem a többiek, kik egy napon arra ébredtek, hogy királyok és királynék, a hatalomért való folytonos versengéseikkel elég bajt hoztak neki. «Titeket hallva — fakadt ki egy alkalommal — azt hinné az ember, hogy a trónt boldogult atyánktól örököltük.» Sajátságos érzések fűzték első nejéhez, Josephine-hez. Nem hitt szerelmében, mint ahogy nem hitt a nőben sem. De a szép kreolnő iránt való tüzes szenvedélye valójában sohasem változott meg, sem a nő hűtlenségével, sem az elválással, sőt a halállal sem. Szent Ilonán senkiről sem beszélt gyakrabban, mint róla: minő bájos volt, hogyan tudott öltözködni, milyen kedélyes volt. Első olaszországi hadjárata alkalmával hozzáírt levelei az érzések túláradására és féktelen olasz vérmérsékletére vezethetők vissza. Mikor 1796. novemberében meggyőződött az imádott feleségnek egy botrányos viszonyáról, ez teljesen leverte és a milánói keserűséget sohasem tudta elfelejteni; saját nyilat-

kozata szerint «minden érzés elsorvadt benne». Sokat tartott családi tűzhelyének tisztaságára. Egészben véve a morális családi érzések embere volt s azok tisztaságát az anyaság hivatásának teljesítésére helyezte. Ismeretes a Stael asszony-nal való párbeszéde. «Tábornok — szólott hozzá e hiú nő — kit tart ön a legszeretreméltóbb nőnek?» — «A felesége-met» — volt a válasz. — «De kit tart ön a legkiválóbb asszony-nak?» — «Azt, — felelte Napoleon — aki legtöbb gyermeket nevel fel.» Az államraison-on kívül főleg Josephine magtalansága volt oka a hivatalos elválásnak és másodszeri nősülésének. Hanem Josephine iránt mindig gyöngéd, figyelmes maradt s fejedelmileg gondoskodott róla.

E hatalmas, mindenekfelett uralkodó egyéniség más szint ad a társaságnak és főleg annak a körnek, melyből már a konzulátus alatt kezdett kialakulni a napóleoni udvar. Az érzékiségre hajló directoire-kori női divatból Josephine, Madame Rémusat, Madame Récamier példája nyomán kifejlődik az empire-ruha klasszikus kacérsága. írók, művészek, diplomaták, államférfiak és hadvezérek teszik ragyogóvá ezt az udvart, melynek történeti loyaltását a lángelme iránt való személyes hódolás pótolta. A béke tartósága sokakat hazatérített az emigránsok közül is, kiket főleg az anyagi ügyeikben tanúsított előzékenységével és igazságosságával fegyverzett le. A régi uralom nemessége az államfő termeiben találkozott a porból felemelkedett forradalmi múltú katonákkal, kiknek kardja Európa első hatalmasságává tette Franciaországot. Talleyrand szerint «öesászári felségének fölkenetése és megkoronázása véget vetett a forradalomnak». Franciaország visszanyerte azt a kormányformát, mely kiterjedésének és méltóságának megfelel. Az udvar s az állam egyszerre átalakult. A hirtelen ugrásban a köztársaságtól a császársághoz, a tegnapi sansculotteok azon vették észre magukat, hogy connetable-ok, nagyválasztók, hercegek, marsallok lettek. A convent emberei kamarás kulcsokat hordoztak s a nép aggatta magára az arisztokraciáról letépett jelvényeket. A frígiai sapka helyére pedig a császári sas került. A katonák a Marseillaise helyett a *Vive Vempereur* kiáltással rohantak a tűzbe.

Szólunk kell még röviden hadvezetői jelleméről is, mely egyéniségének faculté maitraisse-e volt. A hosszú küzdelmekben Napoleon egy új, csodálatos hatású stratégiát alkalmazott: a régi, ú. n. állóháborúk (Positions-Kriege) az ő kezében mozgóháborúkká (Bewegungskriege) változtak át. A régi Nagy Frigyes-féle stratégiát, mely a háború vég-céljául egy tartomány meghódítását vagy egy vár bevételeit tűzte ki, Napoleon félredobta s oly módszert alkalmazott, melynek célja az ellenség hadseregének tökéletes megsemmisítése volt. Ő állította fel a modern háborúzás következő alapelvét: a háború célja a béke folytatása oly módon, hogy az egyik fél akarátát a másik félre erővel rákényszerítse. Azonkívül levonta a nagy forradalom következményeit a hadászatra nézve is. A régi zárt sorokat a forradalmi vezérek az ú. n. tömeges harcmóddal cserélték fel, ahogy a forradalmi tömegek természete megkívánta. Garnot volt a francia hadirendszernek olyanféle újítója, mint a római hadseregben Marius. E mellett a francia hadsereg szelleme a legjobb volt. Carnot rendszere nem követelte áldozatul sem a vezér, sem a tiszt és közember egyéniségét, mint a Nagy Frigyes-féle merev, módszeres sorhadi taktika. Carnot-nál a támadást a szétszórt rajvonalak nyitották meg, amelyet a zárt hadoszlopok kompakt tömege követett, — válságos helyzetekben a kímélt, friss tartalék felhasználásával. Az ő szerkezetéből épen csak a kormányzó fő hiányzott, ami aztán Napóleóban öltött testet.

A hadművészet szerinte abban állott, hogy mindig nagyobb számú haderőt kell alkalmazni, mint az ellenség azon a ponton, hol az megtámadatik vagy támad. E végből a hadvezérnek összes tehetségeit a végsőkig meg kell feszítenie, hogy célszerű hadmozdulatok és felvonulások útján mindig szögben támadja meg az ellenség harcvonalát s részenként semmisítse meg erejét. Napoleon tehát nem egy elvont harcmód tanítványa, hanem erős reális érzékénél fogva, mozdulatait a helyzethez alkalmazza. Az ellenség már-már elérte Mantovánál, de ő elhagyva támadásainak színhelyét, eléje ment Wurmsernek és Gastiglione mellett megverte. Arcolenál egy mocsaras helyhez csalva, kiegyenlíti az ellenség számbeli fölényét. Rivolinál éket vert az ellenséges szárnyak közé és egyenkint tette tönkre. Maren-

gonál és Ulmnál bekerítéssel, Jenánál túlszárnyalással, Austerlitznél centrum-áttöréssel vívta ki a győzelmet. Mantovánál, Frieülandnál, valamint az 1814-iki háborúban a hadosztályok egyesítése mentette meg a szétszórtan meneltelő ellenségtől. Nála történik többszöri fontos utalás a tartalék döntő szerepére, valamint a jelentések és parancsok, továbbá a vezérkar rendkívüli jelentőségére. Berthier marsall, ez a pontos számológép, azért töltött be oly fontos bizalmi állást mellette. De sohasem feledkezett meg az erkölcsi rugók hatalmas befolyásáról sem. Haza, dicsőség és becsület voltak azok a jelszavak, melyeket hadi kiáltványai-ban legtöbbször alkalmazott. Különösen értett felkelteni alvezéreiben és katonáiban a vetélkedést és bennük azt a meggyőződést ébresztetni, hogy minden más nemzet hadserege felett állanak. így a napóleoni katonák mintegy dogmaszerűen hittek a diadalban. S ez a hit bámulatos lendítő ereje volt a *grande armée* tevékenységének. Ugyancsak ő adott nagyobb hatáskört az vezéreknek, kik közt akadt néhány kitűnő hadi egyéniség (Desaix Soult, Masséna.) A legtöbb napóleoni marsall, ez a hűs és néhány *hadi ördög*, megbízható, mindig bátor, sokszor szerencsés hadtestvezető (a lovasvezér Murát, Ney, Davout, Duroc, Lannes, Marmont, Beauharnais Eugén, Lefébre, Berthier, Bernadotte, Oudinot stb.), kik a császár intencióinak teljesen megfeleltek. Meg volt bennük az a harcias szellem, melyet Napoleon találóan *feu sacré-ndik* (szent tűz) nevezett, bár az ő vezető keze nélkül nagy stratégiai műveletekre sohasem voltak képesek. Mikor aztán — mondja Bleibtreu — elhagyták a hanyatló napot, kialudt az ő sajátos, tulajdon nimbuszuk.

A császár önbizalma hadverői képességeiben, ellenfelei közepszerűségével vagy épen korlátoltságával szemben, hártárt nem ismert. Marmont szerint «az akadályok leküzdése miatt, ezeket mindinkább megvetette. E megvetés által végre is oly tömegben zúdultak reá, hogy súlyuk alatt összeroskadt. Midőn a lehetséges dolgok keretét átlépte, géniusza helyébe büszke dölyf lépett». A napóleoni békék csupán nyugvópercek: mintegy seregmegállások. Diadalai nyomán keletkezett szerződéseivel az országok és népek közt régi kötelekeket lazított vagy bontott meg s újakat, gyakran a

történeti- és népjogba ütközőket állapított meg. A pozsonyi béke után Napoleon szemmel láthatólag világalomra tört. Megkezdte az uralkodók és tartományok csereberélését, visszavonást gerjesztett a népek és régi fejedelmeik között s a provokált nemzetiségeket állandó ingerültségben tartotta. E világalraelmi aspiráció, mennél nehezebben valósulhatott s mennél több győzelembe került, annál fokozottabb mértékben növekedett — rögeszmévé. Minthogy sem megnyerni, sem tönkretenni nem akarta a legyőzöttet, hanem csupán megalázni és gyöngíteni, elkeseredett fanatikus elleniségeket szerzett, kikkel magát örökös küzdelmekre kárhóztatta.

A porosz állam letiprása és a cárral való kiegyezés után nincs már vele szemben ellenállás a kontinensen. A nagyság szédítő fokán csoda volna, ha meg nem szédülne. A berlini múzeum Nagy Sándort ábrázoló szobrát nézegetve, megszólalt: «A feje igen nagy. Nagy Sándor sokkal kisebb volt, mint én». Máskor komor gondolatok is foglalkoztatják s tele van kétséggel és aggodással a jövő iránt. «Őn előtt — úgymond hadsegédének — nagy dolognak tetszik a franciák császárljának és Olaszország királyának lenni. Én nem ringatom magamat csalódásban. Én eszköze vagyok a nagy Gondviselésnek, mely fentart engemet, míg szüksége lesz reám, azután összetör, mint az üveget.» Sokan, mint a magyar Berzsenyi is, úgy találták, hogy nem Napoleon győzött, hanem «a kor lelke, a szabadság, melynek zászlóit hordozta dicső serege». A népek fényes csalatásba merülve imádták s a szent emberiség sorsa kezébe került. De ő ezt «tündérlkénye alá vetette».

A napóleoni támadással szemben csak Anglia, a büszke szigetország állt rendületlenül. Anglia magatartása a védelmi taktika, megfontoltságának és óvatosságának remekműve. A portugál határokon ekkor tűnt fel egy angol tábornok, Wellesley, ki később Wellington herceg néven oly szorosán összeforrott a franciák császárljának történetével. Az angol katonai szellem e legsajátságosabb jelensége az elővigyázatos, halogató, cunctatori taktika nagymestere volt a kor nagy Hannibáljával szemben. Ő az, ki a Napóleontól felállított új hadászati rendszer előnyeit a saját hadseregében értékesítette és egyszersmind először utánozta a saját előnyére.

Anglia sohasem kezdett háborúba, mielőtt megbízható szövetségesekre nem tett szert, kik elhárítják az első csapásokat. Mikor az európai fejedelmek már meghódoltak, akkor ő az európai népekkel szövetséget kötött Napoleon ellen tüzei, mozgásba hozza a nemzeteket s a nemzetiségi eszmét. Napoleon történetének ez a fejezete, a hanyatlás kora, a spanyol háborúval kezdődött.

A NAUNDORFF-LEGENDA.

CARLYLE a nagy forradalomról írt művének egyik fejezetét azzal a szentenciával kezdi meg, hogy vannak oly mélységek az emberben, amelyek leérnek a pokolfenekéig s olyan magasságok, amelyek a menny legmagasabb csúcsáig terjeszkednek. A szörnyű és roppant forgatag nadirját nemcsak az ő föllengős és olykor fārasztó erkölcsi szónoklatai mutatják a Dauphin végzetében. A történetíró, ha még oly lelkes apologetája is a rémuralmi idōszaknak, mint Michelet, vagy oly nagy összefüggéseket látó, tehát szigorúan oknyomozó és megértő, mint Quinet avagy Taine, nem talál mentséget sem a nemzeti convent, sem a párisi községtanács és nyomorult eszköze, a hírhedt Simon varga számára. A fejedelmi gyermek hóhérainak történelmi árnyai mindannyiszor magukra zúdíják az utókor megvetését, valahányszor egy-egy kutató vagy sarlatán felbolygatja a boldogtalan királyi gyermeknek ismeretlen sírját. A kis Dauphin szomorú, sáppadt arca, réveteg és szemrehányó tekintete, csaknem álmokképpé absztrahálódott egész mivolta nemcsak a royalista képzelmeket zavarja fel. Ott kísért ma is az emberek emlékezetében, a történetírás meg nem szűnő tetemrehívásában, a lelkiismeretek felkavart urnájában ez az édes és bübjājos komolysāgával megéjtő királyi gyermek, a *Temple farkaskōlyke*, amiként cellájának őrei nevezték.

Ámde XVII. Lajos emlékét nemcsak az emberi száanalom és részvét örökzöldje borítja. Az ő történelmi életbe átlépő emlékezetétől úgyszólván elválaszthatatlan egy páratlan szélhāmosnak és kalandornak az alakja, aki vakmerő és szinte patológiai rendszerrel rendelkező következetességgel játszott a Dauphint élete végéig. Szólunk róla pedig azon alkalommal fogva, hogy egy német történetíró, *Tschirch* kritikai feldolgozását adta az úgynevezett Naundorff-legendának, amely a

maga idejében annyi vizet kavart és heves, az egész világtól figyelemmel kísért történeti vitát keltett a hívők és a hitetlenek között. A nagy pörnek ma sincs vége s alig múlik el év, hogy egyik vagy másik táborból ne jelentkeznék valaki s a védelmi iratok és cáfolatok körforgásával az ügyet napirinden ne tartanak. *Boissy d'Auglas* francia szenátor *Louis XVII. et ses descendes* című művében (1909.) irodalmi, lélektani, történeti és kritikai érveinek egész arzenálját előszedte és vette felülvizsgálat alá a Naundorff-kérdés aktáit úgy, hogy azóta — kivált minthogy a Naundorff-utódok lemondtak igényeik politikai érvényesítéséről — a hívők száma meggyarapodott és a Naundorffok kilátásai éppen nem reménytelenek.

A történelemben páratlan sikerű szédelgésnek és a Naundorff órásmester körül kiképződő legendakörnek kezdete 1831-re esik. Hogy a brandeburgi órás föllépése sokakra annyira megtévesztőleg hatott és folyvást újabb híveket hódított, abban kétségtelenül nagy része van annak a tömeglélektani reflexmozgásnak, amely a Naundorff feltűnésében és felmagasztalásában a megbántott királyi sarj emlékének rehabilitálását láthatta. Akkor még egészen friss volt a nagy forradalom emléke, amelynek hagymázos kísértete csak az imént, a júliusi forradalomban vitte diadalra a polgárkirályságot. A makacs Vendée, a lilimos Bretagne és az egész *ancienne regime* hiven és kegyelettel őrizte a királyi vértanúnak, kivált XVI. Lajos és Mária Antoinette fiának képét, akiben szelíd gyermeksége alatt egész Franciaország gyönyörködött, mert benne a Bourbon és Habsburg fajok egész szépségét látta virágozni. Mindenki ismerte fogsága történetét, a megindító és retentő részleteket, az ártatlanságnak rémdrámába illő teljes martyrologiáját. Tudták róla, hogy a Templeban atyja nevelte és felhasználta a balsorsot, hogy fiát ne hercegnek, hanem embernek nevelje. A gyermek korán érett — úgymond Lamartine — mint egy megsértett fa gyümölcse. A rázkódtatások, az eltitkolt könnyek, a tragikus jelenetek, a börtönörök, a kémek, a fény és árny, a fogház levegője a koraérettek mindenben túlemelkedő, mert mindent, de mindent megértő szomorú bölcsességének evangéliumát tárta fel előtte. A csendesen szenvedő kis gyermek vértanúsága expialta ősei vétkét és az ő vére harmatozta

be és tette termékennyé még egyszer a Bourbon-királyság földjét. Miután anyjától és testvérétől elválasztották, 1794. január 19-én, a király halála évfordulójának előestéjén mint valami fenevadat a Templenek egy magasan fekvő szobájába zárták el, ahova Simonon kívül senki sem juthatott. Porkolábja egy félig kinyitott ajtón vetette be számára az ételmet. A nyirkos, zárt, bűzös levegő, a testi tisztátalanság, a baromi bánásmód és a lelki fájdalom szúja csakhamar megőrölte ezt a finom szervezetet. Februártól fogva nem hagyta el az ágyát, amelyet sohasem takarítottak. Ruháját, lábbelijét és ingét az egész éven át nem cserélték ki. Nem kapott se könyvet se játékszert. Cselekvő tehetsége a magányban és henyé-lésben elfásult, tagjai megköszvényesedtek, esze a folytonos rettegés hatása alatt eltompult. Élete ettől fogva egy beteg madár vergődése volt, amely ellenkezés nélkül adja meg magát sorsának, a megváltó halálnak. (1795. június 8.)

Naundorff meséje, ahogy legutóbb végérvényesen 1834-ben formulázta, így kapcsolódik be a Dauphin történetébe. Egy napon — úgymond emlékirataiban — megjelent a Templenben egy barátságos képű idegen, aki a börtönőr nejének közvetítésével álomitalt adott be neki, azután egy fűzfakosárban magával vitte és ágyába ő helyette egy hasonló nagyságú gyermek hulláját csempészte. Mikor felébredt, egy tiszta és világos szobácskában találta magát, egy fekete ruhás jámbor tekintetű özvegy asszony társaságában, aki utóbb a német nyelvre is oktatta őt. Csaknem két esztendőt töltött ebben a környezetben, midőn azonban két álarcos rabló elragadta őt a szegényes, de annál nyugalmasabb kerti házból és újból egy sötét várföld odújában rejtették el. Innen meglehetősen bizonytalan és kalandos szöktetés után Olaszországba került megint jóbarátok társaságába, akikkel egy hányt-vetett tengeri utazás végén Észak-Amerikában lappangott. Naundorff közlése szerint itt sajátította el az órásmesterséget is, hogy annál könnyebben rejtve maradhasson Bonaparte és XVIII. Lajos, akkor még provencei gróf sbirrijei előtt. Királyi születését igazoló okmányai és ereklyéi, amelyeket egy előkelő olasz aggastyán nyújtott át még az első menekvése alkalmával, az Orient hajón kallódtak el, mikor Bonaparte kémjei fölfedték kilétét és Franciaországba szállították. Legendás szökései után végül Etten-

heimban vonta meg magát és érintkezésbe lépett egy hű vadásza által Enghien herceggel. A nemes szívű rokon hajlandónak mutatkozott a Dauphin érdekében fellépni, de váratlan elfogatása és kivégeztetése egyszerre halomra döntötte terveiket. Erre újabb elfogatás, börtönbe hurcoltatás és csodálatos sikerrel végrehajtott menekülés következett, míg végre is Weimarban találjuk, de megfosztva összes barátaitól és eszközeitől, amelyekkel igényeit támogathatta vagy igazolhatta volna. A herceg Berlinben megkísérli, hogy az ott állomásozó huszárezredbe lépjen, de mint külföldit elutasítják. Ekkor egy jó embere rábeszélésére az órásmesterséghez fog Crossenban, megházasodik, többször levéllel keresi föl XVIII. Lajost, mint a Bourbon-ház fejét és Angoulême hercegnőt, XVI. Lajos leányát, akik azonban válaszra sem méltatják.

Álljunk meg itt 1831-ben, tehát annál az időpontnál, amikor Naundorff nyíltan előlép származásának és igényeinek kinyilatkoztatásával és vegyük szemügyre az ő elbeszélését. Nyilván kalandos és hajmeresztő rémregény ez, amelyből a legvadabb romantikának egyetlen kelléke sem hiányzik. Borzasztó börtönök, mérég és gyilok, álomital, álöltözet, fekete álarc, csupa elvont személytelen alakok vér nélkül nyüzsgönek ebben a közepes fantáziára valló mesében, üldöztetés és menekülés ismétlődnek szakadatlan egymásutánban. Találónan nevezte ezt 1836-ban Naundorffnak egy tréfás, öreg ellensége *Thomas Ormuzd* és *Ahrimán* küzdelmének, a jó és gonosz elv folytonos tusájának. Az még valamennyire föltehető vagy legalább érthető, hogy a rémuralom és a *directoire* kormánya előtt nem volt közömbös a *Duphin* élete vagy halála és hogy nem hagyott fel a pokoli tervekkel a fejedelmi gyermek ellen. De az első konzulra csak kedvező lehetett, hogy egy új trónkövetelő elvitathatja a provencei gróf trónigényeit. Nem marad más hátra, mint hogy az üldözéssel a *Dauphin* nagybátyját, a provencei gróft gyanúsítsuk meg, akinek viszont vajmi kevés hatalom állhatott rendelkezésére száműzetése idejében, hogy unokaöccsét zaklassa, orgyilkosokkal megkörnyékeztesse, börtönből börtönbe hurcoltassa s a világ egyik végétől a másik végéig szakadatlanul hajszoltassa. Feltűnő, hogy Naundorff, akinek a szerencsétlen *Dauphin*hoz való külső hasonlósága tévesztette meg az embereket, legelőször *Burbon* Lajosnak nevezte magát s meséjének

első verziója szerint atyjával, a királlyal együtt menekült meg. 1824. szeptemberében egy csúnya pénzhamisítási pörbe keveredett, s ekkor újra börtönbe került.

Azt hihetnők, hogy egy félreismert királyfi, aki oly szerencsétlen, hogy tévedésből egy nagy bűnnel vádolják, a börtönben méltó tartózkodással kerüli a rabokkal való érintkezést és komolyan keresi a magányt. Naundorff azonban maga sem tagadja, hogy itt tanulta meg a tolvajnyelvet. Naundorff hívei természetesen egy hallatlan és perfid Justizmordot láttak ebben a pörben, amelyet a porosz kormány az ő erkölcsi lehetetlenné tételére koholt. Kiszabadulása után egész életét állítólagos igényeinek elismertetésére fordította. 1828-ban áttért a katolikus hitre s egyre nagyobb buzgalommal mélyedt el a királyi családnak és a nagy forradalomnak történetébe. Mániákusa lett az általa költött mondanakörnek úgy, hogy később talán ő maga is elhitte, amivel az embereket ámította. 1829-től fogva gyermekeinek is Bourbon előneveket ad: Mária Antoinette, Károly Lajos, Mária Terézia, míg régebben született gyermekei nem kaptak ilyen politikai hangzású neveket. 1830-ban levelezéseiben és kiáltványaiban már mint *Louis Charles Duc de Normandie* nevezi magát és ugyancsak siet kamatoztatni Rochon porosz hadügyminiszternek a Naundorffok jelmondatává jelentősödött szavait: «Én nem akarom állítani, hogy Naundorff nem a Dauphin. De nem szabad kívánnom elismertetését, mert az megcsúfolná Európa valamennyi koronás fejét.»

Mikor a porosz föld már égett a lábai alatt — már mint alkalmatlan idegent ki akarták utasítani — családját crosseni barátainak jóindulatába ajánlva, Svájcba ment, hol csaknem egy esztendeig tartózkodott és gyakorolta magát a francia nyelvben. Innen eljutott Parisba és megnyerő, kedves modorával, előkelő s egyszersmind szerény föllépésével, mindenekfölött azonban tipikus Buorbon-külsejével számos legitim kiráypártit szédített el. De Angoûlême hercegnőt, a koronatanút és a komolyabb köröket sohasem tudta elkápráztatni. A részletekre és a családi intimitásokra vonatkozó kérdésekre óvatos általánosságokkal válaszolt. Az élete ellen elkövetett állítólagos merényletek sem tudtak misztifikálni egyetlen beavatottat sem. Hívei azonban — szegény, naiv lelkek és kalandra éhes, mindenre kész elemek — bőven

akadtak, mint annak idején nálunk az ál-Petőfiknek. Ömaga rendületlenül hirdette a vélt, illetőleg szenvelgett igazát: a mártiri póz jól állt neki. Ebben a rendkívüli elmében a csalás és a rögeszme határai sohasem tisztázódtak. Nagyzási hóborttól megszállott énje annyira elmerült vétkes képzelődése szüleményében, hogy épen a monomania kölcsönözte neki azt a biztosságot, fölényességet és elszántságot, mellyel követőit magával ragadta és akaratának alárendelte. Mint stílszerű trónkövetelő a méltóság és nagylelkűség egy nemével viselte sorsát 1845 augusztus 10-én történt haláláig. A Naundorff-legenda utódaiban él tovább,

RÉCAMIER ASSZONY ÉS BARÁTAI.

HERRIOT Edvárd könyve viseli ezt a címet, mely újból erre a csodálatos nőre, a franciarestauráció társaságának erre a Madonnáj ára tereli a világ figyelmét. Récamier asszonymal sokat foglalkoztak emlékiratokban és történeti művekben barátai és azok a kutatók, akik a nagy francia átalakulás időszakának szalonéletéről, mint a művelődéstörténet egyik kongruens jelenségéről írtak. Ennek a munkának legnagyobb érdeme az, hogy a tüneményes asszonynak életviszonyait baráti körének kölcsönhatásával szoros összefüggésben tárgyalja és mintegy fölbontja azokat a rejtélyeket, amelyek alakja körül szövődtek. Bemard Juliettenek, Récamier bankár későbbi feleségének lelki alkatában az egymást keresztező ellentétek föloldását a környezeténél kezdi s legelső sorban rámutat lyoni eredetére. Az ellenmondások, melyek a Rhône-melléki gyár város népét olykor annyira megérthetlenné teszik, Julietteben is megvoltak s ezért hiábavaló volna egységes szellemi vagy erkölcsi fejlődés után nyomozni az ő egyéniségében. A látszólagos hidegség, mellyel utóbb barátait gyakran kihozta sodrúkból s a mi őt kacérabbnak tüntette föl, mint volt a valóságban, ép úgy a lyoni faj jellemvonása volt, mint hajlama a melankóliára. A szerző több adatban keresi a faji átöröklés homályos alkotórészeit benne. Lyon — úgymond egy francia történetíró — soha se volt egy úr kizárólagos tulajdona. Nem mondhatta-e el ugyanezt önmagáról később Récamier asszony is?

1777. december 3-án született. Az akkori mérsékelt anyagi jómódban élő családok szokása szerint zárdai nevelést kapott, amelynek hatása mély katolikus érzületének megmaradásában egész életének egyik legbájosabb lelki adaléka volt. Tizenötéves korában ment férjhez a negyvenkétéves

Récamierhez, akit — mint egyik barátjához írt levelében említi — a házasság gondolatában az a meleg érdeklődés is vezetett, melyet valamikor Juliette anyja, Bernard asszony iránt érezett. A párisi bankárnak a gyermekasszony iránt való viselkedésében sokkal inkább atyai, mitsem szerelmi motívumok játszottak szerepet s a későbbi híres asszony bámulói szerint abban kereste férji föladatát, hogy ápolja neje szépségét s az anyagi kellékek biztosításával lehetővé tegye nagyvilági életmódját. E különös házasság problémája később is gyakorta foglalkoztatta a kortársakat és a történetírókat. Sokan az asszony nőiségének fiziológiai fogyatkozásában találták meg magyarázatát Récamier úr sajátságos magaviseletének s emlékirataiban Staël asszony is azt beszéli szép barátnőjéről, hogy asszonyiságát *megilleti a fehér virágkoszorú*. Ennek a nézetnek ellentmond ugyan Récamier asszony kifogástalan kedélye és organikus hibákat megcáfoló testi egészsége, de kivált Ágost porosz herceg iránt érzett romantikus szerelme és Chateaubriandnak élete végéig tartó szenvedélyes barátsága. De a házasságban, valamint természetében a rendkívüli körülményeknek ez a találkozása volt alighanem az oka, hogy Juliette mindig bizonyos tartózkodást, óvatosságot és rezignált megnyugvást tanúsított a szerelem iránt, amit ellenségei az ártatlansággal való kacérkodásnak minősítettek. Férje gyöngéd gondoskodása megengedte, hogy neje már a directoire alatt szalonjában maga köré gyűjtse a francia közélet és irodalom kitűnő alakjait. Monselet a köztársaság három gráciájának nevezte Récamier, Tallien és Beauharnais asszonyokat. Ez a három nő — írja — elforgatta fejét az egész Parisnak és lábaiknál látták a leghíresebb férfiakat, azoknál a szép lábaknál, amelyek csak topánkát viseltek. E társaságokban, hol a rémuralom szorongatásától fölszabadult emberekben ismét találkozókat adtak egymásnak a művelt modor bája a szellem méltóságával, az ékes beszéd művészete a francia faj elmés könnyedségével, kétségkívül létezett valamely neme a vetélkedésnek a három szép asszony között. Egy alkalommal Tallien asszony, hogy a Récamier nejeinek megjelenése által keltett társasági föltűnést valamennyire ellensúlyozza, ledobta a sált, amelyet vállán hordott. Fölállt és szép alakját, meztelen karjait, kellemét, a bájoknak ezt az összességét, mellyel egyetlen asszony sem bírt

ily arányokban, Récamier asszony is megcsodálta, mert az ő egyszerű ruhája, naiv varázsa nem igényelte, hogy versenyezzen Mme Tallien ragyogó egyéniségével; *Récamier asszony ugyanis inkább vonzó, mint vakító szépség volt s minél tovább nézte valaki, annál gyönyörűbbnek találta.* Unokahuga, Mme Lenormant így írja le: «Hajlékony, elegáns természet, nyaka és vállalai csodásan formásak és kerekdedek; kicsi piros szája, fogai mint a gyöngyök, szép, bár kissé sovány karok, a természetől göndör gesztenyebarna haj; finom, szabályos, de igazi francia orr, hasonlíthatatlanul szép arcbőr álmatag rózsákkal, nyílt, hamiskás arc, amelyet a jóság vonása enyhített ellenállhatatlan kellemre. Fejtartása büszke és önérzetes. E kor női divatának klasszikus félmeztelensége és társadalmának laza erkölcsi fölfogása nem hagyott semmi nyomot az ő visszatartott viselkedésében. Vannak — úgy mond barátainak egyike, Saint-Beuve, a róla festett történeti arcképében — akik természetüknél fogva tiszták, annak születnek s ártatlanságuk föltétlenül bizonyos. Ezek úgy járnak, mint Arethuza a tenger habjain, a tűzben sértetlenek maradnak, mint a szentírásbeli ifjak, akiket a jó angyal mentett meg, sőt még permetező esővel is üdítette a kemencében.

A konzulátus és a császárság első időszakában szalonja, melyben minden hétfőn fogadott, semleges területe volt a különböző politikai irányokhoz tartozó államférfiaknak és hadvezéreknek. Récamier asszonyt ízlése mindvégig visszatartotta a politikától s ennek lehet tulajdonítani, hogy minden párton birt jóbarátokkal. Egyik hive, Ballanche szerint ő volt az első konzul mitológiai korának felhőkön trónoló istennője. Ez időtájt Bernadotte, Moreau, Masséna, a két Montmorency herceg, Beauharnais Eugen, Constant, Staël asszony, Talma, a színész, Gérard és Dávid, a festők látogatták sűrűben. Nagyon hevesen udvarolt neki Bonaparte Lucián, de nem ért el semmi eredményt. Egyik kortárs szerint *Lucián szeret, nem utasítják ugyan vissza, de meg sem hallgatják.* Ez az árnyalat. És így járnak mindazok, akik akkor körülötte tolonganak és akik ezeket követik, mert ő «mindenkivel áprilist járat». *Ámde akiket barátilag szeretett, szívéből egy kis jeggyel megjelölte azokat, akiket magáénak tekintett.* S mindnyájukat aranylánccal bilincselte szobrának lábaihoz. E csoda-

szép szobor adorálásában a régi és új Franciaország nagyjai csaknem mindig hires idegenek (Fox, Ágost porosz herceg, az orániai herceg, a későbbi bajor király stb.) egy társaságával jöttek össze. Az ellentétes, sőt olykor személyileg is ellenséges tagokból összeverődött szociétás összetartója és közvetítője Récamier asszony volt s ő irányította a beszélgetést is. Sokszor úgy tetszett, hogy szelleme csupán más szellemek csatornája volt. Saint-Beuve mondja róla, hogy *csábítóan tudta hallgatni a beszélőt*. Hanem, ha nem is szólt, érezhető volt, hogy az egész csevegés tárgyköre az ő lelkületének kisugárzása. Ha már éles vitává szélesült volna a beszélgetés, egy-egy okos közbeszólásával vagy megjegyzésével másfelé terelte a figyelmet. Oly szemesen figyelt, oly halkán gondolkozott s oly mérséklettel kritizált ifjúsága pompájában is, mint utóbb, élete alkonyán. Labruyére finom kis eszének nem volt gyöngédebb tapintata ennek a nőnek hajlékony s benyomásokra szomjúhozó értelménél. Egyik barátja, Prosper de Barante, ahhoz a sátorhoz hasonlította észtehetségét, melyet Paribanum tündér adott Ahmed hercegnek. Hajlítsd össze, a nő kezébe való játékszernek látszik; terjeszd szét s hatalmas államférfiak és költők pihenhetned meg árnyai alatt. Napoleon miniszterei is el-ellopóztak a Récamier-szalónba, utóbb vidéki nyaralójába, Clichybe (párisi szalonját 1803-ban kormányhatalmilag bezáratták). S a világ ura bosszúsan kérdezte: «Mióta tartják az államtanácsot Mme Récamiernél?»

A társaságban néha Fouché is megjelent, akit a ház úrnője azzal különböztetett meg, hogy mindenben tanácsa ellenére cselekedett. Hú barátsága Moreau tábornok, a hoholinden győző iránt megható módon nyilatkozott meg ama pör folyama alatt, melyet Napoleon a Cadoudal-összeesküvésben való részvétele miatt indított ellene. Récamier asszony meg volt győződve, hogy e politikai üldözés mögött az első konzul személyes irigysége lappangott a vele egyenlőrangú hadvezéri tehetség iránt. Ez atény, valamint a Montmorencyak és Staël asszony befolyása teljesen elhidegítette őt a bonapartizmustól. 1811-ben a császár azt a kijelentést tette, hogy mindenkit ellenségének tekint, aki átlépi a Récamier-ház küszöbét, utóbb pedig számúzta Paristól negyven mérföldnyire. Récamier asszony nagy lelki erővel viselte ezt a lelkiállapotot,

amelyet súlyosabbá tett férjének anyagi tönkrementése is. Szelíd, ámbar kissé képzeltgős wertheri melankóliájának az a nemes és visszafojtott szomorúság kölcsönzött végtelen bájt, amely az *isteni varázslónő* szépségét mintegy elanyag-talanította. Staël asszony így ír róla ebben az időben: «Szépség, amelyhez nincs hasonló egész Európában. Ön szeplőtelen hírnevével, büszke, nagylelkű jellemével mily boldognak érezheti magát e szomorú életben, a melyben mi többiek oly szegényül, kifosztva vándorolunk». Egy ideig Goppetben, a Genfi-tó partján is időzött, hol gyakran fogadhatta a daliás Ágost porosz herceget, imádói közt a legnemesebb és leg-állandóbb érzésű lovagot, aki mint francia hadifogoly fordult meg ezen a helyen. Ballanche azt írja erről egyik novellájában, hogy bár az egész világrészt háború dúlta föl, de Európa szívében volt egy kis zúg, ahova a régi francia szokások eleganciája és udvariassága menekült a gondolat függetlenségével és a szabadság eszméivel együtt. Barátaival való érintkezése mégis inkább a levelezésében nyilatkozott, amelyre nagy gondot fordított. Csaknem minden levélsor fénylik a finom és kedves szellem csillámától. Ha levélstíiusa mesterkelt, akkor ritka és bámulatos példáját adta azon legnagyobb mesterségnek, melyet alig lehet megkülönböztetni a természetől.

Egy olaszországi út befejezése, mely alkalommal Canova művészetét is megtermékenyítette, valamint a száznapi uralom után a második restauráció végre némi nyugalmat hozott Récamier asszony életébe. Gondolkozása, mely előbb távol tartotta a bonapartizmustól ép úgy, mint a túlzó rojalistáktól, most a mérsékelt és szabadelvű royalizmus felé vont, mely a szabadságot összhangba igyekezett hozni a legitimitással. Régi társasága nem csökkent, tisztelettel rajongta körül megint. Parisban látta viszont ismét Ágost herceget, most mint győztes hadvezért, de mint Lenormant asszony írta: Mme Récamier összes barátsága nem volt elég, hogy hűséges és nagylelkű imádójának megbocsásson azért a hihetetlen hódolatért, amellyel az erős nemzeti érzéstől áthatott nőnek az összes francia erődöket mintegy a lábaihoz rakta. Napoleon teremtményei közül a szerencsétlen nápolyi király, Murát ragaszkodott hozzá szinte halála percéig s közvetlenül a kivégeztetése előtt Récamier asszony tanácsát

kérte ki. 1818-ban Madame Staël halálos ágyánál találkozott Juliette azzal a férfival, aki ettől fogva életét egészen betöltötte.

Chateaubriand akkor ötven éves volt, rendkívül bonyodalmas jellemmel. Szelleme nem volt hervadt, de fáradt szívét gyakran a megbánás gyötörte. És Mme Récamiernek jutott osztályrészül, hogy harminc évig csaknem napról-napra vigasztaljon egy lángelmét, aki nem tudta az életnek megbocsátani, hogy termékenyebb volt, mint az ő fantáziája és gazdagabb, mint az ő szelleme. Attól a pillanattól kezdve — úgymond Lenormant asszony — hogy Chateaubriand belépett Mme Récamier körébe, a Ballanche baráti gyöngédségéből az *intelligencia királyának* nevezett költő elérte azt a sikert, hogy ezen a kis színpadon a legelső helyet foglalja el, melyet hírneve is biztosított neki. Récamiernek a Rue d'Anjou-n lévő házában volt egy kert s ebben egy hársfalugas, amelynek levelein keresztül — beszéli Chateaubriand az emlékirataiban — egy holdsugár villant elő, ha őt vártam. Közben Juliette férjét újabb anyagi katasztrófa érte, úgy hogy az ő föntartása is Récamier asszony gondjait szaporította. Megmaradt vagyonának romjaival ekkor az Abbayeaux-Boisi Annunciáta kolostor falai közt vonta meg magát a még mindig szép és érdekes asszony. Chateaubriand így írta le ezt a lakást emlékirataiban: Egy sötét folyosó választotta el a két kis szobát. A hálószobában volt egy könyvszekrény, hárfa és zongora, azután még Mme Staëlnek arcképe és Copetnak holdfénynél ábrázolt tájképe díszítette. Az ablakokban virágcserépek állottak. Ha a három emeletet megmásztam és lélekzet nélkül beléptem ebbe a cellába, mélyen meg voltam hatva. Az ablakok a zárdára nyíltak, melynek zöld lombsátora alatt estefelé az apácák sétáltak és a fiatal növényedékek játszottak. Egy akácfa koronája épen a szemhatárig ért, melyen túl templomtornyok meredtek az ég felé a sèvei dombok lejtőjén. A lemenő nap megaranyozta a tájképet és verőfénye beszivárgott a nyitott ablakokon. Mme Récamier a zongoránál ült. Az Ave Mária harangütése megszólalt s a hangok zúgása úgy látszott: *piange il giorno che si muore*...

Ez a lángelméjű egoista teljesen lefoglalta a maga érzései számára azt a nőt, akitől diplomáciai hivatása (római

nagykövetség) gyakran évekig távoltartotta s akinek fájalmát nem szentelte meg hűségével. Olykor gyönyörű leveleket írt hozzá, melyekre Récamier asszony pontosan és kimélettel válaszolt, alig éreztetve, hogy kedélyének szervezete hasonló ama testekéhez, melyeken a legfölkületesebb töviskarolás vagy szunyogcsipés múlhatatlan avasodást okozott. «Legyen az ön sorsa boldog, asszonyom — így írt 1825-ben — és az ön jósága, nagylelkűsége, valamint szívének nemessége és szelidsége részesüljön ugyanolyan méltánylásban, mint a szépsége». Majd később egy tizenegy oldalas levélben az ő utolérhetetlenül kedves modorában: «Én mindent kimerítettem már, kivéve az ön iránti gyöngéd szerelmemet». Pedig ugyanekkor, már csaknem két év óta egy tizenhatéves fiatal leány is foglalkoztatta a vénülő költőt és sok szenvedelmes vallomást hallott ez a *bájos virág*, akit ő nem akart leszakítani, hanem csak a *fájdalom hattyúdalába* foglalni. Chateaubriand távollétét bámulóinak egyike, a fiatal Jean-Jaques Ampere igyekezett fölhasználni, hogy megnyerje Juliette vonzalmát. Nem csodálkozhatunk rajta, hogy Récamier asszony ifjú imádójának egyre tüzesebb vallomásaival szemben megőrizte teljes hidegvérét. Nem épen azért — úgymond Schéerer — mintha ura lett volna önmagának, hanem sokkal inkább azért, minthogy már nem volt az: az osztozkodás lehetősége nélkül már másnak tulajdona. Olaszország történeti levegője sokat enyhített fájalmán. Az ottani művészek, írók és diplomaták versenyezve hódoltak az ősz felé hajló, de még mindig harmoniozus szépségű nő előtt. Rómában részt vett egy műkedvelő előadáson, melyet az osztrákmagyar nagykövet felesége, Apponyi grófné Seribe egy darabjával rendezett. Azután elmúlt csöndesen a Chateaubriand és közé ékelődött félreértés is; 1825-től fogva egy szellő sem zavarta meg gyöngéd és meleg barátságukat. Juliettenek már fehér haja volt. 1826-tól sűrűn érik sorscsapások, amelyektől a vallásos miszticizmusban keresett vigasztalást. Egymás után halnak el atyja, férje és barátainak egyik legnemesebbje, Mathieu de Montmorency, akit a misén ért utói a szívszélhűdés. Chateaubriand részt vett Juliette bánatában és memoire-jaiban szép sorokat szentelt Mathieu emlékének. A haláleset azonban különösen Adrien de Montmorency t sújtotta le. «Szívem egyáltalában nem keményedett meg —

írta Récamier asszonynak — de családi érzéseimben most oly gyakran értek csapások, hogy méltán hasonlíthatom magamat az öreg katonához, aki hozzászokott, hogy a csataterén halottaktól legyen körülvéve».

Az Abbay ezután is látott vígabb napokat és újabb hódolókat. Sokszor eljött Lamartine, akit Chateaubriand nagy álmódóznak nevezett, Mérimée Prosper, aki olykor szatirikus megjegyzésekkel illette ezt a választékos szalont, Saint-Beuve, akinek finom elméje «túlságos fontosságot helyezett csekély különbségekre és szubstancia helyett inkább árnyalatok után kapkodott». 1831-ben Abrantès hercegnő egy este egy alacsony, közönséges arcú fiatalembert vezetett be, akinek a neve az irodalomban már híres volt s akinek élénk, vidám arckifejezése Rabelaisra emlékeztetett. Ez volt Honoré Balzac. Itt olvasta föl Quinet Prométheuszának harmadik részét; erről a fölolvadásáról így írt: Jobbról egy kereveten feküdt Mme Récamier, még mindig csinos és bájos, de már csak suttogni tud. A kályhánál támaszkodott Chateaubriand, egy másik, nem kevésbé *nagyszerű rom*. Érdekes volt hallgatni a hanyatló nagy író, aki bőbeszédű és őszinte és még mindig telve volt komolysággal és éles ésszel. Beszéde egy történelmi ihlet, amely a régi Róma és a Campagna romjaiból szállt feléje, ahová — társalgás közben — képzelőtehetsége mintegy visszahelyezte őt. De mily fájdalmasan megható az is, amint a hatvannégy éves matróna olyan büszke szeméremmel regél egy hosszú és mozgalmas életet beragyogó ifjúság napjairól és egy német királyfi főséges és romantikus szerelméről.

Már régebben érezte Récamier asszony szemeinek folytonos gyöngülését. Annyi megpróbáltatás után a negyvenes évek közepén megérte, hogy látóképességét teljesen elvesztette s hogy közvetlen baráti környezetéből 1847-ben Ballanche 1848. július 4-én pedig Chateaubriand hunyt el. Jelen volt, mikor a Kereszténység Szellemének halhatatlan költője meghalt, de *mar* nem látta őt kiszenvedni. Hogy az imádság elhallgatott, az jelentette a már szintén összetört asszonynak, hogy mindennek vége van. Ő most — írja Ampere Barantéhoz — nagyon kimerült s csak azzal foglalkozik, ami *annak* az emlékére bir jelentőséggel, aki már nincs többé. Újból felolvastatja leveleit és egész nap memoirja-iba temetkezik.

Chateaubriand halálát nem egészen egy évvel élte túl ez a dicső asszony, mert 1849 május 11-én, alkalmasint kolerában elhalt. Saint-Beuve szavaival veszünk búcsút tőle. A nyilvánosság fórumán szereplő férfiút mindig lehet bizonyos keménységgel megítélnünk, akár élő, akár halott. Egy nő azonban, aki természetes tulajdonságainál fogva mindig nő maradt, mindig bizonyos nemes kíméletet parancsoló kortársunk is.

LORD BEACONSFIELD.

BOISSIER Gaston mondja Ciceróról írt jeles művében, hogy három ok szokta képezni az ember politikai meggyőződését: születése, egyéni gondolkodása és vérmérséklete.

A pártképződések leghatalmasabb kiindulópontja azonban kétségkívül az érdek, illetőleg az a hajlam, melyet az ember majdnem akarata ellenére is tapasztal, hogy a legelőnyösebb pártot a legigazságosabbnak is tartsa és érzelmeit azon viszonyokkal egyeztesse, melyek után áhítozik. Íme Disraeli, a zsidó, vagy amint magát nevezte a beduin, sikerekben és elcsuszamlásokban gazdag és mindvégig érdekes pályafutása delelőjén az angol imperializmus képviselője. A berlini kongresszusnak a mi Andrássynk mellett ő az elismert oroszlánja, kinek egyedül volt bátorsága és szilárdsága megállásra birni Oroszországot diadalmas keleti háborúja után. A hollandi zsidó többség unokája a társadalmi arisztokratizmus hazájában a legzárkózottabb osztályszellemnek, a toryzmusnak újjáteremtője és népszerűsítője, sőt a világpolitikában ő merte egyedül megragadni az orosz medvét fülénél fogva és hurcolta a berlini kongresszusra. E sajátságos pálya keresztmetszetén alkalmasint nem olyan jellem fog átlátszani, amelyhez hasonlókról Saint-Simon azt mondja, hogy őrzöngő következetességgel haladnak útjukon. Maga Disraeli tette azt a vallomást, hogy egy államférfiú lényegileg gyakorlati jellem s ha hatalomra jut, nem kell vizsgálnia, hogy mi volt egykor a véleménye erről vagy arról a dologról; csak arról kell tájékozódnia, hogy mi szükséges és hasznos, ő pedig hévvel óhajtotta a hatalmat s nem egyszer úgy hitte, hogy már kezében is tartja. De a vizek — mint Tantalustól — visszahúzódtak ajkaitól, valahányszor azt hitte, hogy már megízlelte.

Brandes tagadja, hogy Beaconsfield lordja a politikában

a sémita elvnek volna a képviselője, noha másrészt elismeri, hogy ép oly ironikus, felsőbbes és érzelmes lélek, mint az irodalomban Heine volt. A szétszóródásban is diadalmas faj történeti lelke verődött át azonban kétségtelenül telített, makacs energiájában, szorgalmában, szívósságában, ravaszágában és szellemességében, pompaszeretetében és becsvágyában: egyszóval a mefisztói jellemvonások e megszemélyesített tárházában. Azonkívül megvolt benne ama sajátos bizalom a faj fölényességében, melyet a zsidóság évezredek óta tisztán megőrizett.

Tevékenységének első rugója is az volt, hogy magát felküzdje és a kitüntetés utáni szomját csillapítsa. A hatalom és uralkodás ezen mindent átható szükségletével szemben hegység gyanánt látta tornyosulni az akadályokat önmaga és vágyódásainak célja között. Már első politikai tünődései rávezették arra, hogy a képzelő erőt tartsa a politikában döntő képességnek. Éles felfogása és szkepszisre hajlótermészete mellett világosan látta, hogy képesnek kell lennie a jövő megsejtésére és előkészítésére, továbbá értenie kell ahhoz, hogy azt mintegy a saját anyaga gyanánt kezelje. Vállalkozó és gyakorlatilag energikus lényét egy sajátos szemlélődő, irodalmi tulajdonság tompította. Julius Caesar, Zrínyi Miklós, Nagy Frigyes is irodalmi hajlamokkal bíró szellemek s egyben politikai és katonai lángelmék voltak. Szerző és tárgy azonban egyiknél sem olvadtak annyira egymásba, mint Beaconsfield műveiben. Egyesítette magában a regény hőseinek kiosztott tulajdonságokat, a ködbevesző eszméket és saját énjének eszményképül való imádását. «A világ az én osztrigám, amelyet karddal fogok felnyitni.» Ezzel a jellegével a címlapon küldte ki a világba legelső regényét 1826-ban. Mint írónak és politikusnak főcélja volt, hogy imponáljon: inkább elsőnek lenni a divat kis tartományában, mint szabók és hölgyek diktátora, semmint a második a politika széles fórumán. Ifjúkorában maga Caesar is dandy volt. Kora ifjúságában ő is befejezett könnyűséggel sajátította el a nagyvilági tónust. Gyakran néma volt a társaságban, de ha elbeszél valakit, ezt a legvonzóbb modorban tette. Tudott hízelegni és tréfát üzni, hideg és odaadó lenni, tudott komoly dolgokról könnyedén csevegni és elmés hiábavalóságokról humoros fontoskodással társalogni. Könyveiből következtetve egyenlő alaposág-

gal mélyedt el az ingyenség és a szabóművészet misztériumába.

«Mintha távoli hangok hívnák őt és az ereiben száguldó vér felelt, dobogva és követelve a fantasztikus hívásra, míg csak el nem érkezett a nap», írta Gonningsby c. regényében egyik törtető alakjáról. Első szereplése azonban nem talált olyan barátságos fogadtatásra. A gyors érvényesülésre törő hetyke életerő az irek híres izgatójával O'Connellel való parlamenti mérkőzésre ragadta. (1837. dec. 7.) Külseje nem volt angolos: sápadt arc, szénfekete szemekkel és hosszú göndör hajjal. Űgy hallották őt emlegetni, mint sarlatant és mielőtt kinyitotta száját, már mindenki gúnyra és nevetésre hajlott. Disraeli kerülni akarta a díszet és pátoszt, ezért bágyadt és hideg maradt. Nagyon hajszolván az erőt és szabatossgát, szárazzá és mesterkéltté vált. A felsőbbseges, mardosó szarkazmus, valamint a szenvedély, mely utóbb ékesszólásának a tribünről szórt zsarátnokaiban szikrázott, most mint valami titkos és féken tartott tűz, még a legközelebb állókkal sem érezte melegét. Ez az elfogult, hengeő kezdő az ir nemzeti profétával akart kikötni, aki herkulesi termetével, egyik fülére húzott kalapban ült ott és széles mosolyával egyenesen ellenfele szeméit keresztezte. A folytonos pisszegés, csúfos közbeszólások, gúnyos kacajok közt végre is elvesztette Disraeli eddig csodálatosan megőrzött hidegvérét, fölemelte kezeit és így szólt ijesztő hangon: «Most leülök. De eljön az idő, mikor önök majd meghallgatnak engem.»

Valóban meghallgatták. Sikerét ugyanazon emberi gyöngegek érlelték meg, melyek előbb visszataszító fogadtatását okozták. Ellenfelei csakhamar elismerték, félték a gyarapodó barátai körében ülő, nyugodt akaratú, érzéketlen és áthalátatlan parlamenti szfinxet, a türelem és várakozás e meg-személyesedését. O'Connel után ellenfélül a hatalma és befolyása zenitjén álló Peel Róbertet szemelte ki, kinek pártjához tartozott s akit egy csodálatos éleselmjűséggel kiválasztott résen, hátban támadott. A Peel-kormány viselkedését 1841-ben több dologban nem tartotta államférfiasnak s ő, aki a vezérségre hivatottnak érezte magát, most — mint Skandináviában történni szokott — a legerősebb legényt hívta ki párviadalra a vezérségért azon sereg fölött, mely a kormány elnökét követte. Emellett sohasem tudta elfeledni, hogy

őt a törtetőt Peel feltűnően elhanyagolta a tory-pártban, hol különben is betolakodónak tartották. A kettejük közti páros mérkőzéseket azonkívül mélyebb lélektani különbségek is élesítették. Amit Disraeli érzett Peel ellen, az a kolerikus vérmérséklet kedvetlensége volt a flegmatikus ellen, a kiélezett jellem antipátiája a széles és ritkán őszinte bonhomia ellen, kiváltkép pedig az eredeti természet gyűlölete a fölényes routine ellen. Peel, Disraeli burkolt célzásokba vagy látszólag hanyag megjegyzésekre foglalt támadásaival szemben tiltakozott a *barátságos szellem* ellen s Canningnak egy versét idézte a hamis barátokra, kik közé az ő párthívet, Disraelit is számította Hanem az erre adott válasz fején találta a szeget.

«Olyan fegyver az idézet — szólott többek közt Disraeli — melyet a tiszteletreméltó gentleman mindig mesteri kézzel forgat . . . részint azért, mert ritkán idéz oly szöveget, amely már nem találkozott volna a parlament tetszésével, részint és különösen azért, mert idézetei oly találóak. Az igen tiszteletreméltó gentleman jól tudja, mit jelent a vitába beledobott nagy név s milyen rendkívüli és felvillanyozó lehet annak a hatása . . . Canning neve az, mely — meg vagyok győződve — sohasem említhető e Házban a kedélyek megindultsága nélkül. Mindnyájan rokonszenvezünk vele büszke harcában a *magasrangú előítélet és fellengző középszerűség*, irigy ellenségek és őszinte jóbarátok ellen. Az igen tiszteletreméltó gentleman biztosra veheti, hogy az ilyen tekintélytől vett idézet mindig hatásos lesz — néhány sor, pl. a barátságról, Canning által megírva és az igen tiszteletreméltó gentleman által idézve. Tárgy, költő, szónok milyen szerencsés kombináció. Nem tehetek mást, mint szerencsét kívánok az igen tiszteletreméltó gentlemannek nemcsak kitűnő emlékező tehetségéhez, hanem bátor lelkiismeretéhez is.» Disraeli mindezt a megtorlás félelmét nem ismerő bátorsággal és fagyasztó hidegséggel, a tökéletesen uralt hang jelentéktelen árnyalataival adja elő. Egyik hüvelykujjával egy gomblyukban s szabadon levő kezének minden mozdulata nélkül, szavait illusztráló mesteri némajátékkal nyilvánítja azt a leírhatatlan kicsinylést és öldöklő gúnyt, mely Canning idézésének hatása alatt felgyülemlett lelkében. Hiszen tudva volt, hogy a nagy Canningot éppen Peel álbarátsága hajszolta a halálba s most elég naiv vagy elfásult volt a minisztérium feje, hogy idézni

merte Canningnak a barátságról mondott szavait. A nyomtatott beszéd elolvasásánál valósággal kiérezhető az egyes mondatok ritmusa és az alsóhátra gyakorolt hatása.

1852-ben a Derby-miniszterium ellen, (melynek tagja volt Disraeli is) küzdő peelista előharcosok közt olyan személyiség játszott főszerepet, kinek árnyéka ezen időtől fogva egész élete végéig kísérte Disraelit, most már mint brit őfelsége pénzügyminiszterét, kinek nevét húsz évig együtt emlegették az övével; ez a férfiú Gladstone volt. Brandes tanulmányának legfényesebb szakasza talán az a párhuzam, melyet a két vezető államférfiú közt megvont. Szerinte Gladstone rendkívül tehetséges és folyvást fejlődő egyéniség, de nem eredeti természet. Disraeli ellenben abszolút eredeti, sőt van valami démoni a lényében. Ő érces, míg Gladstone folyékony szellem. Gladstone világos és erélyes, de nagyon hosszadalmas szónok. Disraeli beszédei egy eredeti, paradox és épen ezért magában álló szellem megnyilatkozásai. Míg Gladstone az igazi előkelő angol úr benyomását tette; arcéle tiszta és nemes tekintete szabad és világos föllépése elfogulatlan: Disraeli vele ellentétben fekete göndör fürtjeivel, sötét bőrével, kiugró alsó ajkával, zárkózott és lángoló tekintetével a tűz szellemének látszott a tenger szellemével szemben. Beaconsfield lordja a liberális Gladstone szerencsétlen, szatócsizú nemzeti politikájával szemben az angol erő terjeszkedésének, a hódító imperializmusnak szószólója volt, ekép kijavította Gladstone tévedéseit.

A tory-párt regenerálóját és megmentőjét látja benne, kit a következő világesemények igazoltak. A whigek viszont egy szerencsés kalandorra, egy XIX. századbeli condottiere-típusra redukálják a dicsőítés hangjait. Anélkül, hogy elvitánánk az utóbbi ítéletből bizonyos, bár mérsékelt jogosultságot, azt mondhatjuk róla, hogy nagy férfiú volt, mint amiképp nagy a kor, melynek *representativ man-je* volt. Az eseményeknek ez a nagysága közöltetett az ő jellemével s azt hatalmasan megnövelte az események arányaival.

PLENER ERNŐ EMLÉKIRATAI.

AZ OSZTRÁK közélet egyik tiszteletreméltó alakja és magyarbarát vezérférfia, Plener Ernő báró, a közös számszékelnöke, *Erinnerungen* címmel kiadta följegyzéseit, melyeknek első kötete az utolsó negyven év politikai és szociális eseményeire vonatkozik. E mű szerzője nem ismeretlen a magyar közvélemény előtt. Mint a kiegyezésen nyugvó dualisztikus rendszer hive, a német szabadelvűek élén sokáig támadta a föderalista szétesés felé haladó hivatalos osztrák politikát. Utóbb (1893-95.) pénzügyminiszter lett s mikor megelégtelte a sivár osztrák parlamenti viszonyokat, lelke mély keserűségével a közös számszék elnöki állásának hűvös magaslatán, egy pártatlan és előkelő hivatal visszavonultságába temetkezett el. Az államférfiak nem vesztenek oly sokat, mint gondolják, azáltal, ha egy időre távolmaradnak a közügyektől. A méltósággal viselt félrevonulás — mint Pleneré is — nagyobbítja alakjukat. A magány az elmélkedésre, a múltban való elmélyedésre is termékeny órákat szerez. A memoárok lélektani értéke abban áll, hogy a lefolyt események megítélésénél és oly dolgok megírásánál, melyekben a szerző maga is érdekelt részvevő volt, a lehiggadt lélek és megérett szellem gyümölcsét adja. Történetileg pedig közelebb hozza a multat. Az emberekkel a történetemben ugyanis olyanformán áll a dolog, mint a műremekekkel. Ha messziről nézzük, csak szabad csoportok s jól rajzolt alakok tűnnek szembe, a részletek és apró finomságok pedig elmosódnak. A memoáíró a történelmi intimitások, a korra jellemző kis tények elbeszélője, melyeknek politikai jelentősége szerzőjük súlyával és megbízhatóságával egyenes arányban áll. Ebből a szempontból Plener írásai nemcsak a kettős monarchiában, hanem egész Európában számot tarthatnak az érdeklődésre. S tegyük még hozzá, hogy e műben megvan az értelem

emberének szabályszerű és rendszeres gondolkodása, de nem hiányzik az íróművész kelleme és folyékonyága sem.

Plener Ernő báró született 1841. október 18-ikán a csehországi Égerben, hol atyja, Plener Ignác a pénzügyi kamara tanácsosa volt. Tízéves korában Budára került, mert atyja azt a megbízást kapta, hogy Bach rendszerének kiegészítése céljából itt újjászerveze az osztrák pénzügyigazgatást. Kellemes gyermekkori emlékekkel gondol vissza a pesti német gimnáziumra (mostani V. kerületi állami főgimnázium), de valóságos lelkesedéssel szól poszonyi tanáraitól, kiknek keze alá jutott 1854-ben, midőn atyját áthelyezték. A kitűnő poszonyi tanárokat és a kies fekvésű, egészen német karakterű várost alig győzi dicsérni, de annál kevésbé tetszett Lemberg, hova 1857-ben került s ahonnan az előkelő levegőjű, pompás koronázó-városba mindig visszavágyott. Lembergben végezte el a középiskolákat s 1858-ban ott iratkozott be a meglehetősen elhanyagolt egyetemre, de az elfásult, sűrű lengyel provinciális életet halálosan megunta. Valóságos megváltásnak vette, hogy atyja 1859-ben végre Bécsbe került, mint az állandó birodalmi tanács tagja. Itt mindjárt a legjobb körökbe jutott, kiváló egyetemi tanárok vezetése (Arndt, Dworzsák, Philippi) alá, kik kedvezően hatottak reá politikai, gazdasági és történeti tanulmányaiban. A bécsi egyetemen barátkozik meg Szögyény-Marich Lászlóval, a jelenlegi berlini nagykövettel, Zichy József gróffal, a későbbi magyar kereskedelmi miniszterrel, Khevenhüller Rudolf gróffal, a múlt évben elhalálozott diplomatával. Közben (1860.) atyja a szerencsétlen véget ért Brück báró utódja lett a pénzügyminisztériumban s ettől fogva az ifjú Plener első kézből kapja a nagy politikai újítások híreit.

Lelkesedve fogadja az októberi diplomát, a szabadság első ízelítőjét a hosszú abszolutizmus után. Bár ebben az időben még tüzes centralista, de átlátja, hogy a Schmerling-korszak alatt is a magyar-kérdés maradt az osztrák politika tengelye. A probléma megoldásának nehézsége szerinte a monarchia egységének összeegyeztetése volt a magyar alkotmány helyreállításával. A kiegyezésre vonatkozó tervek közül legérdekesebb, ma már feledésbe ment ötlet Eötvös báróé, a szerző későbbi apósáé volt. Ez a szabadelvű magyar államférfi, aki tudvalevőleg a 48-as kabinet tagja volt és sohasem

tartozott a régi konzervatív párthoz, akkor teljesen összeférhetőnek tartotta a közös parlamentet és a közös vámterületet a magyar alkotmány szellemével. Bár a magyarok, a birodalomnak parlamentileg legiskolázottabb eleme, távolmaradt a birodalmi gyűlésből, az ifjú Plener szívesen hallgatta az osztrák szónokokat, a napoleon-fejű Mühlfeldet, a nem épen rokonszenves megjelenésű Herbsztet, a szenvedélyes, magával ragadó Giskrát. Atyja jó viszonyban volt az összminiszterium magyar tagjaival, akik közt az ifjú Plener különösen a rendkívül élénk és mozgékony szellemű Szécsen gróffal barátkozott meg. Minden tekintetben érdekes és vonzó egyéniségnek mondja ezt a nagy történelmi műveltséggel bíró konzervatív főurat, kivel később Londonban is találkozott, midőn 1870-ben Szécsen a pontusi kérdésben tartott kabinetközi értekezletre mint osztrák és magyar delegátus kiküldetett.

Miután a jogtudományi szigorlatot a bécsi egyetemen letette, tanulmányai folytatására Berlinbe ment, hol Engel, Droysen, Ranke stb. előadásait is hallgatta. Megismerkedett az akkor befolyása és népszerűsége tetőpontján álló Lasallel, kit nagyon behízeltő modorú, szellemes, de hiú embernek mond s akinek magatartása, némi affektálás és Ízléstelen elegancia mellett sem volt ellenszenves. Berlinben szemtanúja volt a nép Bismarck-ellenes kedvének, mely annyira ellene volt a porosz miniszterelnök hadügyi reformjainak és az Ausztriával való szakításnak, hogy 1864-ben tüntető ovációval fogadta a schleswig-holsteini háborúra érkezett osztrák ezredeket. 1865 tavaszán mint követségi attasé került Parisba s a világ fővárosában most egyszerre bejutott abba a boszorkánykonyhába, hol III. Napoleon, ez a rejtelmes szfinx irányította a közép-európai politikát. A bonapartizmus, leszámítva a jövőre kevés jót ígérő némely belső politikai jelenséget, még elég jól tartotta magát. Maga Napoleon császár nem birt azzal a személyes presztízzsel, amey a nagy történelmi alakok sajátja. Külsőleg sem valami imponáló egyén, noha mindenkép rajta volt, hogy a napóleoni legendakör fényzőnébői az ő egyéniségét is érje egy sugár. Lány természet, hangja, gyöngye aiakja törékeny, beteges, kék szeme bágyadt, tétovázó, de lelke telítve volt a csa ádi hagyományok szentimentalizmusával. Plener az események szerencsés szol-

gáját látja benne, kinek lelke és politikai számítása egyszerűen követte az események apályát és dagályát. Politikai vezéreszméje, helyesebben vesszőparipája a nemzetiségi kérdés volt, de annak kiterjesztését voltaképen csak Olaszországra értette. Ezért inkább az alkalom, semmint az elv férfია. Mint magánember nagylelkű volt, egyébként azonban századának hideg anyagiassága kifosztotta lelkét. Nem megvetendő politikai tényezőnek tartotta Eugénia császárnét, aki szeretett Mária Antoinette reminiscenciáival kacérkodni. A bonapartizmus egy másik kiadása volt a demokrata, anti-klerikális Napoleon herceg (Plon-Plon), kimondott ellensége Ausztriának s éppen ezért Magyarországon *a vörös hercey* nagy népszerűséggel birt.

A kétszíniség és várakozás napóleoni politikája nem változott akkor sem, midőn 1866. tavaszán egyszerre feszültté vált a viszony Ausztria és Poroszország között. Márciusban Napoleon a császári herceg számára küldött Szent-István-rendet viszonzva, Gramont révén a becsületrend nagykeresztjét ajándékozta Rudolf trónörökösnek. Néhány nap múlva Goltz, a párisi porosz nagykövet, a *prince impérial* részére a császárnak átadta a fekete sasrendet. Mindenki sejtette, hogy ezeknek az udvari fegyelmességeknek politikai hátterük van s a két vetélytárs a mérkőzés esetén biztosítani akarta Franciaország jóindulatát. Amit Plener a továbbiakban Königsgratzról és következményeiről mond, jóformán Friedjung ismeretes munkájával vág össze. Fölveti maga előtt azt a kérdést, hogy el lehetett volna-e kerülni az 1866-iki háborút? Azt hiszi, nem. Az ellentét ugyanis Poroszország és Ausztria közt fönnállott II. Frigyes óta, amely néha vesztett élességéből, de sohasem enyészett el egészen. A dolgok nem szülnek egyebet, mint ami bennük van. Bismarck az ötvenes évek óta el volt határozva, hogy a Habsburgokat kiszorítja Németországból. A másik kérdés az, hogy Ausztria győzelem esetén birt volna-e elég erővel Németország vezetésére? Egyesek határozottan tagadják ezt, azt állítva, hogy Ausztria szellemileg már idegen volt Németországgal szemben s kulturérdekeik már rég külön váltak. Kétségtelen, hogy a német egyetemek túlnyomó többsége porosz szellemű, a német nemzeti történetírás a Hohenzollernek és a porosz állam dicsőítése s a protestáns elem csaknem kivétel nélkül osztrák-

ellenes volt. Másrészt azonban, elmélkedik tovább Plener — nem szabad elfeledni, hogy Ausztria mégis sok rokonszenvet birt. Mellette voltak a katolikus papok s mindazok a délnémetek akik gyűlöltek a poroszokat, azután a konzervatív párt Hannoverben s valamennyi középállamban, a történelmi megszokás, a császári hatalom ősi fénye stb. A baj szerinte, ott volt, hogy Ausztria a németiség feléje szító részének aspirációit elmulasztotta szervezni és számára elfogadható programot kidolgozni. A német politikában Bismarck egyénisége nyomta a mérleget a Hohenzollernek felé mindenütt, ahová lángszénének és mérésének súlyát beledobta.

Párisi főnökei, Metternich herceg nagykövet és Mülinen nagykövetségi tanácsos örültek Beust meghívásának a külügyek élére, de Plener jóérzését mélyen sértette, hogy az államminiszterium vezetésére egy idegent találtak. Beust nem hozott állásába különösebb tekintélyt, mert simasága és kétségbevonhatatlan tehetsége ellenére, eddig csak kudarcjai voltak. Beustnak nagy önbizalma volt és mindenre képesnek hitte magát. Kedvességével és hajlékonyságával eleinte sok szimpátiát ébresztett maga iránt azokban a körökben, melyek utóbb annyira csalódtak benne. Fölületes és könnyelmű, ruganyos és gyors szellem, mely hamar megfogta, de el is bocsátotta az eszméket. Plener opportunistának, újságírótehetségének s annak tartotta, amit az angolok *meddlesome*-nak (minden lében kanálnak) neveznek. Később, a nagy elhatározások idején (1870), ép oly ingadozó és határozatlan volt, mint maga III. Napoleon. Andrassy s a háborúra csábító Vitzthum közt állva, úgy tetszett, mintha az előbbi visszatartaná, az utóbbi pedig előretolná azt.

1867. februáriusban Plenert Apponyi Rudolf mellé Londonba helyezték át. A szolgálat a derék magyar mágnás oldalán kellemesebbnek látszott, de ő már ebben az időben foglalkozik a diplomáciai szolgálat elhagyásának gondolatával. Nem tartotta egészen komoly férfiúhoz méltó életcélnak ezt a pályát s ifjú barátja, Apponyi Sándor gróf, a nagykövet fia s a későbbi nagy könyvgyűjtő is ebben az irányban hatott rá. A politikai szélcsöndnek emez évei alatt az ifjú diplomata sokat olvas, élénk figyelemmel kíséri az angol parlament vitáit, barátságot köt néhány politikai vezérférfiúval. Ekkor olvassa Marx világhírű *Kapital* című művét, mely megjele-

nése alkalmával aránylag csekély érdeklődést keltett, de őt komoly elmélkedésre indította. Hallgatja Disraeli és Gladstone, Bright és Salisbury szócsatáit, melyekről találó képet rajzol. A londoni napok egyhangúságát csakhamar (1869) egy tengeri út élvezetei váltják föl, midőn szabadságot állományban ő is az uralkodó ama kíséretéhez csatlakozott, mely a szuezi-csatorna ünnepélyes megnyitására követte a felségeket. Megemlíti, hogy visszatérés alkalmával a tengeri betegség az urak mindegyikét lebirta, csak Andrásst és őt kímélte meg.

Ezután a francia-német háború előzményeit és eseményeit részletezi, de londoni állása távortartotta, hogy a dolgok fejleményéről első kézből értesüljön s olyan eleven rajzot adjon, mint 1866-ban. Helyesen állítja, hogy ha a francia kabinet megelégedett volna a Hohenzollern-jelölés elejtésével, a háborút nemcsak elkerülte, de jelentékeny diplomáciai sikert is ért volna el. De a hanyatló energiájú Napoleon udvari és katonai koteriák befolyása alatt, minisztertanácsának megkérdezése nélkül, hanyathomlok rohant bukása felé. Hosszadalmasan szól a hatalmak londoni értekezletéről, melyet a porosz győzelmek hatása alatt Gorcsakov orosz kancellár a Pontus dolgában hivatott össze s amely a franciák felé még mindig kacérkodó Beustnak nem csekély bosszúságot okozott. Ez, valamint a Hohenwarth-válság megpecsételte Napoleon után a reváns-párt szász *aventurier*-jének sorsát is. Plener szabadsága után épen akkor tért vissza Londonba s mint előadja, nagyrabecsült főnökét, Apponyit, nagyon levert lelkiállapotban találta. Apponyi tudniillik sürgönyt kapott Bécsből, hogy kérdést intézzen az angol kormányhoz, vajon Beustnak osztrák-magyar nagykövetté való kineveztetése ellen nem tenne-e kifogást. Anélkül, hogy Apponyi további sorsáról bárminő említést tett volna. Apponyi gróf lelkiismeretesen teljesítette a rá nem éppen hízogató feladatot és egy tudósításban beszámolt az eredményről, melyben panaszkodott a méltatlan bánásmódról. «Én — úgymond Plener — ki lelkem mélyéből álltam régi főnököm pártján, a fájdalomtól remegő hangon arra kértem, hogy egy önérzetesebb választ fogalmazhassak. Írtam azután egy feleletet, mely inkább volt neheztelés, mint panasz, de amely az illetékes helyen jó benyomást tett és Wenckheim Béla báró

magyar miniszter is támogatta. Közben megérkezett Beust s Apponyi gróf és neje általános rokonérzés-nyilatkozatok közt hagyták el Londont. Nekem nagyon fájt a búcsú; Apponyi éveken át valóban atyai barátom volt, s iránta a legmelegebb hálát és ragaszkodást éreztem. Elutazása előtt néhány óra múlva sürgönyt kaptunk Andrássytól, amelyben volt főnökünknek felajánlotta a párisi nagyköveti állást. Én nagyon örültem ennek az elégtételnek.»

Itt adjuk még jellemzését Andrassy Gyuláról, kivel a szuezi utazás alkalmával ismerkedett meg. Ekkor (1872.) bécsi körökben még kissé fagyos volt irányában a kedv, a sajtó még telítve volt Beust-vonatkozásokkal és Andrassy ellen szította a véleményeket. Sokatbeszéltek arról, hogy híj jávai van a megfelelő reszortismereteknek és a hivatali rutinának. Andrassy a szerző szerint valóban nem volt akadémikus rutinier, de sokkal több politikai képességgel és éleslátással bírt, mint elődeinek bármelyike. Való igaz, hogy könyvműveltsége nem igen volt, de végre is az ő állása egyéb tulajdonságokat igényelt. Azt hiszi, hogy ebben az időben még nem rendelkezett elég befolyással. A három császár szövetsége s a berlini entreeve nem az ő politikája volt, bár elég okosan elfogadta a bevezetett tényeket, míg a viszonyok más eljárást követelnek. Emellett személyes szeretetreméltóságának váráza Bismarcknál és Gorcsakovnál sem tévesztette el hatását. A diplomácia személyi dolgaiban sem volt olyan önkényes, mint ellenfelei vádolták. Kivitte ugyan Vitzthum visszahívását Brüsszelből, de merőben politikai érdekből, mert fontorkodásait a békére veszedelmeseknek találta. Londonban alkalma volt Plenernek ismeretséget kötni még egy kiváló magyarral, Szilágyi Dezsővel, ki az angol igazságszolgáltatást tanulmányozta. Nagy tehetsége, eleven szelleme és energikus egyénisége mindjárt első találkozásuk alkalmával maradandó benyomást tett rá. Az angol judikaturában oly jártasságra tett szert, hogy néhány évvel később egy örökösödési pörben (Batthyány-féle) angol törvényszék előtt fényes sikert aratott.

Plener Ernő emlékiratai egyelőre 1873-ig terjednek. Tartalma az illető kor történetének érdekes adaléka s értékét növeli, hogy írójuk tiszteletreméltó őszinteséggel, tárgyilagossággal és mindvégig emelkedett tónusban bírálja az eseményeket és a szereplőket.

XIII. LEO PÁPASÁGA.

EGY ÉVTIZED pergett le az idő homokóráján azóta, hogy a legfinomabb és legélesebb elmék egyike, amely valaha a Szent Péter öröklámpájában lobogott, elhunyt és miután superavit Petri annos, a porhüvelyé az egyház lateráni bazilikájába, emléke a történelem pantheonjába költözött. A pápaság politikai történetének egy érdekes és sikerekben impozáns, hódításokban valóban római méretű szakasza volt az ő uralkodása, amelynek kezdetét a német, befejezését pedig a francia kultúrharc határolja. Róma szelleme, mint valaha Julius Caesarban, a XIX. században Leóban öltött testet. Nyughatatlan, örökké a spirituális imperializmus gondolatán csüggyő, csodálatraméltó szelleme, amelyben visszatükröződött ezernyi színben századának minden fénysugara, átölelte az egész világot. A vallásos érzés újjáledése nem az ő pápaságával kezdődik. Egyike volt az ama nagy történeti hullámoknak, amelyeknek mozgását előttünk ismeretlen, mert a végtelenség kútfejétől függő törvények szabályozzák. Ámde Leo kapcsolta a keresztény idealizmus szellemét a század szellemébe, amely a társadalmi és politikai forradalmak szörnyű konvulziói után ernyedetten és engedelmesen hajtott térdet a pápaság erkölcsi majesztása előtt. Alatta újhodott meg Róma kormányrendszere, amelyet Macaulay az emberi bölcsesség valódi mesterművének nevezett mindazon intézmények közt, amelyeket az emberi nem «fékentartására» kigondoltak. A világszellem asszimiláló és láthatatlan óceánja volt az ő Rómája, amely megtartotta Görögországból a formák összhangzatát, a középkor lényének borongó eszmeiségét és Ázsiából az óriásit, a mérhetetlenségnek és tömegességnek a végtelenség síkjában ködlő kontúrjait s amely a szó teljes értelmében előntötte a földet.

Leo enciklikáival és fürge diplomataival, hithirdetőivel

és szózataival mindenütt jelen van. Hatalmának befolyása ellen nincs kínai fal, nincs bili, nincs zár, nincs rendelet. Szózatai, melyek gyorsak, mint a villám és nyugodtak, mint a fény, roppant lehetőségekre mutatnak rá és az univerzum iránt fogékony lelkeket gyújtanak fel. Az idő csodás kiméletes-séggel bánt vele. Pápasága alatt száznegyvennégy kardinálist látott meghalni, száznegyven bíborost nevezett ki, tehát kétszer kellett megújítani a szent kollégiumot. A nyugati állam-egyházak, a moszkovitizmus s a keleti szakadár gyülekezetek előtt szédítő nagyságban tűnik fel XIII. Leo pápasága, amely hozzájuk intézi buzdító szavát, kinyújtja felénk karját, meghívja őket a katolikus egységbe és dokumentumokra hivatkozik, hogy a római egyházban és csak benne van meg a keresztény egyesülés megvalósulásának minden föltétele. Az oxfordi tudósok, a puseyisták csak az imént kezdték észlelni a nemzeti egyházak törpeségét és érdeklődéssel s tiszteletteltekintettek az általános egyházra, a *caput rerum-ra*, amelyet a világ aposztaziájában nem emberek csináltak angoloknak és oroszoknak. *Aeterni patris* kezdetű bullájával \ új életre hívta a skolasztikus filozófiát és legtermékenyebb ideájával új rétegeket vonzott a kereszt jeléhez a keresztény szocializmus alapelveinek kihirdetése által. A Szent Péter kupolája ennek az új hódításnak a Capitoliuma. Mint egykor Caesar, most Leo töri meg Róma fájának kérgét, hogy a fa nedveit megossa az egész világgal. Csak egy oly költő lelkében nyílt meg a katolikus dogma és kultusz szimbolikájában zsendülő költészet, mint XIII. Leo, aki az ő «*glorioso latino*»-jával énekelte meg, egy bölcs felhőtlen nyugalomával és — hogy félre ne értsenek — horatiusi derűjével az emberek és dolgok múlandóságát. A pápaság nélkül nem tud boldogulni a szocializmus ellen a német lutherizmus s csak a katolikus ellenszervezetek képesek hatalmas tömböt alkotni a vörös szakszervezetek ellen. Minden történelmi Canossánál nevezetesebb elkényszeredés, amikor az evangélikus császár a pápától vett föl presztizskölcsönt.

XIII. Leo pápaságának apadhatatlan ereje onnan származik, hogy az általa fölébresztett érzelemhatvány anyaga is érzelmi; hogy nemcsak a motor érzelmi, hanem a fűtőanyag is; hogy végső tisztaságában — egy modern író szerint — e presztizsre csak kicsorduló könnyek és megroskadó térdek

felelnek. Intranszigienciája mély erkölcsi vonatkozásán kívül azért oly megvíthatatlan, mert az érzelmek végtelen pusztaságaiba képes visszavonulni, ha megtámadják. A pápaság, mint a tekintélyi elvnek csupán ideológiai gyökerekbe kapaszkodó felhatványozódása, alatta a jövő oly távlatát közelítette meg, amelyben a spirituális Róma, mint egy fehérhajú és szép aggságban örvendező matróna látni fogja, miként ülnek köréje hódolattal fogadott gyermekei, hogy az egy akolról és egy pásztorról elmélkedjenek. Kétségtelen, hogy Leo mint politikai vezéregyéniség csak a legnagyobbak mércéjével mérhető, de bárkitől is különbözik abban, hogy az ő politikai anyaga abszomt szellemi és abszolút immateriális. Az Isten országának diplomatája ő. Az ő holdfényes, gyöngéd és finom szelleme a korszakok sivatagában mindig egyike lesz azon roppant és csodálatos kolosszusoknak, akik herculesi karjaikkal új, tisztább és derültebb tájék felé irányozzák az idők kanyargós folyamát.

Aki valaha látta ezt az átszellemült arcot, annak, ha értett az emberi vonások nyelvén, mély megindulást kellett éreznie. Az igazi könyörületesség, a fenkölt szépség és jóság szobra volt ez az aggastyán, a léleknek egy harmonikus mozdulatával, amey szelíden meghajlott, mint valami fölséges nárdusszal teli váza s jótettekben ömlött el. Az olyan egyének, mint ő, nem mulékony impulzusokat adnak a történelemnek és környezetüknek. A Leo-féle világpolitikai eszmének megvalósításában két férfiút csaknem egyenlő osztályrész illet meg. Ez imperialisztikus gondolkör átmérőjének végpontjain Luigi *Galimberti* és Mariano *Rampolla* bíbornokok állanak, akik más-más politikai alapelvből indulván el, a pápai politikának más-más, sőt épen ellenlábás, ha nem is egymást kizáró rendszerét, irányát és lehetőségét gondolták el. Mindkettő egyaránt kegyelt embere voít a nagy pápának, aki egyiknek irányához sem szögezte mereven a maga impozáns céljait, hanem folyton annak az ekvilibriumnak a súlypontját kereste, ahol két diplomatájának tervei nem keresztettk vagy nem közömbösítették egymást. Galimberti legnagyobb sikerét a német kultúrharc befejezésében, Rampolla a harmadik francia köztársaság kibékítésében aratta. Galimberti bécsi nuncius volt, egyházipolitikai sarktételénél fogva híve a hármass szövetségnek, amely az ő és Andrassy

Gyula felfogása szerint a monarchikus elv és a konzervatív államrend diplomáciai szervezete volt. Rampolla hosszú időn át, mint a pápaság külügyminisztere egyrészt tisztos, ámbar eiéggé megfakult hagyományból, másrészt olaszellenes egyház-politikája következtében is híven kitartott Európa «enfant perdu»-je, az egyház legidősebb gyermeke mellett, amelynek közvetítésével s a slavofil irány istápolásával az orthodoxia halacskáit akarta a Római Nagy Halász hálójába keríteni. Rampollát rendszerének végső konklúziója azután elsodorta a római tiara s a köztársasági frigiái sapka természetellenes szövetségéhez. Viszont Galimberti áimának teljesülése sokkal nagyobb távolságot kellett hogy átíveljen. A Vatikán és a Quirinál, noha Leo nem élte át a Venti Settembri személyes keserőségét, miként elődje, de a IX. Pius hamvai ellen elkövetett botrányos merénylet óta messzebb estek egymástól, mint valaha. Galimberti, mint a római kúria bíborosa sem alkarta elfeledni, amivel természetes hazájának, az egységes Olaszországnak tartozik. Lelki nyugalmát képtelen válságokba kényszerítette és szinte tragikus elhatározások elé állította az a helyzet, hogy nem lehetett egyszerre jó pap és jó hazafi. A formulák szakadatlan mennyiségétől hemzsegték azok az emlékiratai és előterjesztései, amelyekkel a római kérdést egyházára és hazájára egyformán üdvös és eredményes módon megfejteni kísérite. Ő, aki mint diplomata mindig a vaióság gránitjára aiapította terveit, el tudott képzelni a királyság és a pápaság közt oly kiegyezést, amely a pápa világi souverainitását nem a *non possumus* hajthatatlan me-revségéhez bilincselte volna. Nem volt-e az a remény több egy jámbor fantaszta révedezéseinél?

Mariano Rampolla már rég elfojthatta magában a patrióta szív *magtalan és henyé* rezgelődéseit. Különben is inkább volt — talán legitim hercegi származása is befolyásolta ebben az irányban — világpolgár, mint hazafi. Azonkívül a pápai hatalom korlátlan és spirituális területeken hódítá-sait védgáttakkal soha fel nem tartható imperializmusáról egészen középkori fogalmai voltak. A világ minden részéből érkező misszionárius jelentések, a Gongregatio de Propaganda Fide bámulatra méltó eredményei, a francia hívek nem lan-kadó áldozatkészsége, a keresztény idealizmus megújhodása, Galimberti diplomáciai sikerei, a katolicizmus hódításai

Angliában, a katolikus szocializmus és a neo-skolasztika termékenysége, a kopt, örmény és afrikai egyházakkal az egyezség megteremtése, XIII. Leo páratlan tekintélye, amely fényt vetett újból a pápaság politikai jelentőségére: vizionárius sejtelmekkel töltötték el az ő agyvelejét. Leónak nagy-szerű rögtönzései áthevítették lelkét, de egyúttal végig is gondolta mesterének intencióit. Szemét várakozással teljesen függesztette a Kelet felé. A szláv liturgia, az orthodoxok visszatérése e pillanatban alig látszott valószínűtlennek. Még a hű lengyelek élet-halálharcáról is megfélekedett, ha arra gondolt, hogy a titokzatos moszkovita szellem és a rengeteg cári birodalom szent szinódusával, Tolsztoj vallásos idealizmusával, engedelmes és renyhe muzsikjaival és az egész orosz lélek apokaliptikus válságaival meghajol Róma fölsége és egyetemessége előtt. Ezért igyekezett minden erejével oly mederbe szorítani a pápaság politikáját, amely — elhagyva a hármasszövetséget — az orosz-francia politikai vizeire vonszolta Szent Péter hajóját. Rampolla képzelődésének ez a különös és csábító, bártagadhatatlanul szédületes délibábjátéka azonban nem kalkulált a valóság árnyéktalan adataival. Kálnoky, az osztrák-magyar külügyminiszter ismételten figyelmeztette a Vatikánt, hogy a paleo-szláv szertartási nyelv elfogadása az összes szlávokban nagyra növeli a skizma iránt való fogékonytságot, a faji érzéssel elegyes nemzeti egyház terjeszkedését. Friss és fájó csalódás sebét égette a szentatya lelkébe, hogy a *Praeclara* igéi elhangzottak a pusztában. Rampolla lázas álomképe tehát testetlen maradt épp úgy, mint Galimbertié.

Csak a nagy pápa tekintélye állt feddhetetlenül, ^ki monumentális kezdeményezéseivel utódainak egyházpolitikájára is kijelölte az utakat, amelyeknek valamenynyie Rómába, a világnak alatta és általa megújhodott fővárosába vezet.

TARTALOM.

Előszó	3
Magyar elégia	5
A Campagna Romana	19
Zrínyi és Machiavelli	24
Zrínyi és Montecuccoli	51
Pázmány Péter	57
II. Rákóczi Ferenc	64
Az utolsó nemesi fölkelés	71
Látogatás Görgeinél	78
A szabadságharc Bayard lovagja.....	83
Szalay László	90
Andrássy Gyula, mint történetíró	112
Samassa.....	117
Sennyey Pál	123
Napóleonnól	132
A Naundorff-legenda	143
Récamier asszony és barátai	149
Lord Beaconsfield.....	158
Plener Ernő emlékiratai	163
XIII. Leo pápasága	170